

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

В. М. Бебик

ПОЛІТОЛОГІЯ
ДЛЯ ПОЛІТИКА
І ГРОМАДЯНИНА

Київ 2004

ББК 66.0
Б35

Рецензенти: *В. Д. Бабкін*, д-р юрид. наук, проф.
В. П. Горбатенко, д-р політ. наук, проф.
В. О. Храмов, д-р політ. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 6 від 03.07.03)

Бебик В. М.

Б35 Політологія для політика і громадянина: [Монографія]. —
К.: МАУП, 2003. — 424 с.: іл. — Бібліогр.: с. 406–422.

ISBN 966-608-366-3

У монографії викладено основні засади політичної науки в контексті історії розвитку світової політичної думки, становлення політології як наукової, навчальної та практичної дисципліни.

Може бути використана при підготовці фахівців з базовою (бакалавр) та повною (спеціаліст, магістр) вищою освітою з усіх спеціальностей.

ББК 66.0

ISBN 966-608-366-3

© В. М. Бебик, 2003
© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2003

ЗМІСТ

Передмова	7
-----------------	---

ЧАСТИНА I

Джерела, історія та еволюція світової

політичної думки	8
------------------------	---

Розділ 1

Політична думка Стародавнього світу, Середньовіччя

та Нового часу	10
1.1. Політична думка Стародавнього Сходу	10
1.2. Політична думка Стародавнього Заходу	17
1.3. Християнська політична думка	26
1.4. Ісламська політична думка	33
1.5. Світська політична думка Відродження та Нового часу	39
1.6. Політична думка Русі, України та Московії	45

Розділ 2

Зародження, еволюція та ідеологічні засади

провідних політичних доктрин	58
2.1. Лібералізм	58
2.2. Неолібералізм	64
2.3. Консерватизм	69
2.4. Неоконсерватизм	74
2.5. Соціалізм	77
2.6. Соціальна демократія	81
2.7. Тоталітарні доктрини	85
• Комунізм	85
• Фашизм	86
• Сіонізм	88
2.8. Анархізм	90

ЧАСТИНА II

Політика і політологія	93
------------------------------	----

Розділ 3

Політика як суспільне явище	93
3.1. Поняття і структура політики	93
3.2. Об'єкти і суб'єкти політики	97

3.3. Типологія і функції політики	100
• Правова політика	101
• Економічна політика	102
• Соціальна політика	104
• Гуманітарна політика	105

Розділ 4

Політологія як наука і навчальна дисципліна	107
4.1. Поняття, об'єкт, предмет і функції політології	107
4.2. Формування та інституціоналізація політології	111
4.3. Політологія в системі суспільних наук	119
4.4. Методологічні принципи політології	129
4.5. Методи політологічних досліджень	133

ЧАСТИНА III

Політична сфера суспільства:

структура та особливості функціонування	145
--	------------

Розділ 5

Політична сфера та політичне життя суспільства	145
5.1. Політична влада: природа, ресурси, легітимність	145
5.2. Поняття та структура політичної сфери суспільства. Політичне життя	157
5.3. Політичний процес. Політичний розвиток (модернізація)	161
5.4. Керівні групи суспільства. Політична і правляча еліта	167

Розділ 6

Політична система суспільства	175
6.1. Поняття та типологія політичних систем	175
6.2. Функції політичної системи	179
6.3. Політичні режими	182

Розділ 7

Держава як форма організації суспільства	187
7.1. Поняття, ознаки і функції держави	187
7.2. Форми державного правління та устрою	191
7.3. Правова соціальна держава	194

Розділ 8

Громадянське суспільство	199
8.1. Поняття, ознаки і функції громадянського суспільства	199

8.2. Політичні партії: сутність, типологія, функції	202
8.3. Суспільно-політичні організації та рухи	208
8.4. Партійно-політичні системи, коаліції та угоди	212
Розділ 9	
Політична свідомість	215
9.1. Політична свідомість: зміст, структура, типологія	215
9.2. Політична ідеологія	221
9.3. Політична психологія як частина політичної свідомості	225
Розділ 10	
Політична культура	232
10.1. Поняття і структура політичної культури	232
10.2. Типологія і функції політичної культури	235
10.3. Демократична політична культура	238
10.4. Політична соціалізація	243
Розділ 11	
Політичні відносини і політична діяльність	249
11.1. Особистість як суб'єкт політики	249
11.2. Політичні відносини як процес узгодження суспільних інтересів	251
11.3. Поняття, типологія і стилі політичної діяльності	256
11.4. Депутатська діяльність	266
11.5. Етичні засади політики	269
Розділ 12	
Політичні технології	273
12.1. Політичне лідерство: поняття і роль у механізмі реалізації влади	273
12.2. Політичні технології. Виборчий процес	280
12.3. Основні види виборчих систем	285
Розділ 13	
Політична комунікація	290
13.1. Політична комунікація, її функції і засоби. Політична символіка	290
13.2. Інформаційна влада. Засоби масової комунікації	297
13.3. Мас-медіа і громадська думка. Політичне маніпулювання	301

Розділ 14

Політологія міжнародних відносин	307
14.1. Міжнародна політика і міжнародні відносини	307
14.2. Зовнішня та внутрішня політика держави: зв'язок і механізми формування й реалізації	311
14.3. Геополітика	313
14.4. Глобальні процеси розвитку сучасної цивілізації	319

ЧАСТИНА IV

Політична праксеологія	323
-------------------------------------	------------

Розділ 15

Політичне прогнозування, політичні рішення та їх ефективність	323
15.1. Поняття і сутність політичної праксеології	323
15.2. Сутність, типологія і методи політичного прогнозування	325
15.3. Сутність і методи ухвалення політичних рішень	327

Розділ 16

Політичний маркетинг	334
16.1. Поняття маркетингу. Функції і види політичного маркетингу	334
16.2. Дослідження політичного ринку	336
16.3. Виборча інженерія	340
16.4. Політичне рекламування. Імідж	344

Розділ 17

Політичний менеджмент	350
17.1. Поняття, функції і види менеджменту. Політичний менеджмент	350
17.2. Менеджмент виборчої кампанії	355
17.3. Менеджмент правлячої команди	380

Післямова	405
------------------------	------------

Список літератури	406
--------------------------------	------------

ПЕРЕДМОВА

Хто ми і куди прямуємо? Далеко не риторичне запитання. Воно цікавить усіх мислячих людей незалежно від віку, національності і професії. Можливо, меншою мірою воно цікавить тих, хто, прикриваючись мандатом “народної довіри”, експлуатує модну політичну ідею, а тишком-нишком торгує національними інтересами на догоду “тіньовому світовому урядові”, набиваючи власні “олігархічні кишені”.

Очевидно, ця книга — не для останніх “суб’єктів” від політики, а для усіх інших, хто не хоче залишатися в дурнях і прагне навчитися відділяти зерно від половини, читати поміж рядків політичні тексти і розшифровувати істинні наміри у тих чи інших перипетіях часом лицемірного, подекуди трагічного і завжди захоплюючого дійства політичного театру логіки й абсурду.

Отже, якщо ви не хочете бути “масовкою” і матеріалом для сумнівних експериментів над собою, вам варто познайомитися з теорією і практикою політології, яка розкриває нам очі на політичні міфи і політичні реалії.

Читайте, думайте і робіть власні висновки. Це все, що вам потрібно. Автор, зі свого боку, спробує допомогти вам розібратися: хто є хто в політичній думці і політичній практиці. — Домовились? — Тоді рушаймо до захоплюючої країни Політики!

У стародавніх манускриптах немає і згадки про такі терміни, як “політична наука” та “політолог”. Але відсутність цих слів аж ніяк не означає, що проблеми політики та політичного розвитку суспільства не цікавили тогочасних мислителів.

У працях китайських, індійських, грецьких “праполітологів” можна знайти численні думки щодо способів організації політичної влади, досягнення соціальної стабільності, поведінки вищих “політичних “менеджерів” та електорату”.

Більше того, за останні 3–4 тисячі років існування як зорганізованої світової спільноти людство віднайшло не так уже й багато концептуальних моделей політичного розвитку та форм внутрішньої структурної побудови й організації суспільства.

Вам потрібні докази?

Перш ніж навести їх, спробуємо сформулювати одні й ті самі загальні політичні проблеми, що ними переймалися й переймаються мислителі всіх часів і народів.

- Що таке держава? Хто її створює: люди чи боги? Кому вона слугує: загальному благу чи можновладцям?
- Хто має керувати: спадковий монарх, демократично обраний уряд чи диктатор? Яким слід бути правителю?
- Які відносини мають бути між сторонами трикутника “держава — громадянське суспільство — людина”? Їхні права та обов’язки?
- Що таке право: божественна данина, договір між громадянами, що має ранг закону, чи веління розуму?
- У чому суть справедливості? Що справедливо: рівність чи нерівність? Чи варто терпіти несправедливість?

- Наскільки узгоджуються між собою політика й мораль?

Ці запитання поставали й поставатимуть перед людьми доти, доки існуватиме людство. З'ясуємо, які відповіді давали на них наші попередники за давноминулих і недавніх часів.

Політична думка Стародавнього світу, Середньовіччя та Нового часу

1.1. Політична думка Стародавнього Сходу

БЛИЗЬКИЙ СХІД

“Схід — справа делікатна”. Це твердження з популярного колись кінофільму не таке вже й далеке від істини. Адже всі провідні світові релігії зародились на Сході, і ця частина Земної кулі справедливо може вважатись осередком духовності нашої цивілізації [112; 195].

Скептики можуть зауважити: мовляв, що ж спільного у політики й релігії? Здавалося б, небагато. Проте на початковому етапі становлення інституту держави, коли знання про витоки держави та влади ще не були узагальнені, їх основною формою були міфи, в яких виникнення влади пов’язувалося з богами. Наприклад, в одному з “Текстів пірамід” (2700–2400 рр. до н. е.) йдеться про те, що єгипетський фараон Пепі народився від шлюбу бога Сонця та смертної жінки, а отже, за версією авторів зазначених текстів, фараон є цілком правомірним “політичним спадкоємцем” бога.

Зауважимо, що аналогічно побудований міф про божественне походження Христа, причому є чимало підстав стверджувати, що ці базові політичні міфи взаємопов’язані. Справді, ізраїльський народ довго перебував у складі Давньоєгипетської держави і його ідеологи, безперечно, були ознайомлені із системою релігійно-політичних поглядів єгиптян.

Але й до християнства євреї сповідували релігію — **іудаїзм**. Виникнення та розвиток цієї релігійно-філософської системи висвітлено в *Старому Завіті*, що як складова увійшов до тексту священної книги християн — *Біблії*. Перші п’ять її книг — П’ятикнижжя Мойсея (Тора) — являють собою основний священний текст іудеїв, який докладно регламентує їхнє життя.

Лейтмотивом іудаїзму є теза: перед народом Ізраїлю нібито поставлені високі моральні вимоги, оскільки, мовляв, через нього

Бог Старого Завіту благословить усі народи світу. Месія з коліна Давидова, за версією послідовників іудаїзму, прийде спокутувати гріхи людства й правити як Цар усіма народами.

Характерно, що протягом століть цей міф певними іудейськими колами, і не тільки ними, тлумачився насамперед не з морально-етичного, а з політико-ідеологічного погляду глобального панування євреїв у світі. Хоча природно було б зосередити увагу на спокутуванні гріхів людства, розглядаючи так зване Царство Боже не як державно-політичне утворення, а як духовний імператив.

Римляни вигнали іудеїв із Палестини 135 р. н. е., але іудаїзм не зник тільки тому, що єврейські громади існували тоді в багатьох країнах. Іудеї зазнавали певних переслідувань і утисків, довго не мали своєї держави, і логіка їхнього виживання потребувала відокремлення й внутрішньої самоорганізації щодо культури та релігії.

Іудаїзм — локальна релігія, що набула водночас світового значення як одна з основ християнства, а згодом стала основою сучасної політичної концепції глобалізму, що по суті спрямована на реалізацію ідеї домінування єврейського народу над усіма іншими народами світу.

З нагромадженням знань про політичне життя суспільства міфологічне тлумачення сутності останнього поступово раціоналізується. Цей процес знайшов відображення у формі **зороастризму**, який у VII ст. до н. е. був дуже поширений у Стародавній Персії. У Біблії згадуються царі-зороастрійці, які правили Перською імперією, зокрема Кір, Ахашверош, Дарій. Згідно з цим ученням виправдовувалася практика східного деспотизму, одноосібної влади правителя.

Проте не без підстав можна стверджувати, що засновник цієї релігії *Снітама Зороастр*, або *Заратуштра* (660–583 рр. до н. е.), запозичив ідеї іудаїзму. (Визнання єдиного Бога, пришестя Спасителя, воскресіння мертвих, Суд Божий та вічне життя.)

Після арабського завоювання зороастрійці зазнали жорстоких переслідувань і 717 р. н. е. переселилися до Західної Індії, переважно до Бомбея, де частково асимілювалися з місцевим населенням.

ІНДІЯ

Одну з найдосконаліших світоглядних систем дала Стародавня Індія [78; 209].

Арійські племена, прийшовши до Індії (XV ст. до н. е.), аж до створення перших держав (VI ст. до н. е.) постійно боролися між собою та з місцевим населенням. Водночас у суспільстві посилювалася соціальна нерівність і відбувалося розшарування. Зрештою, ця епоха, названа **ведійською** (веди — староіндійські релігійно-філософські збірки текстів), породила **кастовий устрій**.

Суспільство структурувалося, поділившись на чотири касты (варни): брахманів (священнослужителів), кшатріїв (правителів і воїнів), вайшиїв (землеробів та торгівців) і шудрів (осіб фізичної праці, слуг). Основна духовна та світська влада була зосереджена в руках брахманів і кшатріїв, а релігійно-філософська система дістала назву **брахманізму** (за іменем верховного бога Брахми).

Наскільки живучими виявилися ці політико-психологічні структури в суспільстві Індії можна судити хоча б із такого факту: минуло не менш як 2,5 тисячі років, перш ніж головою уряду (прем'єр-міністром) у цій країні став представник найнижчої касты — шудрів!

У Ведах і коментарях до них (упанішадах) йшлося про два шляхи здобуття влади: правителя створюють боги (або його влада засновується з волі богів) чи обирають люди. Але навіть в останньому разі правитель був підзвітний не перед своїми громадянами, а безпосередньо перед богом, хоча й мусив дбати про підданих (але це вже відповідно до **дхарми** — сукупності обов'язків людини).

Отже, попри рудименти договірного походження держави та влади у староіндійській політичній теорії та практиці домінувала патріархальна концепція, духовна влада мала пріоритет перед владою світською. (Скажімо, у збірці “Атхарваведа” брахмани взагалі називаються богами!)

Формування великих держав (наприклад, у VI ст. до н. е. в Північній Індії таких було 16) супроводжувалося заміною півної ідеології.

Як реакція на занепад брахманізму з його забобонами, ритуальністю та корупцією вищих каст постає **буддизм**.

Засновник цієї релігії *Сиддхартха Гаутама*, або *Шак'я-Му-ні* (563–483 до н. е.), за походженням був принц, на якого зійшло просвітлення (звідси й прізвисько — Будда). Він покинув палац, сім'ю і вирушив шукати істину. Згодом став проповідувати своє вчення.

На відміну від брахманізму, який ігнорує права особистості, розширюючи натомість права держави та влади, буддизм гуманістично зорієнтований і має психологічне та етичне підґрунтя. Його мета — перетворити кожну людину на доброзичливу, звільнену від страждань, а також від бажань і пристрастей особистість.

Будда відкинув теорію божественного походження каст і царської влади. Він проповідував рівність між людьми, але не в соціальній, а в духовній сфері (хоча й це був доволі революційний на той час крок).

Характерно й те, що ранній буддизм у переліку варн перше місце відводив кшатріям, а не брахманам, чітко розмежовуючи світське та церковне життя.

Зрозуміло, що це об'єктивно догоджало світській владі, сприяючи формуванню великих державних утворень.

Проте й брахманізм не загинув. Він не боровся з “єретичними вченнями”, а поступово модернізувався, використовуючи елементи доарійських культів місцевих племен. Так, на рубежі старої та нової ери виник **індуїзм**, у якому збереглися всі священні тексти брахманізму.

Що ж до буддизму, то він не втримався на висоті своїх філософсько-етичних принципів. Образ Будди обожнювався, оповивався забобонами та ритуалами, а через це різниця між двома системами вірувань ставала дедалі меншою. **Буддизм** був поглинений **індуїзмом**, але перш ніж його громади зникли з території Індії (XIII ст. н. е.), він поширився в Південній та Східній Азії і став **першою** (за часом) **світовою релігією**.

Індійська політична думка того часу, надзвичайно релігійна й міфологічна, збагатилася, проте, і світську політичну науку. Йдеться про твір “Артхашастра” (IV–III ст. до н. е.), автором якого вважається Чанак'я, міністр засновника імперії Маур'ів Чандрагупти. У цьому творі загальне благо розглядається як збереження суспільного порядку, заснованого богом. Намісник бога — цар, котрий силою тримає підданих у покорі.

У цій книзі наведено й методи політики та управління, ретельно розроблено систему шпигунства, стеження й контролю.

Привертає увагу й етична основа політики — владу й багатство треба зберігати та примножувати будь-якими засобами (згодом цю саму тезу висуватиме європеець Н. Макіавеллі).

Однак найвідомішим джерелом давньоіндійської політичної думки є збірник “Зако́ни Ману”, авторство якого приписують міфологічному прабатьку людей Ману. Насправді ж цю книгу писали, як стверджують експерти, починаючи з II ст. до н. е. аж до II ст. н. е.

Писали до того ж вельми майстерно, оскільки майже два тисячоліття “Зако́ни Ману” проіснували як кодекс соціального життя Стародавньої Індії. Там є все: і елементи цивільного та кримінального права, і міркування щодо життя, шлюбу, правил очищення, покаяння, прийняття їжі тощо.

Нас же цікавить насамперед політика. І тут починається найцікавіше. Політичний аналіз показує, що в тогочасній Індії перемогу здобув усе-таки брахманізм як влада (церковна над світською) і як провідна релігія (над єретичними вченнями).

Основні тези: влада й варни (касти) — від бога, цар — божественного походження, порядок, встановлений Брахмою, — вічний.

Амінь!..

КИТАЙ

Перші дані про базові політичні міфи Стародавнього Китаю припадають на II тисячоліття до н. е. [79; 92].

У басейні річки Хуанхе правила династія Інь (Шан), яка отримала владу від своїх божественних предків. Засновником династії вважалось небо — Шанді. Але наприкінці XII ст. до н. е. і воно їй не допомогло. Вожді племені Чжоу (гуни) завоювали ці землі, встановивши свою династію, яка керувала аж до III ст. до н. е.

Владу взяли, а як її утримати, коли місцевий люд переконаний, що вона має бути від бога?

Отже, потрібно було обґрунтувати зміну династії.

Сказано — зроблено. Вихователь і радник другого царя династії Чен Вана — Чжоу Гун написав з цього приводу книгу “Чжоу Лі”. У ній стверджується, що небо (бог) — господар сво-

го слова: хоче — надає право на владу (тянь-мінґ), а хоче — забирає. Зміна мандата — не вибір особи, а вибір правлячої династії.

Засновник династії, якому небо вручає мандат, — особа, безперечно, достойна. Проте коли влада передається з рук у руки, ці добродійні якості поступово втрачаються. Відтак і глибока думка: жодна система влади не є вічною.

Так і сталося. І справді, династія Чжоу в IX ст. до н. е. втратила владу.

Слід віддати належне стародавнім китайцям: на відміну від схильних до міфотворення індійців вони були справжніми раціоналістами.

Звичайно, вони не заперечують зв'язків між небом і піднебесною твердю (щось тут точно є!), однак у центрі китайської політичної думки не Всесвіт, а людина та суспільство, проблеми організації держави.

Ось тут і постає *Конфуцій* (551–479 до н. е.), найвідоміший китайський філософ, котрий нібито стверджував, що у світі немає речей, які б не можна було пояснити.

Це вже справжня позиція гностицизму!

Конфуцій (Кун Фуцзи означає мудрець, учитель) — людина розумна, енергійна й бездоганно порядна. Але в чиновницькому середовищі ці якості не в пошані. Навіть дослужившись до посади міністра у князівстві Лу, більшої “апаратної кар’єри” учений так і не зробив. Проте створив власну школу та назбирав чимало класичних книг і записав безліч народних звичаїв.

До нас дійшла збірка “Лунь-юй” (“Бесіди та висловлювання”), складена учнями цього видатного філософа в V ст. до н. е.

Основа вчення Конфуція — принцип добродійності, що має поширюватися на всіх управлінців. Чи реально це? Напевне, не завжди.

Загалом же він висунув патріархально-патерналістську концепцію держави. Він трактував її як велику родину, де влада імператора (“сина неба”) подібна до влади батька, а відносини правителів і підданих схожі на родинні стосунки старших і молодших.

Конфуціанство заперечувало участь народу в управлінні державою, проте пропагувало громадянський мир і злагоду, стверджуючи, що сенс і мета державної політики полягають у тому,

щоб впроваджувати етичні принципи вчителя в життя. Поступово це вчення стало впливовою політичною течією, а в II ст. до н. е. — офіційною ідеологією та державною релігією, яка створила ідеологічну базу для виправдання східної деспотії в її китайському варіанті.

Як противага конфуціанству виникли **даосизм** і **моцизм**.

Засновником школи даосів став *Лао Цзи* (VI ст. до н. е.), який вважав, що цивілізація, ускладнюючи й удосконалюючи життя, призводить до конфліктів і загибелі. Ідеал даосизму — відхід від реального життя та суспільства.

Лао Цзи — один із перших анархістів, який засудив державу як штучну структуру. Якщо Конфуцій впевнений, що держава забезпечує загальне благо, Лао Цзи вважає, що “народ голодує через те, що влада бере надто багато податків”.

Основні ідеї його політичної доктрини:

- 1) держава — штучний організм, апарат насильства й пригнічення;
- 2) потрібна децентралізація державності аж до рівня села;
- 3) найкращий уряд той, який найменше керує;
- 4) головне — ігнорувати політику, тобто не перейматися справами держави та суспільства.

Цікаво, чи знайомі ці тези сучасним анархістам? Якщо так, то вони, напевне, мали б поставити Лао Цзи пам’ятник як своєму провідному ідеологові.

Мо Цзи (479–400 рр. до н. е.) — випускник школи Конфуція — першим у Китаї висловив ідею виборності першого правителя, яка дуже схожа на договірну теорію.

У нього, як і в даосів, дуже сильні ідеї соціальної рівності, присутня критика соціальної несправедливості. Його концепція всеосяжної та рівновеликої любові надто близька до євангельського “Усі люди — брати”.

Управління, на думку Мо Цзи, має здійснюватися за допомогою нагород і покарань, а також запровадженням нових законів (що заперечував Конфуцій).

У цьому розумінні він є предтечею ідеології легізму.

Засновником **легізму** вважають *Шен Яна* (390–338 рр. до н. е.) — прем’єр-міністра царства Цинь (Шан). Його думки викладені в трактаті “Книга правителя області Шан”. Суть цієї доктрини, що й донині користується чималою популярністю на Сході, по-

лягає у відкиданні гуманності й справедливості в політиці за рахунок абсолютизації інтересів держави. “Слабкий народ — сильна держава. Ослаблення народу — головне завдання держави” — наріжний постулат легізму.

По суті, легізм — теоретична схема східної деспотії, самодостатньої державної інституції, що є сенсом і метою існування суспільства.

Тим часом конфуціанство під впливом обставин змінювалося й уже беззастережно не відмовлялося від законів і покарань.

Зрештою *Сюнь Цзи* (313–238 рр. до н. е.) доходить висновку, що між легізмом і конфуціанством серйозних суперечностей немає і ці вчення прекрасно доповнюють одне одного.

З IV ст. до н. е. у китайській державній практиці панує легізм. Проте на відміну від Індії з її кастовим поділом у Китаї поділ здійснюється на тих, хто при владі, і тих, ким керують.

Але згодом політики реанімують конфуціанство, яке органічно вбере в себе основи легізму. Це виразний приклад використання традицій для зміцнення нової держави.

І ще одне, трохи цинічне. Звід правил під назвою “Лі Цзи” з відвертістю, характерною для стародавніх джерел, декларував: для верхів — правила (“Лі”), для низів — покарання.

Вам це нічого не нагадує?

Насамкінець наведемо такий небуденний факт: з невеликими перервами конфуціанство до 1949 р. лишалося в Китаї офіційною ідеологією. Безприкладне довголіття! Чи не так?

1.2. Політична думка Стародавнього Заходу

У розвиток політичної думки Заходу найвизначніший внесок зробила Стародавня Греція. Мислителі античної Еллади досить швидко подолали шлях від міфу до теорії [18; 197].

Та це й не дивно, оскільки форми правління тут швидко змінювалися: монархія — аристократизм — рабовласницька демократія. Бурхливе й мінливе політичне життя сприяло розвитку теоретичної думки та постійним пошукам досконалішої політичної системи.

Для мислителів Сходу постановка цього питання виглядала крामольною, оскільки вони виходили з раз і назавжди заведеного устрою життя. І “крок вправо — крок вліво” від усталеної

схеми політичної поведінки сприймався, говорячи сучасною мовою, як неприпустимий ревізіонізм.

Немає жодного сумніву, що такий розвиток політичної думки не міг не бути пов'язаний з формами політичної організації суспільства. На Сході — це величезні й могутні імперії (деспотії), на Заході (читай — у Греції) — невеличкі держави-міста, які мали спільну мову, релігію та культуру, проте постійно воювали між собою, так само як із зовнішніми ворогами.

Політична географія пояснює давньогрецьку нездатність до міцного єднання здебільшого природними умовами Еллади, де невеличкі долини перерізаються горами, що перешкоджають політичним та економічним зв'язкам.

Зауважимо, що словосполучення **“місто-держава”** давньогрецькою звучить як **“поліс”**, звідки й походить поширений нині термін **“політика”**.

Але про це — пізніше. Тепер лише зауважимо, що розміри полісів були невеликими. За найкращих часів навіть Афіни мали не більш як 35–40 тисяч жителів. (До речі міста Трипільської цивілізації, що стала колискою української державності, мали приблизно таку ж чисельність населення і систему соціальної організації).

Невисока населеність полісів не сприяла формуванню бюрократії та регулярної армії, а це, зрештою, спричинювало політичну нестабільність і постійні зміни політичних форм.

У сучасному розумінні *поліс є політично організованим суспільством*, і це поняття, безперечно, є ширшим за поняття *держави*.

Життя людини в полісі жорстко регламентувалося правом або звичаєм, і в цьому контексті *поліс був тоталітарним відносно особистості*.

Аналізуючи політичне життя Еллади, слід також зазначити, що антична цивілізація була заснована на рабстві, яке давало змогу заможним громадянам віддаватись роздумам про життя-буття, політику чи мистецтво.

Пік розвитку давньогрецької цивілізації припадає на VI–V ст. до н. е., коли афінська демократія перемогла у війні з Перською імперією.

Але минуло не більш як 50 років, і Греція знов поринула у внутрішні війни. Поступово занепадали Афіни — оплот демо-

кратії, яка не змогла виробити дієвих механізмів контролю за діяльністю влади. Чого варте, скажімо, жеребкування під час розподілу урядових посад або роздача грошей бідним, що породжувало безвідповідальність і утриманство!

Крах політичної системи Еллади мав і позитивні аспекти. Цей масштабний експеримент дав надзвичайно цінний емпіричний матеріал для політичного аналізу, який здійснили грецькі мислителі, насамперед Платон і Арістотель.

Отже, ознайомимося з політико-філософськими системами цих мислителів докладніше.

“КОМУНІЗМ” ПЛАТОНА. АКАДЕМІЯ

Платон (427–347 рр. до н. е.) був афінянином. Після смерті свого вчителя Сократа, якого “демократично” примусили випити отруту, покинув батьківщину і намагався переконати правителів Сіракуз провести реформи в дусі своїх уявлень про ідеальну державу.

У 387 р. до н. е. він купив невелику ділянку землі в афінському передмісті, названому на честь грецького героя Академа, і заснував там свою філософську школу — **Академію**, яку очолював рівно 40 років. Академія проіснувала набагато більше — аж до 529 р. н. е. (усього 916 років), коли була закрита за розпорядженням візантійського імператора Юстиніана.

Платон небезпідставно вважається автором філософської системи **об’єктивного ідеалізму**. Він одним із перших окреслив предметне коло політики, створив картину ідеального суспільства, що знайшло відображення в його праці-діалогах “Держава”, “Політик”, “Закони” [162].

Платон — прихильник жорсткої соціальної ієрархії. На його думку, все суспільство має поділятися на правителів (філософів), воїнів і виробників (ремісників і землеробів).

Як і в індійських варнах, приналежність до станів визначається не особистими якостями, а походженням людей. Як виняток, він “дозволяв” переходити з першого стану до другого, і навпаки. Але простолюдинам — зась, мовляв, це може призвести до загибелі держави.

Отже, зводився нездоланий бар’єр перед “кухарками”, які не повинні керувати суспільством.

У чому ж тоді полягає “комунізм” Платона? Він усерйоз вважав, що треба ліквідувати приватну власність серед правителів і стражів. Останнім заборонялося мати сім’ю. Жінки й діти, на його думку, мають бути спільними, а останніх мусить виховувати держава.

Ці обмеження не поширювалися на виробників. Проте за певну свободу приватного життя й економічної діяльності вони мали платити громадянським безправ’ям — не брати участі в управлінні державою.

Платон регламентує всі сторони людського життя: економічні та соціальні відносини, матеріальні умови, дітонародження, виховання, культуру, думки людей.

Йому замало, що філософи правлять. Він пропонує знищувати всіх, хто претендуватиме не лише на владу, а й на філософію, виступає за заборону творів мистецтва, які піддають сумніву доцільність його політичної моделі.

Привертає увагу й типологія форм держави, яку він запозичив у Геродота (табл. 1).

Таблиця 1

Форма правління	Засади	
	Звід законів	Беззаконня
Монархія	Царська влада	Тиранія
Влада небагатых	Аристократія	Олігархія
Влада народу	Демократія, що додержує законів	Демократія, що нехтує законами

Серед законних форм держави Платон найгіршою вважає демократію. Проте вона, на його думку, все-таки краща за олігархію та тиранію.

Під кінець життя Платон відступає від свого станово-комуністичного проекту (незакінчена книга “Закони”). Усім громадянам його ідеальної держави вже дозволяється мати сім’ї, будинки та земельні наділи. Земля та нерухомість розподіляються жеребкуванням, а наділ є загальнонародною власністю, що успадковується лише одним із дітей*. Станів-каст уже немає. Є лише

* Цей спосіб успадкування майна потім утвердиться в середньовічній Західній Європі.

чотири класи залежно від матеріального стану. Перехід з класу до класу дозволяється в разі зміни майнового статусу людини. А ось із політичними правами та обов'язками справи дещо інші. На народні збори перші два класи ходити зобов'язані, а громадяни третього та четвертого класів можуть робити це добровільно.

Політичне безправ'я рабів та іноземців компенсується їхнім рівним майновим становищем з громадянами полісу.

Форма правління характеризується поєднанням принципів монархії та демократії. На чолі держави — 37 правителів віком від 50 до 70 років. Вони обираються не більш як на 20 років шляхом багатоступеневих виборів. З їхнього числа виокремлюється “нічна рада”, до якої входять 10 наймудріших осіб. Формується й виборна рада з 360 членів (по 90 від кожного класу). Усі посадові особи обираються після попередньої перевірки, а право голосу на виборах мають ті, хто носить зброю або вже брав участь у війнах.

Як і в “Державі”, у “Законах” зберігається жорстка регламентація приватного життя, виховується почуття єдності й колективізму, суворе покарання за порушення законів та інакомислення. Останнє, до речі, дало підстави для звинувачень Платона як ідейної предтечі тоталітаризму.

Підсумовуючи творчу спадщину Платона, слід наголосити на таких цінних політичних думках:

- ідеї загального блага та спільного інтересу як основи політичного об'єднання;
- приватній власності як основи соціальних суперечностей та конфліктів;
- чіткому визначенні форм держави й закономірностей їх змінювання;
- визначенні законності як найважливішого атрибута політичної організації.

Однак не варто забувати й про негативи:

- ідеалізацію кастовості та аристократичного правління;
- зневагу до прав особистості;
- виправдання соціальної нерівності;
- жорсткий контроль і регламентацію всього життя.

**“ЗДОРОВИЙ ГЛУЗД”
АРИСТОТЕЛЯ. ЛІКЕЙ**

Давньогрецького мислителя *Аристотеля* (384–322 рр. до н. е.) не без підстав вважають **засновником політичної науки** [15].

Попри те, що Аристотель протягом 20 років перебував — як учень, а далі викладач — у платонівській Академії, в історію політичної думки він увійшов не як послідовник Платона, а як рівний йому філософ, який створив власну світоглядну систему. Відомий він ще й як вихователь майбутнього великого завойовника — імператора Александра Македонського, а також як засновник власної школи — **Лікею** (тепер кажуть — ліцей).

На відміну від свого вчителя Платона Аристотель орієнтується не на ідеальні схеми, що ігнорують психологію людей, а на досвід і раціональний аналіз. Він зробив політику предметом емпіричного дослідження, проаналізувавши разом з учнями 150 конституцій держав і відповідних проектів.

Політичні погляди філософа найповніше висвітлено в його працях “Політика”, “Афінська політія”, “Етика” та ін.

Політика, за Аристотелем, визначається як наука про вище благо людини й держави, що охоплює економіку та етику (звід традицій і правил).

Як і Платон, його талановитий учень не вийшов у своєму політичному аналізі за межі полісу, характеризуючи решту видів державної організації варварського світу як нижчий рівень, що не досяг політичних висот.

Аристотель вважав, що людина є “твариною політичною”, а тому поліс — це суспільство, держава — “творіння природи”, продукт природного розвитку.

Які ж характерні риси полісу?

Насамперед, це об’єднання людей, котрі мешкають на певній території під владою одного уряду, який діє на базі єдиної конституції. Поліс — спільнота вільних і певною мірою рівних людей (окрім рабів). Він вищий за сім’ю та індивіда, а мета його функціонування — благо громадян.

Аристотель критикує платонівський “комуністичний проект”. Він переконаний, що приватна власність (у розумних межах) відповідає природі людини, є стимулом до праці, виробництва та збагачення.

Отже, впізнаємо відому сучасну тезу: те, що вигідно громадянину, вигідно й суспільству!

Проте Арістотелю більше до вподоби нагромадження багатства завдяки створенню матеріальних цінностей, а не засобами торгівлі та спекуляції. Його ідеал: власність — приватна, її плоди — для загального блага. Цей ідеал був сприйнятий християнством та ісламом і ... довів свою практичну неспроможність.

Платон у діалозі “Держава” надає перевагу рішенням царя-філософа перед законами, вважаючи, що останні не можуть охопити всі аспекти життя. Арістотель, навпаки, переконаний, що завдяки своєму загальному характеру мають панувати саме закони, оскільки вони вільні від пристрастей.

Право — це норми суспільного життя, що реалізуються передусім на основі їх застосування саме державою. Він виокремлює **природне право** (яке скрізь визнане) і **умовне право** (закони та угоди). Справедливі закони чи несправедливі — їх належить виконувати.

Арістотеля небезпідставно називають ідеологом здорового глузду середнього класу. Адже він вважав важливим показником справедливості відсутність крайніх суперечностей поміж бідними та багатими, філософами та інтелектуальним загалом. Людей середнього достатку він вважав найліпшими в полісі, оскільки лише вони, мовляв, здатні зрозуміти загальне благо, не схилиючись до крайнощів.

Громадянство, на його думку, не повинен мати той, хто через відсутність достатку, дозвілля, освіти нездатний самостійно мислити та ухвалювати рішення. Громадяни, за його концепцією, — це ті, хто пише закони й судить. Жінки, до речі, робити цього не повинні (у Платона вони мають громадянські права).

Арістотель розвиває й типологію форм правління (*табл. 2*).

Демократію Арістотель вважав нестійкою формою правління, але все ж таки кращою за олігархію і навіть за аристократію.

Найкраща форма — ПОЛІТІЯ, “золота середина”, що поєднує в собі позитивні риси олігархії та демократії. Для забезпечення стабільності потрібне зміцнення середнього класу (про що так багато й охоче нині говорять ідеологи центрризму!).

При демократії панує абсолютизація рівності, при олігархії — абсолютизація нерівності. Але все це призводить до зміни форм держави через порушення справедливості.

Форма правління	Характер законів	
	Правильні (правителі дбають про загальне благо)	Неправильні (правителі дбають про власні інтереси)
Монархія	Царська влада (цар — видатна особистість)	Тиранія (цар — невидатна людина)
Влада небагатіох	Аристократія (правління групи хороших людей)	Олігархія (правління групи поганих людей)
Влада більшості	Політія: <i>тип I</i> — усі на рівних засадах беруть участь в управлінні; <i>тип II</i> — влада реалізується на основі майнового цензу і здатності обіймати державні посади	Демократія (народ править, не спираючись на закони, кожне рішення тут — закон)

Ми не випадково так докладно спиняємося на основних положеннях концепцій Арістотеля. Створивши нову методологію емпіричного та логічного дослідження, він настільки вдосконалив систему базових понять, що нею й тепер оперують сучасні мислителі від політичної науки, філософії, соціології та права.

Аналізуючи античну спадщину політичної думки (як Заходу, так і Сходу), слід відзначити такі основні цінності: **феномен полісу, принципи республіканізму та договірного походження держави, ідеї тахісу та імперії** [18].

Феномен полісу, що виник у VIII–VII ст. до н. е., пов’язують із широким ужитком усного слова, писаних законів і рівності громадян полісу перед законом, що стало, зокрема, підставою для грецької демократії.

Принцип республіканізму, що й нині дуже поширений у політичній практиці сучасного світу, полягав у виборності всіх посад, звітності посадових осіб та обмеженості їхнього перебування при владі, а також у використанні суду присяжних.

Принцип договірного походження держави базується на розумінні кожної людини як суспільної, політичної істоти. Саме тому людська спільнота укладає суспільний договір про утворення держави з розподілом усередині неї політичної влади.

Ідея тахісу полягає в єдності всіх громадян полісу, які повинні ставити інтереси громади вище за приватні інтереси. Ця ідея гармонізувала поміркованість, мужність, мудрість і силу, що разом узяті становили інтегральне поняття справедливості.

Ідея імперії включила в себе одновладність, впровадження культу можновладця-автократа, який поєднував у своїй особі законодавчу, виконавчу та судову гілки влади. По суті, реалізація імперської ідеї сприяла уніфікації державного будівництва з диференційованою податковою системою, утвердженням державної мови і т. ін.

Політико-правова думка Риму розвивалася на базі **інституту сім'ї**, а політичне життя відбувалося за законами, що охоронялися від монарха і громади й реалізовувалися під наглядом монарха. Революційним щодо підходу до права був поділ права у V ст. до н. е. на громадянське, державне й приватне (перша кодифікація).

Республіканський Рим, ґрунтуючись на досягненнях грецької політико-правової думки (за твердженням Дж. Шири [237], навіть державна мова протягом 300 років була тут грецькою!), розвинув інститут громадянства. Останнє можна було отримати від народження або за заслуги перед державою. Цей інститут постійно розширювався: спочатку громадянами були лише вільні жителі Риму, потім його союзники, а ще пізніше — вільні жителі провінцій. Громадяни мали право голосу, могли домогатися всіх посад, апелювати до народу проти смертних вироків, безчесних покарань (розп'яття, різки, батіг), мали право на власність і право брати шлюб.

Але згодом республіканська ідея згасає й поступається імперській, коли Сенат перетворюється на дорадчий орган, а імператор — на необмеженого правителя. Імперія розбудовується на основі месіанської ідеї Риму і на зламі I ст. до н. е. міцно стає на ноги.

Підсумовуючи цей період розвитку політико-правової думки, слід зазначити, що обґрунтування абсолютної влади правителя домінує не тільки в Римі, а й у Персії, Китаї та інших країнах і скрізь базується на політичному міфі божественного походження влади. Це дає підстави говорити про можливість існування певного першоджерела, з яким були ознайомлені представники тодішньої політичної еліти людства.

1.3. Християнська політична думка

У середні віки (V–XVI ст.) філософсько-етична концепція політики, яка до того часу домінувала в Західній Європі, поступається релігійно-християнській концепції. Провідною темою політичних дискусій того часу стало питання про те, яка влада повинна бути пріоритетною: духовна (церква) чи світська (держава). Але про це — пізніше. На початку дослідимо основні засади християнської політичної думки.

Християнство виникло в I ст. до н. е. в римській провінції Іудеї на базі іудаїзму.

Священні тексти іудаїзму писалися з XII по II ст. до н. е. Християнство додало до Старого Завіту іудеїв Новий Завіт Ісуса Христа (від грецьк. *Christos* — помазаник), що писався від середини I до середини II ст. н. е. Новий Завіт і став головним джерелом політичної думки раннього християнства.

У Римі, як і в Греції, держава зливалася із суспільством, контролюючи всі аспекти життя людини. Релігійна сфера була державною монополією. Тому цілком зрозуміло, що, відмовляючись поклонятися язичницьким богам, у тому числі імператорам, перші християни наражалися на небезпеку.

Однак нова релігія мала кілька переваг: була космополітична, декларувала нові морально-етичні цінності — спільність майна, загальну потребу працювати, розподіл благ за працею або потребою. Зазначені цінності дають нам змогу говорити про **християнський комунізм**.

Минав час, християнські громади обростали майном, землями, а церква перетворювалася на ієрархізовану та централізовану організацію, яка прагнула розширити свій вплив. Відтепер вона налагоджує відносини з державою, заявляє про необхідність покори владі (оскільки та — від Бога), що відкриває шлях для легітимізації.

Промине небагато часу — і християнство перетвориться з каткомбної (тепер сказали б неканонічної) на рівноправну, а потім і державну церкву (з 313 р. н. е.). Виникає союз трону та олтаря, а водночас актуалізується проблема співвідношення духовної та світської влади, яка стає провідною для політичної думки на багато століть.

Тільки-но припинилися переслідування за віру, як правлячі християни почали утискувати представників інших релігій та інакодумців (еретиків) у власному середовищі. Так закінчилась епоха переходу від християнства апостолів і мучеників до християнства патріархів та імператорів.

395 р. після смерті імператора Феодосія I Римська держава розпадається на дві імперії — Східну (пізніше Візантійську) та Західну. Обидві зберігають у своїх назвах слово “римська”.

Проте християнська церква й досі лишається єдиною, хоча й не дуже централізованою. Вона складається з п’яти церков і називається Кафолічною (Вселенською) Православною (Ортодоксальною) церквою. Керують нею п’ять патріархів. Кожен з них називається іменами, що склалися історично: Римський — папою, Константинопольський — архієпископом, Александрійський — папою, Єрусалимський — архієпископом і лише Антіохійський — патріархом. Жоден з них не може говорити від імені всієї Церкви, а лише після загального обговорення. (Сучасною мовою можна було б сказати, що рішення в них ухвалюється консенсусом.)

Потерпаючи від візантійських монархів (у V ст. візантійський імператор Юстиніан просто “призначив” себе найвищим керівником не лише в державі, а й у церкві), римські папи з увагою і навіть співчуттям поставилися до нових державно-політичних утворень серед варварських народів. Вони навіть сприяли їх зміцненню на противагу візантійським імператорам. За це франкський король Піпін Короткий 754 р. започаткував світську владу пап, подарувавши їм відвойовану частину Равеннського екзархату. А невдовзі папа Лев III 800 р. коронував франкського короля Карла Великого як імператора Священної Римської імперії. Через це стався формальний розрив західної ієрархії Римської церкви з візантійськими імператорами.

Але до взаємних анафем дійшло лише 1054 р., коли стався Великий церковний розкол. У результаті сформувалися два головні напрями в християнстві: західна конфесія дістала назву “католицизм”, а східна — “православ’я”.

З погляду організаційної побудови Римська католицька церква є структурованою, у ній немає автокефалій, тобто більш-менш автономних церков. Вона більш внутрішньо керована, а після

падіння Західної Римської імперії взагалі лишається єдиним світочем у хаосі, що охопив Західну Європу.

Отже, на території тодішніх західних римських провінцій тривалий час не існувало єдиного державного утворення, як у колишніх східних провінціях. Кілька імперій, які досить швидко змінили одна одну, перетворилися на національні держави. Ці процеси позначилися й на розвитку тогочасної політичної думки.

Зокрема, тут велася з перемінним успіхом боротьба між світською та духовною гілками влади. Слабкість королів підштовхувала папство до проголошення свого верховенства. Церква перемагала протягом VII–IX та XII–XIII ст., але після XIV ст. її політична сила почала слабшати, а християнський світ охопила криза феодальної системи.

Водночас, попри відсутність єдиної доктрини, можна виокремити такі **загальні риси політико-правової думки Західної Європи:**

- панування з IV до XIII ст. доктрини *Аврелія Августина* (354–430), в якій держава та церква були відокремлені, але світська влада все-таки була підпорядкована церкві (твір “Про град божий”);
- надмірна централізація влади;
- утвердження християнської церковної доктрини про верховенство папи римського (твір папи Григорія VII “Диктат папи”, 1075); папство розглядало весь християнський світ як величезну державу, що керується намісником бога — папою;
- боротьба за обмеження монаршої влади (англійська Велика хартія вольностей (1215), рейхстаг і Магдебурзьке право (1188) у Священній Римській імперії, парламенти й вищі судові інститути у Франції, Іспанії та інших країнах);
- домінування з XIII до XX ст. доктрини відомого **схоласта Фоми Аквінського** (1225–1274), який на основі вчення Арістотеля створив християнську доктрину держави (трактати “Про правління правителів”, “Сума проти язичників”). Відповідно до неї державна влада походить від бога й тому має бути підпорядкована духовній владі (церкві). Метою держави є “загальне благо”, забезпечення умов для пристойного життя, а сутність влади — у підпорядкуванні нижніх

прошарків суспільства верхнім згідно з порядком, заведеним богом, — так званим вічним законом.

Божественний, природний та людський закон, на думку Ф. Аквінського, мають ввести людину до сфери дії цього вічного закону.

Візантійська політична доктрина ґрунтувалася на ідеях римської державності, месіанізму, християнства та на антично-еллінських традиціях. **Основні риси цієї доктрини:**

- абсолютний характер імператорської влади (з її безпомилковістю, перетворенням на “живий закон на землі”, патерналізмом володаря як “батька підданих” і спадковою династичністю);
- панівним становищем світської влади над релігійною (ідея **тахісу** була перетворена за вже згаданого імператора Юстиніана на **симфонію**, що полягала в союзі держави та церкви за домінування держави в особі монарха);
- високий рівень централізації;
- поступова відмова від домінування універсалістських римських ідей та перехід до використання еллінських традицій (заміна латинських законів на грецькі), єдину мову (грецьку) і відповідну культурну спадщину.

Саме в Другому Римі лежать корені східного ортодоксального християнського православ'я, яке згодом укорінилось у східнослов'янському світі.

Організація Православної церкви була такою, як і до розколу.

Богословська думка на Сході, як і структура церкви, майже не змінилася. Православ'я по суті є децентралізованою асоціацією автокефальних церков з єдиною догматичною та канонічною системою. Це, зрештою, і зрозуміло: чи могла імператорська (світська) влада терпіти конкурента в особі влади духовної? Відповідь відома.

Напевно, це не могло не позначитися й на чисельності пастви. Централізована організація завжди має переваги в боротьбі за душі потенціальних прихильників. Відтак на початок 90-х років ХХ ст. кількість католиків становить понад 1,017 млрд осіб, а православних — 307,9 млн осіб [153, с. 428].

Християнство домінувало в європейській політичній думці понад тисячу років. Під його прапором пройшла епоха феода-

лізму, була витіснена греко-римська раціоналістична традиція й утвердилася містика, ірраціональний компонент у суспільній свідомості.

До негативних наслідків панування християнства слід віднести втрату багатьох розробок грецьких і римських філософів та юристів з питань права, державного устрою та утвердження (повернення) релігійної міфології: усяка влада — від бога, держава — наслідок гріхів людства.

Та й альянс християнської церкви зі світською владою призвів до того, що її практична діяльність дуже мало була схожа на християнський ідеал.

Але були й позитивні ідеї: відокремлення церковної влади від світської і проголошення рівності всіх людей незалежно від походження та соціального стану, виховання поваги до фізичної праці.

Християнство, на відміну від греко-римської політичної традиції, дало право людині на безсмертя, відкрило їй шлях до неба не через державу.

Створення такої позадержавної автономії віруючих, по суті, започаткувало засади майбутнього громадянського суспільства, яке має протистояти державі. Постала й проблема політичних обов'язків у разі, коли розпорядження влади несправедливі: чи варто виконувати накази влади, що є незаконними або й злочинними?

Серед християнських мислителів варто насамперед назвати Тому (Фому) Аквінського, який розробив ґрунтовну доктрину ідеологічного обґрунтування могутності церкви — **томізм**. Його модернізований варіант — **неотомізм** і нині залишається офіційною філософією Римської церкви та християнської демократії, що є важливою політичною силою сучасності.

Проте всупереч своїй поміркованості та раціоналізмові Фома Аквінський, а з ним і вся католицька церква виявляли крайню нетерпимість до так званих еретиків.

Єресі (від грецьк. *hairesis* — відбір, переконання) — це вчення, що виникали як наслідок природних протестів проти монополії християнської церкви на ідеологію, політику та право. Гносеологічним (пізнавальним) корінням цих протестів, що мали релігійну оболонку, був античний раціоналізм, а соціально-політичним — експлуатація широких народних мас.

Усі єретичні вчення вбачали ідеал у ранньому християнстві, рівності всіх членів релігійної громади й суспільства загалом, але всі вони були задушені церковною машиною католицької церкви. Форми боротьби були найрізноманітнішими — християнські маси відвертали від ересі, створюючи ордени францисканців і домініканців (початок XIII ст.), організовуючи каральні експедиції та хрестові походи і, зрештою, ... забороняючи мир'янам читати Біблію (папа Григорій VII, 1231)!!!

Отож, можна було спалити чеського теолога *Яна Гуса* (1371–1415), розгромити таборитів *Яна Жижки* (1360–1424) і засудити англійського доктора богослов'я *Джона Уїкліфа* (1324–1384), але знищити “неканонічну” думку було неможливо.

Так створювався ґрунт для суспільно-політичного руху XVI ст., що згодом дістав назву Реформації.

Реформація мала на меті модернізувати панівну католицьку церкву, яка володарювала в країнах Західної та Центральної Європи.

Одним із найвидатніших діячів Реформації був німецький теолог *Мартін Лютер* (1483–1546), який увійшов в історію Німеччини не лише як релігійний реформатор, а й як реформатор освіти, мови, музики та культури загалом.

Але найбільше його знають як засновника впливової (бюргерської) протестантської течії — **лютеранства**, яке відмовилося від тези католицизму про пріоритет духовної влади над світською, а водночас переконувало мирян у тому, що інститути влади створені Богом і невиконання їх вимог є більшим гріхом, аніж убивство, перелюбство чи брехня.

Реорганізація церкви на основі лютеранства створила об'єктивні умови для політичного об'єднання Німеччини та формування національної церкви. Ліквідація численних церковних свят (третина днів на рік) стимулювала підприємництво, а спрощення церковних обрядів (відмова від таїнств) вивільняло велику кількість чорного (монахів) і білого духовенства, спонукаючи його до праці. Зрештою, суспільство звільнялося від значної частки видатків на утримання церкви, що також позитивно впливало на розвиток суспільства.

Відокремивши боже царство від світського, Мартін Лютер звільнив також громадянське право від опіки права канонічного. На його думку, найважливіша роль у політичному житті

суспільства повинна належати розумові, який має верховенство над законом.

Але поряд з бюргерською версією протестантизму була й більш радикальна **плебейська течія**, яку очолив *Томас Мюнцер* (1490–1525). Останній пішов далі свого вчителя М. Лютера, ставши знаменом Селянської війни в Німеччині. За концепцією Т. Мюнцера, наступний “рай земний” має бути суспільством, у якому все спільне — жодних приватних інтересів!

Ця концепція випередила свій час, започаткувавши республіканські ідеї, що полягали у визначенні народом напрямів державної політики та контролю над нею.

Послідовники Т. Мюнцера хотіли звільнитися від правління панів (зокрема, й насильницьким шляхом) і встановити справедливий суспільний устрій.

У ті самі часи виникає ще одна протестантська течія — **кальвінізм**. Француз *Жан Кальвін* (1509–1564) зрікся католицизму і виробив свою концепцію віри (книга “Настановлення в християнській вірі”, 1536).

Вона полягала в необхідності бути не лише набожною та добродійною людиною, а й працелюбним і підприємливим господарем.

Таким чином, він сформулював основні засади **протестантської етики**, яка в поєднанні з **індивідуалізмом** є характерною особливістю суспільної свідомості країн Заходу.

Ж. Кальвін провів радикальну реформу церкви. Визнаючи лише один авторитет — Святе Письмо (без папських булл і енциклік), він скасував духовенство як таке. Церковні громади почали очолювати пресвітери (старшини) з мирян, яким допомагали проповідники. Ця ідея, спроектована на державу, стала концептуальною базою республіканізму. Не відмовляючи монархії у праві на існування, **Ж.** Кальвін все-таки надавав перевагу республіці.

Але на відміну від М. Лютера женевський реформатор намагався поєднати церкву та державу під проводом духовної влади.

Будучи жорстким, а в питаннях вільнодумства та непідкорення владі — жорстоким керівником, **Ж.** Кальвін, який знищив у Женеві будь-яку особисту свободу, об’єктивно сприяв становленню індивідуалізму та ліберальних режимів.

Під прапорами кальвінізму в Голландії перемогла перша в історії буржуазна революція, у Шотландії та Англії з'явилися **пресвітеріанські церкви**. Пуритани з армії Кромвелля привели до перемоги англійської буржуазної революції (переселившись до Нової Англії, вони започаткували країну, що стала згодом США).

Отже, Реформація створила духовну та правову базу для буржуазних революцій, які фінансувалися, насамперед, багатим єврейством, що набрало економічну вагу і прагнуло політичної влади.

1.4. Ісламська політична думка

Іслам (буквально — покірність волі бога) — наймолодша з трьох світових релігій, що виникла в VII ст. н. е. в західній частині Аравійського півострова.

В умовах переходу від родоплемінного устрою до держави ця монотеїстична релігія відповідала потребам об'єднання арабських племен. Засновником ісламу вважається *Мухаммед* (Могоаммад чи Магомет, 570–632) родом із Мекки. Мухаммед належав до одного зі збіднілих кланів племені курейшитів, яке становило більшість населення цього міста і контролювало ключі від головного храму Кааби (за зовнішнім виглядом нагадував куб).

Майбутній релігійний лідер рано осиротів, був пастухом, вів торговельні справи багатой вдови Хадіджі, з якою згодом одружився. Приблизно з 610 р. виступав як проповідник, закликаючи звернутися до єдиного бога Аллаха, щоденно молитися йому, додержувати посту та творити благодійництво на користь бідних. Називаючи себе пророком Аллаха, він передрікав швидкий кінець світу та Страшний суд, закликав відмовитися від поклоніння ідолам, зібраним у Мецці.

Зрозуміло, що з боку найвпливовіших людей міста Мухаммед зустрів різку протидію, яка переросла в переслідування.

Причиною була смерть його жінки, а потім і голови роду хашимітів Абу Таліба. Останній дружньо ставився до Мухаммеда, котрий доводився йому небожем.

До влади в Мецці прийшов за правом старшинування Абдаль-Мутталіб, який також був рідним дядьком пророка, але водночас і непримиренним ворогом його “історичної місії”.

Не маючи підтримки свого роду та племені, Мухаммед разом зі своїми послідовниками почав шукати однодумців поза Меккою. Перша спроба в сусідньому місті Таїфі, де проживало арабське плем'я сакіфітів, ледве не скінчилася трагічно.

Подальші пошуки звели Мухаммеда з мешканцями оази Ят-ріб (пізніше — Медина), звідки походила мати пророка. У цьому місті проживали арабські племена, які постійно ворогували між собою за поділ родючих земель і сповідували язичництво та (увага!) іудаїзм.

Погодившись на роль своєрідного “третейського судді” (але не віроучителя!), Мухаммед почав переселяти своїх прихильників (мухаджирів-переселенців) з Мекки до Медини. Так на початку 20-х років VII ст. він став на чолі великого об'єднання різних родів і племен як суддя і своєрідний політичний лідер.

Мединська громада розробила свій статут, свої організаційні форми, перші закони та норми повсякденного життя і, звичайно, основні засади нової релігії. (Принагідно згадаймо історію Київської Русі, куди за легендою нібито був запрошений варязький князь Рюрик!)

Тут він одружився з десятирічною Аїшею — дочкою місцевого багатого купця Абу Бекра і розпочав боротьбу з володарями Мекки.

Мединці перемогли, і 630 р. Мухаммед зі своїми прибічниками здійснив паломництво (хадж) до Мекки.

Після капітуляції Мекки й смерті Мухаммеда (632) очолювана ним громада мухаджирів (переселенців) і ансарів (помічників мединців) разом із впливовими особами з Мекки стали центром ще більшого об'єднання арабських родів і племен. Згодом воно перетворилося на арабську теократичну державу ранньофеодального типу — **Халіфат**.

Ідеологічною основою зазначеного об'єднання став *іслам*, який *завдав відчутного впливу з боку іудаїзму та християнства*. Від них нова релігія сприйняла низку догматичних та обрядових положень. Водночас іслам *акумулював у собі й специфічну обрядовість Стародавнього Сходу, зокрема характерні для зороастризму вимоги ритуальної чистоти віруючих і т. ін.*

Сформувавшись в умовах менш розвиненого суспільства, мусульманство за своєю догматикою і ритуалом, етичними і моральними нормами серед усіх релігій є найдоступнішим для

простих людей. Це, до речі, було однією з передумов значного поширення ісламу серед завойованих арабами народів, які спочатку бачили в ісламістах визволителів.

Араби перетягували на свій бік місцеву еліту, залишаючи їй багатства та привілеї, водночас жорстоко знищуючи непокірних і незговірливих.

Учення пророка викладене в **Корані** (буквально — читання, декламація), який є зібранням проповідей Мухаммеда мекканського і мединського періодів, та **Сунні**, що є зібранням текстів висловів (хадисів), приписуваних Мухаммедові.

Коран написаний, до речі, від першої особи. Але, за словами пророка, він посланий йому через Святого Духа або через архангела Гавриїла.

У священній книзі мусульман названо п'ять пророків: три зі Старого Завіту — *Ной*, якого Бог спас від потопу, *Авраам* — перша людина, котра увірвала в єдиного Бога, *Мойсей* — якому були дані закони; один християнський — *Ісус* — і, зрештою, один мусульманський — *Мухаммед*.

Як і християнство, іслам проголошує принцип активного втручання в земні справи. Йому не до вподоби вислів “кесарю — кесарево, богу — богове”. Згідно з традицією, що йде від Мухаммеда, який був і релігійним лідером, і головою державної влади, *іслам наполягає на єдиновладді в духовній і світській сферах*.

Ісламська громада, за уявленнями віруючих, це — теократія. Влада належить Аллаху, але реалізується через його представника.

І Коран, і Сунна практично не мають норм, що регулюють політичний устрій, здійснення влади, форми правління.

Терміна “державна” мусульманські джерела не знають. Там є лише **імакат** (керівництво молитвою) та **халіфат** (наслідування). Згодом їх почали використовувати для означення мусульманської держави. Сформульована значно пізніше **теорія халіфату** зберегла принципи єдності влади духовної та світської в одному інституті.

У VII–VIII ст. іслам надзвичайно швидко поширився від Піренеїв до Індії. Але завоювання величезних територій поставило проблему єдності релігійної громади.

Першим лідером мусульман був сам пророк, який правив недовго. Після його смерті (632) безпосереднє оточення пророка

за спільною згодою висувало його правонаступників — халіфів: Абу-Бекра (632–634), Омара (634–644), Османа (644–656). Останнього вбили араби з підкорених областей, які були невдоволені роздачею земель і посад родичам халіфа.

Четвертим халіфом проголосили Алі, двоюрідного брата й зятя Мухаммеда. Але родич Османа — намісник Сирії Муавія розпочав збройну боротьбу проти Алі. Ці події призвели до розколу в ісламі. Банальна боротьба за владу згодом тлумачилася на засадах різного розуміння верховної влади та способів її встановлення.

661 р. хариджити — прихильники традицій воєнної демократії, які вважали обох претендентів на владу узурпаторами, вбили Алі. Муавія уникнув цього і проголосив себе халіфом, зазнавши династію *Омейядів* (661–750).

Прихильники Муавії стали називати себе **сунітами** (від араб. буквально — люди традиції), які вважали, що халіфом може бути лише людина з племені курейш. До цього ортодоксального руху в ісламі належить 90 % віруючих. Решта — **шиїти** (від араб. *ши'а* — приєднатися до когось), які вважають, що верховна влада має належати лише прямим нащадкам Алі.

Спадкова монархія Омейядів мала бюрократичну систему управління за всіма канонами східної деспотії. Про демократичні принципи Корану не було й мови.

Наступна династія *Аббасидів* (750–1258) із центром у Багдаді лише посилювала цю тенденцію.

Але в IX–X ст. єдина світова мусульманська громада почала розпадатися. В Єгипті, Марокко, Лівії, Ірані, Середній Азії виникали фактично самостійні місцеві династії.

За багдадськими халіфами залишилась символічна роль духовних лідерів мусульманського світу.

У середині X ст. під владою халіфа лишився лише Ірак, причому в Багдаді світську владу захопили військові, а халіфи перетворилися лише на духовних керівників. 945 р. Багдад був захоплений західноіранським шахиншахом — шиїтом з роду Буїдів. Це був фінал халіфату, який всіляко підтримував сунізм.

Що ж залишив у спадщину халіфат для політико-правової думки?

Джерелом влади халіфа було:

- 1) обрання народом;

2) заповітне розпорядження халіфа.

З часом другий спосіб став домінувати і влада передавалася іншому члену сім'ї халіфа або представникові роду Мухаммеда, який не мав фізичних вад і досяг повноліття.

Другою особою в країні був візир, який міг або самостійно керувати державою від імені халіфа, або лише виконувати його накази (залежно від волі монарха).

Впливовими особами були наглядач за чиновниками, керівник поліції, командир охоронців і завідувач пошти (розвідки).

Усі державні справи записувалися в чотири книги, що їх вели особливі канцелярії (дивани): військових справ, внутрішніх справ, фінансів, списків чиновників халіфа.

Мусульманське право має два головні джерела: закон (шар) і звичай (азат). **Закон (шаріат) складається з Корану (основного закону), Суни (дій і слів пророка) і фетви (рішень законодавців).**

Але повернемося до бурхливої та динамічної історії мусульманського державотворення.

На початку XI ст. Іран і значна частина відвойованої у Візантії Малої Азії захоплюють напівкочові племена огузів-туркменів під проводом сельджуків. Приймавши іслам, вони панують тут понад 100 років. Проте під ударами хрестоносців із заходу та монголів зі сходу сельджуцька держава розпадається. Тоді ж припиняє існування й халіфат Аббасидів. У регіоні домінують монгольські **ільхани**.

На початку XIV ст. у західній частині Малої Азії значно посилилася невелика тюркська держава бея Османа. Невдовзі, створивши регулярну армію з яничарів, турки знищили Візантію. У XVI ст., об'єднавши під своєю владою більшість мусульманських країн і народів, турецький султан став фактично повелителем правовірних, спадкоємцем верховної влади арабських халіфів. Проте претендувати на релігійну владу в усьому мусульманському світі він не міг, оскільки в цей самий час існували сефевидський Іран (шиїти) та далека Індія.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що іслам не створив єдиної богословської концепції. Не минуло й трьох десятиліть після смерті Мухаммеда, як мусульманська громада розкололась на три нерівні частини: **сунізм, шиїзм і хариджизм**. Головна причина цього розколу — різні уявлення про природу верховної

влади, що згодом дали життя самостійним політичним доктринам.

Сунізм (від араб. буквально — звичай) дає доволі помірковану, певною мірою раціоналізовану концепцію влади халіфа.

Вища влада здійснюється громадою від імені Аллаха. Громада обирає правителя, не передаючи своїх прав, а лише довіряючи йому функції керівництва. Вона може ухвалити свої рішення лише тоді, коли модель поведінки не виписана Кораном і Суною. Халіф також пов'язаний волею Аллаха, і громада зобов'язана підкорятися йому тією мірою, якою халіф виконує Коран і Суну.

Отже, влада халіфа не є абсолютною й божественною, хоча має релігійний характер.

Сунізм поділяється на чотири релігійно-правові школи (мазхаби), які рівні між собою. Мусульмани можуть вільно обрати й навіть змінити кожен з них.

Шіїзм (від араб. *ші'а Алі* — партія Алі) тлумачить владу як божественну, передану Аллахом не громаді, а імаму. Останній підкоряється лише Аллаху і мусульманському праву.

Кульг імама полягає в прийнятті його як нового пророка-месії, спасителя. Екстатична віра в імама абсолютізує ідеї теократії, сприяє фанатизму та релігійній нетерпимості.

Шіїзм ніколи не мав і не має більш-менш однорідного релігійного вчення. Він поділяється на кілька груп: імамїтську, ісмаїлітську і зейдитську.

Хариджизм (від араб. *харидж* — повстанець) виник у середині VII ст. Відповідно до цього вчення наступник пророка — халіф — має обиратися громадою мусульман шляхом виборів. У протилежному разі його можна зняти та навіть вбити. Халіфом — імамом — може бути будь-який член громади, котрий знає догмати ісламу. Представники цієї течії вважають, що однієї лише віри замало, треба діяти та захищати свою спільноту всіма способами — аж до збройної боротьби.

Наостанку зазначимо, що з огляду на велику чисельність мусульман у світі (935 млн осіб) ісламська політична думка заслуговує на особливу увагу й вивчення, тим більше, що в таких державах, як Саудівська Аравія, Бруней, Кувейт, Марокко, Об'єднані Арабські Емірати, духовним главою мусульман є державний правитель, а в Ірані, Афганістані, Пакистані іслам є надзвичайно активним чинником впливу на політику цих держав.

1.5. Світська політична думка Відродження та Нового часу

Починаючи з XIV ст. в Італії та з XV ст. в інших країнах Західної Європи відбуваються соціально-економічні зміни, що знаменують початок нової історичної епохи — Відродження.

Європа заново відкриває для себе античну спадщину, починає ставити під сумнів доцільність католицької монополії на душі та пояснення світобудови, висуває концепції, що базуються на природному характері людини, її земних потребах та інтересах.

Зміцнюються й об'єднуються національні держави (Англія, Франція, Іспанія) на засадах королівського абсолютизму. Священна Римська імперія і папство втрачають надію на світове панування. Зокрема, папський престол створює собі маленьку державу (Ватикан), де має водночас і світську владу, яка захищає папство від посягань королів.

Виникнення в надрах феодалного суспільства **бюргерства** (купців, банкірів, підприємців, ремісників) сприяло оформленню його політичної парадигми. Її виразником став ректор Паризького університету *Марсилій Майєрардіні*, більш відомий під прізвиськом *Падуанський* (1275–1343), який у праці “Захисник миру” (1324 р.) захищав сміливу на той час тезу, що джерелом влади є народ. Але, звичайно, не весь народ, а лише “найкраща” його частина. Одним із перших він чітко розмежував законодавчу та виконавчу гілки влади.

Марсилій Падуанський звинуватив церкву в усіх бідах, зазначивши, що їх можна надалі уникнути, якщо вона опікуватиметься виключно духовними справами і підкорятиметься світській владі.

На його думку, закони, як і держава, мають бути вищими за монарха та уряд. Виконання законів є обов'язковим не лише для народу, а й для тих, хто пише ці закони [62].

Загалом систему ідей мислителів Відродження щодо держави, суспільства й особистості можна визначити як **громадянську концепцію політики**.

Одним із видатних представників цієї концепції є *Нікколо Макіавеллі* (1469–1527), уродженець Флоренції — одного з найбільш багатих і культурних міст Італії [123].

Н. Макіавеллі був свідком бурхливої історії свого колоритного міста.

Наприкінці XIV ст. у ньому встановлюється безконтрольна влада купецького роду Медичі (синьйорія), яка змінюється республікою, що надавала перевагу середньому класу.

Керівником республіки стає домініканський монах Савонарола, який боротьбу із всевладдям Медичі поєднував із закликами до аскетизму та покаяння напередодні страшного суду. Але християнський фанатизм невдовзі згасає, Савонаролу 1498 р. спалюють як еретика, а у Флоренції встановлюється світська республіка.

Саме в цей час Н. Макіавеллі розпочинає кар'єру чиновника — секретаря комісії Ради Десяти. Ця посада не була значною, але давала змогу бути обізнаним у справах державного управління.

1512 р. була відновлена тиранія Медичі. Н. Макіавеллі потрапляє до в'язниці, його піддають тортурам, згодом звільняють і відправляють у заслання за межі міста. Там він пише праці, які зробили його знаменитим: “Державець”, “Роздуми про першу декаду Тита Лівія”, “Історія Флоренції”, “Про військове мистецтво”.

Н. Макіавеллі мріє про повернення до політичного життя, надсилає свій шедевр “Державець” тодішньому правителю Флоренції Лоренцо Медичі, але марно...

Держава для нього — найвище породження людського розуму, яке має приборкувати егоїзм людини, уособлений у самозбереженні й особистому інтересі, задля встановлення загального порядку.

Прогресивний (на той час) характер методології Н. Макіавеллі, якого можна вважати одним із засновників суто світської політичної теорії, полягав у твердженні, що в основу політичної поведінки покладено не християнську мораль, а вигоду й силу.

Релігія для нього не є вищим знанням і авторитетом. Він певний того, що “релігія і бог були придумані мудрими людьми для того, аби переконати народ у корисності встановленого устрою. Важливо, як її використовують: для виховання рабської покірності чи високих громадянських якостей” [123].

На відміну від католицьких постулатів про державу та владу як божественні інститути він розглядав державу як політичний

стан розвитку суспільства: відносини правителів і підданих, певним чином організовану політичну владу, закони і т. ін.

Та й політику взагалі як самостійну сферу суспільства вперше виокремив саме він.

До речі, на відміну від легістів Н. Макіавеллі вважав, що народ має бути незалежним, сильним, міцним духом. Саме тоді, на його думку, він здатний добре воювати. Тож твердження про його “батьківство” щодо ідеології політичного цинізму навряд чи є однозначним [137].

На думку Н. Макіавеллі, нова державність має пройти два щаблі: монархічна, одноосібна диктатура та республіка. Він надає перевагу республіці, але вважає, що монархія придатніша для запровадження нових порядків, законів та інститутів.

Проте прославили Н. Макіавеллі не його погляди на походження та форми держави й навіть не те, що він **перший використав термін “держава”** (від іт. *stato*) для визначення політично організованого суспільства. Світову славу він здобув як той, хто вперше поставив питання про співвідношення політики й моралі. Формула “мета виправдовує засоби” отримала назву **макіавеллізму** і стала символом аморальності.

Насамкінець **варто відзначити заслуги Н. Макіавеллі, який слідом за Арістотелем може вважатися одним із засновників політичної науки.**

Отже, Н. Макіавеллі:

- замінив схоластику раціоналізмом і реалізмом;
- сформував у сучасному розумінні базові поняття політичної науки: держава, республіка, шляхи встановлення й збереження політичної влади, вплив соціальних структур і соціальних суперечностей на політику й форму держави, психологічна природа владних відносин тощо;
- виступив проти феодальної роздробленості Італії та політики папського престолу;
- сформулював проблему поєднання високих цілей з неможливістю їх досягнення без посягання на моральні принципи і т. ін.

Завдяки цьому скромний державний чиновник, який не спромігся на вражаючу політичну кар’єру, перетворився на видатного дослідника політичної сфери суспільства.

Так званий **Новий час** ознаменувався першими буржуазними революціями на ґрунті ідей природного права та суспільного договору. На першому етапі Нового часу дослідники політики створили громадянську концепцію політики, яка згодом трансформувалася в соціальну політичну концепцію. Найбільший внесок до цієї скарбниці нового політичного світогляду внесли француз Ж. Боден та голландці Г. Гроцій і Б. Спіноза.

Жан Боден (1529–1596) в своїй головній праці “Шість книг про республіку” (1576) розкрив поняття держави, розробив проблему її суверенітету.

Державність, на його думку, виникає через (суспільний) договір і є прообразом сім’ї. Держава — це громадянська влада і правове управління відповідно до справедливості і законів природи. Суверенітет — абсолютна і постійна влада. Найкраща форма правління — монархія, де забезпечується компетентність (радять багато) і енергійність влади (вирішує один).

Така ось французька версія єдиної національної суверенної влади.

А тепер поговоримо про голландців.

Гуго Гроцій (1583–1645) мав унікальні здібності. Погодьтеся, не кожен може у 15 років закінчити університет (м. Лейден) і здобути вчений ступінь доктора права!

Динамічно розвивалася і його служба кар’єра, яка, втім, через партійно-політичні інтриги закінчилася засудженням до довічного ув’язнення.

Народна мудрість каже: “Засуджений до повішення не втопиться”. З нашим героєм усе відбулося з точністю до навпаки. Йому вдалося втекти з тюрми, бути тепло прийнятим у Парижі, Гамбурзі, стати послом Швеції у Франції й ... загинути 1645 р. внаслідок морської катастрофи.

Проте світову популярність Г. Гроцій здобув усе ж таки завдяки не перипетіям політичної кар’єри, а фундаментальній праці “Про право війни та миру” (1625). Він першим виклав ідеї “природного права” та “суспільного договору”, що стали обґрунтуванням права народу на революцію, хоча й у виняткових випадках. Держава, утворена внаслідок укладення суспільного договору, має, на його думку, забезпечити людям, які утворили її, умови миру й злагоди, захист угод між суб’єктами права і т. ін.

Оскільки держава виникає з договору окремих людей, на основі домовленості між державами може виникнути й спільнота народів або держав.

Визнаючи республіку найдавнішою формою держави, що відповідає нормам природного права, він вважав владу монарха тимчасовою: колись вона має повернутися до народу як свого джерела [64].

Джерелом права Г. Гроцій визначає природу, хоча визнає й право божественне.

Отже, він зрештою виокремлює **природне та волевстановлене (божественне і людське) право**.

Цікавими є його підходи до **походження власності**. Цей інститут він не вважає властивим природі людини, оскільки приватна власність, на його думку, виникла внаслідок угоди людей, і тому порушення її є злочином.

Вважаючись на певних підставах засновником науки **міжнародного права**, він високо цінував мир, поділяв війни на справедливі й несправедливі, був переконаний у необхідності захисту мирного населення від воєнних дій та гуманного ставлення до військовополонених.

Бенедикт (Барух) Спіноза (1632–1677) народився в сім'ї єврейського купця, котрий утік до Амстердама від інквізиції.

Захопившись філософськими проблемами, Бенедикт, усупереч волі сім'ї та єврейської громади, відійшов не лише від купецької діяльності, а й від панівної тамтешньої релігії — кальвінізму. Його відлучили від церкви і прокляли.

Це, зрештою, і не дивно: багаті єврейські кола, які до своєї економічної могутності додали політичну владу внаслідок повалення монархій національних держав, дуже не хотіли цю владу втрачати. Тим більше, що в цей час ідеї світового домінування євреїв почали набувати свого втілення.

Заробляючи на життя шліфуванням лінз (і це при його сучотах!), Б. Спіноза пише книги: “Богословсько-політичний трактат” (1670), “Етика, доведена геометричним шляхом” (1677) і незакінчений “Політичний трактат”.

Його світогляд базується на **метафізичному механічному матеріалізмі**: природа не створена богом, природа — сама є бог. Він розчиняє бога в природі, переконуючи, що в ній немає нічого ви-

падкового — отже, геометричний метод можна застосувати до вивчення людини.

Державі, на його думку, передує **природний стан**. Згодом люди укладають **суспільний договір** і переходять від природного стану до **громадянського**.

Загалом, належним чином оцінюючи симпатії цього мислителя до демократії, можна стверджувати, що *Б. Спіноза є одним із творців світової теорії держави та концепції природних прав людини, що сприяли звільненню політичної думки від впливу церкви* [10].

Проте ідея цього єврейського мислителя “природа — сама є бог” в сучасному Ізраїлі перетворилася на ідею “народ Ізраїля є бог”, що дає підстави окремим експертам-релігієзнавцям стверджувати про служіння іудеїв не богові, а його антиподу — сатані.

Томас Гоббс (1588–1679), філософсько-політичні погляди якого найповніше викладено в книзі “Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської” (1651), ґрунтовно опрацював концепцію укладення громадянського договору, взаємного обмеження прав усіх людей задля встановлення соціального миру, побудови держави через делегування народом своїх прав правителям [55; 56].

Показово, що Т. Гоббс, як і багато інших (зокрема, античних) мислителів того часу, не розрізняв поняття “суспільство”, “держава” і “уряд”, вважаючи їх тотожними носіями переданої народом суверенності, виразниками державної волі.

Цього видатного філософа вважають автором філософської системи **механістичного матеріалізму**. Водночас він є творцем філософії та культу необмеженої влади. Більше того, його конформізм сягає надто далеко — він готовий визнати навіть нелегітимну владу, якщо вона вже ствердилась, — виживання за будь-яку ціну! Вічна проблема, чи не так?

Підсумовуючи потенціал світської політичної думки, створений мислителями Відродження та Нового часу, прискіпливий читач не побачив тут ідей Т. Мора, Дж. Локка, Ш. Монтеск’є, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта та багатьох інших.

Але, на думку автора, ці та багато інших видатних мислителів того часу з методологічного погляду можуть бути виділені не

стільки за “світськість” своїх політичних поглядів, скільки за розробку провідних політичних доктрин сучасності. Відтак не поспішайте розчаровуватись. Із цими планетарними з політико-філософського погляду вченими знайомство попереду...

1.6. Політична думка Русі, України* та Московії**

У VII–VIII ст. сформувався союз полянських племен, що згодом став основою могутньої слов’янської держави — Русі зі столицею в Києві. У XI–XII ст. ця держава досягає піка свого політичного та культурного розвитку. Її розбудова супроводжується появою нової ідеології, що формується на основі християнства, яке 988 р. — за правління князя Володимира Великого — стає державною релігією [60].

Остання дала поштовх до розвитку феодальних відносин, сприяла піднесенню влади київського князя над іншими слов’янськими князями, стимулювала поширення писемності та появу оригінальних творів, у тому числі політичного характеру.

Нові політичні поняття, які з’явилися на слов’янських землях з християнським ученням, давали змогу на іншому якісному рівні осмислювати такі проблеми, як походження держави, правомірність володарювання князівської еліти, шляхи зміцнення духовної влади, відносини між князями, світською та духовною гілками влади, проблеми зовнішньої політики і т. ін. Особливо уважно аналізувалися такі категорії, як **істина, правда, закон, благодать** та ін.

Зародившись разом із державою і правом, політична думка Русі розвивалась під впливом політично-правової доктрини Візантії. Це знайшло відображення у двох головних концепціях суспільно-політичної думки тих часів. Перша — “богоугодного володаря” (творець ігумен Феодосій), яка була покладена в основу першої православної церковної доктрини “династичного паування”. Вона стверджувала правомірність домінування в дер-

* Назву “Україна” вперше вжито в Київському літопису (1187) для визначення Переяславщини, а пізніше — повиззя над Дністром. Широкого вжитку набула починаючи з XIV ст.

** Формується у XIV–XVI ст., спочатку як Московське князівство.

жаві “духовного проводу”. Друга — концепція князівського єдиновладдя, що спиралася на великокнязівський централізм (митрополити Іларіон і К. Смолятич).

Перший київський митрополит слов'янського походження *Іларіон* (до нього митрополитів до Києва направляли з Візантії) відомий насамперед своєю працею “Слово про закон і благодать” (1049). У цьому творі автор намагався довести необґрунтованість претензій Візантії на керівництво руською церквою, рішуче заявляючи, що князь Володимир здійснив хрещення Русі не за вказівкою “другого Риму”, а за власною ініціативою.

Іларіон ґрунтовно досліджує проблему ролі *закону* та *істини* в регулюванні поведінки людей. На його думку, установлений Старим Завітом (Біблії) закон визначає зовнішню поведінку людей, коли вони ще не досягли внутрішнього, духовного вдосконалення. Останнє досягається після того, як людина засвоїть істину, що формулюється Новим Завітом. Лише пізнання істини, на переконання автора, надає людині свободу у виборі своєї поведінки. Відтак шлях до вдосконалення людських відносин полягає в заміні закону істиною.

У контексті цієї тези **Іларіон вирішує ряд принципових проблем:**

- стверджує принцип рівності всіх народів;
- обґрунтовує суверенітет влади на всій території руської землі;
- висуває як найвищу мету держави ідею забезпечення інтересів усіх підданих;
- виступає за забезпечення миру як умови збереження цілісності держави.

Погодьтеся, ці ідеї не втратили актуальності й донині.

“Повість минулих літ”, що дійшла до нас у Лаврентіївському та Іпатіївському списках (написана монахами *Нестором* і *Сильвестром* у 1113–1116 рр.), обстоює ідею забезпечення єдності руських земель. Вона ідеалізує державний устрій, встановлений київським князем Ярославом Мудрим, коли всі князі називаються братами і підкоряються великому князю в Києві, засуджує князівські усобиці та народні повстання.

Літопис стверджує, що рід київських князів сягає варязького князя Рюрика, нібито запрошеного слов'янами з метою наведення порядку на їхніх землях. (Згадаймо історію запрошення за-

сновника ісламу Мухаммеда до Медини на роль “третейського судді” у VII ст.! — Версії збігаються. Така сама й історія розвитку цих державно-політичних утворень, що згодом починають доминувати у своїх регіонах.)

Політичне значення цієї легенди полягало в ідеологічному забезпеченні необхідності припинення суперечок між князівськими родами за право старшинування, а також у підвищенні авторитету нащадків Рюрика — київських князів. Адже цьому варягові таки вдалося встановити порядок на слов’янських землях.

“Повчання” *Володимира Мономаха* (приблизно 1096 р.) присвячене насамперед проблемі організації верховної влади, уникнення княжих непорозумінь і воєн. Він радить майбутнім великим князям усі справи вирішувати з радою дружини, не допускаючи “беззаконня”, радить судити “по правді”, бути милосердним до найбеззахисніших верств населення.

Політичну ідеологію Русі відображено в “Руській правді”, що була кодексом законів, які формувалися протягом XI–XIII ст. Вони зафіксували зміцнення княжої влади та посилили залежність простого люду від феодалів.

Ідея консолідації руських земель і сильної княжої влади з особливим пафосом захищається у видатному художньому творі “Слово о полку Ігоревім” (кінець XII ст.).

Важливе місце в політичній думці Русі належить “Молінню Даниїла Заточника” (XIII ст.).

Обґрунтовуючи необхідність єдиновладдя князя, автор цього твору досліджує причини могутності окремих князівств, закликає до виважених політичних рішень, засуджує феодальні усобиці. Він є прихильником середнього достатку, оскільки надмірне багатство породжує зарозумілість, а бідність — злочинність.

На думку автора, до княжої ради треба обирати радників не за знатністю (тобто бояр), а за освітою та розумом.

Отже, княжа влада була основою державного управління на Русі. Існував і дорадчий орган — боярська дума, до якої входили старі члени дружини (нащадки варязьких ватажків і слов’янських племінних вождів), а згодом і церковні ієрархи.

Із занепадом Київської держави виникли два напрями слов’янської державності: північно-східний і південно-західний. Останній проіснував з початку XIII до середини XIV ст. як Га-

лицько-Волинська держава. Проте це не означало повного зникнення української політичної думки. Про це свідчать суспільно-політичні погляди галичан *Юрія Котермака-Дрогобича* (1450–1494)* та *Станіслава Оріховського* (1513–1566). Перший опрацював політичний прогноз розвитку політично-суспільного життя в Західній Європі на 1483 р., другий одним із перших у тодішній Європі розробив ідею природного права, дав так звану піраміду влади в польському королівстві.

За тих часів ідеї Реформації покотилися Польщею (яка утримувала під контролем частину українських земель), зумовивши стійку тенденцію до церковної унії (Брест, 1596). Це дало поштовх до появи полемічної та культурно-освітньої, наукової української літератури. Полемічна література була представлена насамперед вільнодумцями й мала містично-аскетичний зміст. Культурно-освітня література була критичною та раціоналістичною за змістом. Полемічна література не мала на меті відновлення державності, однак будила політичну свідомість, пропонувала праці ідеали.

Полемістів умовно можна поділити на дві течії:

- *критично-теологічну* — Герасим Смотрицький, Василь Сурозький, Христофор Філалет, Іван Вишенський, Мелетій Смотрицький, Захарій Копистенський;
- *культурно-освітню* (українські православні братства) — Стефан і Лаврентій Визанії, Юрій Рогатинець, Кирило-Транквіліон Ставровецький.

Серед цих мислителів, безперечно, найвиразнішою є постать *Івана Вишенського* (приблизно 1550–1620), який виступав не лише проти національного та релігійного гноблення українського народу, а й проти соціального поневолення з боку феодалів.

Лише дотримання **принципу соборності**, на його думку, може забезпечити рівність усіх людей у церковно-релігійному та суспільно-політичному житті. А засобом досягнення ідеального суспільства є не насильство, а самовдосконалення людей (див. Іларіона).

Дієвими структурами політичної боротьби проти феодального гноблення, католицизму та унії виступали українські пра-

* Ю. Котермак-Дрогобич був першим українцем, який надрукував у Західній Європі свою книгу “Прогностична оцінка поточного 1483 року...” (Рим, 1483).

вославні братства, які відкривали друкарні, школи, видавали абетки, граматики та інші підручники, поширювали полемічні твори.

Синтез традиціоналізму та новаторства було покладено в основу відновленої української державності — збудованої за часів *Богдана Хмельницького* козацько-гетьманської держави (1648–1657).

Базою традиціоналізму був соціально-політичний устрій запорозьких козаків, які на рівноправній основі обирали собі раду та отаманів. У виборах старшини козаки керувалися не писаними законами, а “словесним правом і здоровим глуздом”.

Проте після обрання Б. Хмельницького гетьманом ця посада поступово перетворюється на посаду глави держави. Адже практика політичного життя унеможлиблювала регулярне переобрання гетьмана, його річні звіти і т. ін. Тривала війна, яка вимагала твердої авторитарної влади.

Водночас козацька військова адміністрація перетворювалася з регіональної на загальнодержавну, перебираючи на себе й політико-адміністративні та судові функції [11; 204].

Нова державність спиралась і на релігійне, культурне відродження, яке відбувалося під проводом політичного, релігійного, культурного діяча *Петра Могили* (1597–1647). Останній виступав проти унії з католицькою церквою, але в політичних питаннях орієнтувався на угоду з Польщею, ставив завдання з удосконалення православ'я.

Відновлення української державності стало активним каталізатором формування політичної свідомості та культури українства, відродило заклики київської старовини й тим врятувало українську націю [173].

Історія козацько-гетьманської держави завершується **періодом Руїни** (1667–1687). У цей час Лівобережна Україна зменшувалась, як шагренева шкіра, після чергового договору між гетьманом і московським царем. Вичерпало себе національно-релігійне гасло, під яким було виборено українську державність. Українська еліта дедалі більше переорієнтовується з республіканських настроїв Козацької доби на московську політичну парадигму самодержавства.

І все ж на початку XVIII ст. відбувся останній збройний виступ за збереження залишків української державності.

Однак щастя відвернулось від українського гетьмана *Івана Мазепи* (1639–1709), який, довідавшись про майбутні плани московського царя Петра I скасувати козацький устрій в Україні, розпочав переговори з Польщею та Швецією.

Керуючись договором 1709 р. зі шведським королем Карлом XII про спільні дії та зобов'язання не укладати миру з Москвою до визволення України з-під влади Росії, І. Мазепа виступив проти військ Петра I. Поразка під Полтавою перекреслила його плани, але наслідки роботи І. Мазепи з формування політичної еліти (забезпечував права козацтва, перетворив Києво-Могилянську колегію на Академію, заснував Чернігівський колегіум і т. ін.) дали себе знати.

У цьому плані не можна обминути політичні ідеї, які були закладені 1710 р. в Конституції *Пилипа Орлика*. Цей документ і є тією самою конституцією самостійної Української держави, за яку боролися І. Мазепа, П. Орлик та їхні послідовники. Конституція П. Орлика пройнята ліберально-демократичним духом, що ставить її в ряд найцікавіших політичних документів того часу, особливо з огляду на те, що це був період становлення в Європі абсолютних монархій [53].

Поразка І. Мазепи призвела до переорієнтації українських мислителів-політиків *Стефана Яворського* (1658–1722) та *Феофана Прокоповича* (1681–1736). Перший з них сформулював своє уявлення про піраміду політичної влади в Російській імперії, другий висунув концепцію просвіченого абсолютизму. З етико-гуманістичною концепцією, в якій знайшли відображення тогочасні політичні проблеми, виступив *Григорій Сковорода* (1722–1794). Він, зокрема, вважав політичну свободу найвищим досягненням людства. Новий лад уявляв у формі демократичної республіки, яка гарантує права й свободу людям незалежно від майнового стану, статі, раси, віросповідання, посади.

У цей самий час московське князівство перетворюється на царство, а згодом і на Російську імперію.

Ідеологія нової імперії базується на теорії московського монаха *Філофея* (XVI ст.) “Москва — третій Рим”. Автор цієї доктрини був переконаний, що історія людства — історія виникнення, розвитку та занепаду світових царств, які скеровуються богом. Першим світовим царством був Рим, наступним — Візан-

тія. Погодившись на унію з католицькою церквою, Візантія, по суті, зрадила православ'я і за це була покарана богом — загинула 1453 р. під тиском турків.

Надалі ця ідея була розвинена іншими представниками російської політичної думки й увійшла в історію як **російська ідея** об'єднання народів на чолі з Росією у вселенське православне братство [86; 97].

Згідно з візантійською політичною традицією підпорядкування духовної влади світській, ця ідея працювала на розбудову Російської імперії. Тому й не дивно, що за наказом російського царя київський патріархат православної церкви знищується і переводиться до Москви [145].

Відгук цього насильницького переїзду резиденції патріарха з України до Росії відчувається ще й досі: нині в Україні діють три православні церкви — Московського патріархату (“канонічна”), Київського (“неканонічна”) та автокефальна. Отже, конфесійна канонічність з погляду політичної доцільності є по суті доволі відносним поняттям.

З кінця XVIII до початку XX ст. Україна перебувала під владою двох імперій: 80 % її населення — у Росії, решта — в Австро-Угорщині. Українці в кожній з імперій опинилися в політичній системі, що докорінно відрізнялася від устрою, до якого вони звикли.

Серед пам'яток політичної думки початку XIX ст. слід згадати насамперед документи таємних декабристських товариств. Останні своїм програмним завданням вважали повалення самодержавства і встановлення конституційного правління. У Петербурзі діяло Північне товариство, а в Україні — Південне на чолі з Павлом Пестелем.

Під впливом декабристів, польського повстання 1830 р. в Києві у 1845–1846 рр. виникла таємна організація — Кирило-Мефодіївське товариство (братство), яке виробило першу політичну програму для українців. Її засновниками були Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Микола Гулак, Опанас Маркович, Василь Білозерський. До товариства близько стояв Тарас Шевченко, хоча й не був його членом. Члени організації підготували програму, статут, яким стала праця М. Костомарова “Книга буття українського народу”. Товариством визначалася

кінцева мета — створення слов'янської демократичної федерації на чолі з Україною і столицею в Києві на засадах справедливості, рівності, свободи, братерства. До складу федерації мали ввійти Україна, Росія, Польща, Чехія, Сербія, Болгарія. Вища законодавча влада передавалася двопалатному сейму, виконавча — президентові. Реалізувати свою програму товариство планувало виключно мирним шляхом — здійсненням реформ. Передбачалося скасувати кріпацтво, ліквідувати юридичні відмінності між станами, зробити освіту доступною для всіх громадян, проголосити свободу совісті.

У 40-х роках політична думка України була гідно представлена *Тарасом Шевченком* (1814–1861). Духовні віяння Західної Європи, радикальні республіканські ідеї Французької революції вплинули на формування політичних ідей Т. Шевченка. У своїх творах він повертає з небуття історичну пам'ять українців [150].

У другій половині ХІХ ст. виступили такі видатні теоретики, як М. Драгоманов, І. Франко, Ю. Бачинський, М. Міхновський, М. Грушевський, К. Левицький. Вони сформулювали широкую політичну та соціально-економічну програму боротьби за визволення українського народу. Найрадикальнішими були погляди М. Міхновського [135], який, відмовляючись від культурно-територіальної автономії (І. Франко), слов'янської федерації (М. Драгоманов) і федерації з Росією (М. Грушевський до 1918 р.), проголосив однозначно — “Україна для українців!”

У середині ХІХ ст. політичний устрій як у Росії, так і в Австро-Угорщині зазнав удару, що породив сумніви щодо його ефективності та могутності.

Звідси й поширення революційних настроїв і стимуляція нових політичних ідей.

Михайло Драгоманов (1841–1895) висунув ряд цікавих ідей, зокрема щодо еволюції суспільства від роду, племені через сім'ю до держави. Від держави розвиток сягає найвищої політичної організації — всесвітньої федерації [76].

М. Драгоманов розробив політичну програму для України, в якій пропонувалося самодержавство замінити парламентською владою (ухваленням конституції).

Перебуваючи на федералістських позиціях, М. Драгоманов не виступав за відокремлення України від Російської імперії, але

вважав за потрібне реорганізувати її у вільну конфедерацію автономних регіонів.

Особливе місце в розвитку української політичної думки належить *Івану Франку* (1856–1916).

Нове соціально справедливе суспільство І. Франко пов'язував з мирною перемогою народної революції. Водночас він не відмовлявся від збройної боротьби.

І. Франко вважав, що в майбутньому суспільстві головне значення матимуть економічно-культурні, а не політичні питання. Культурні народи вступають до вічної федерації, а всі можливі суперечки вирішуватимуться міжнародним виборним судом.

Проаналізувавши стисло політичні концепції діячів демократичного напрямку з Наддніпрянщини і Західної України, зазначимо, що вони сприяли новому розумінню народними масами проблем, пов'язаних із розвитком капіталістичних відносин і необхідністю розв'язання нагальних питань соціально-економічного та етнічно-культурного розвитку.

Початок ХХ ст. у Росії позначений зростанням політичної боротьби. Через ослаблення Російської імперії навіть українство, яке завжди було предметом особливої уваги з боку царату, відчувало деяке полегшення.

Українська політична думка й далі розвивалась як частина загальносвітових суспільно-політичних ідей [175; 176].

Одним із видатних українських мислителів першої третини ХХ ст. був *Михайло Грушевський* (1866–1934). М. Грушевський — автор близько двох тисяч друкованих праць — виступив з тезою про необхідність демократичного вирішення національного питання. Він вважав, що Україні має бути забезпечена національно-територіальна автономія у складі демократичної Росії, бо “народність для свого розвитку не потребує обов'язково політичної самостійності” [67].

З розвитком політичних подій погляди М. Грушевського трансформуються. Він дедалі більше (особливо після прийняття ІV Універсалу) схиляється до думки про незалежність України, її повний суверенітет [66].

Володимир Винниченко (1880–1951) став першим головою уряду (Генерального секретаріату УНР) народженої в 1917–1918 рр. Української держави й до кінця життя з милості своїх ідеологічних опонентів носив тавро ворога України.

Його шлях — від прихильника культурно-національної автономії у складі Російської федеративної республіки до ідеолога відродження української державності.

Цікаві думки В. Винниченка щодо взаємозв'язку нації та державності: “Нація без державності є покалічений людський колективний організм. Через те так жагуче всі, так звані “недержавні нації” прагнуть своєї держави...” На запитання про те, що таке державність, він відповідав, що це устрій всього матеріального і психічного буття цілого народу, його національності, економіки, політики, культури [36].

Праве крило в українській політичній думці представляв *Дмитро Донцов* (1883–1973), який вважав інтегральний націоналізм філософією виживання нації, поставленої на край моголи.

Основна проблема для Д. Донцова — як перетворити націю “свинопасів” у націю володарів своєї ж країни. Він вважав, що цього можна досягти безкомпромісною боротьбою. А це можливо лише тоді, коли її провід очолить справжня національна еліта.

Проте Д. Донцов не мав чіткого уявлення про соціально-економічний тип суспільства, яке мало б з'явитися після здобуття незалежності. Його концепція не йде далі розуміння, що суспільство має бути аграрним і спиратися на співпрацю між державою, кооперативами та приватним капіталом. Політична система цієї держави мала ґрунтуватися на владі однієї націоналістичної партії, на чолі якої повинні стояти випробувані “борці” й “кращі люди”. На вершині піраміди влади — вождь з необмеженою владою.

Концепцію українського державотворення розробив *В'ячеслав Липинський* (1882–1931). Він обстоював ідею спадкового гетьманства в Україні як гаранта державності української нації. Водночас В. Липинський люто ненавидів “всіляких соціалістів”, які виступали проти цієї ідеї та її реалізатора П. Скоропадського, який у квітні 1918 р. проголосив себе гетьманом усієї України і владу якого вони разом з російськими більшовиками повалили.

Розмірковуючи над шляхами та засобами досягнення соборності України, В. Липинський писав не лише про боротьбу по-

літичних сил, що заважає цьому, а й про суттєві відмінності в культурі різних країв чи регіонів України через складність її географічного положення. Головною хворобою української нації він вважав недержавність, визнаючи, що можна “повчитись у великоросів поважання до своєї влади” [118].

Обґрунтовуючи нову порівняно з попередніми концепцію побудови української держави, В. Липинський сформулював її основні засади: об’єднання з українцями всіх національних меншин на терені України; залучення до процесу створення української держави, окрім інтелігенції, великих промисловців за професійною ознакою, що замінило б політичні партії.

Одним із ідеологів українського націоналізму був *Микола Міхновський* (1873–1924), котрий розробив програму побудови самостійної української держави, в якій заперечував і капіталістичний, і соціалістичний шлях розвитку України [135].

Проблемами української державності та формування української раси опікувався *Юрій Луца* (1900–1944). Основним завданням міцної держави, на його думку, має бути турбота кожного громадянина про примноження її багатства. У протилежному разі це анархія, занепад держави як недоцільної. Устрій у державі має бути федеративний, бо державність — “це федерація територіальних груп, що зв’язані з центром своїм виборним уповноваженим, що його тільки затверджує центр” [117, с. 177–178].

Відмінні від радянської точки зору погляди на проблеми української державності, нації, мови, культури мали *Микола Хвильовий* (*Фітильов*) і *Олександр Шумський*.

М. Хвильовий закликав до створення єдиного національного фронту в боротьбі з “московським великодержавним шовінізмом”. “Геть від Москви!” — ці слова М. Хвильового стали гаслом у такій боротьбі.

Післяреволюційна доба в Україні є періодом не лише боротьби за утвердження самостійності України, а й пошуків шляхів духовного відродження нації. Це знайшло відображення в політичних поглядах О. Шумського — народного комісара освіти України. Він виступав проти принципу централізму в управлінні Радянським Союзом, підготував 1926 р. лист до Сталіна, де наголошувалося на поглибленні процесів українського націо-

нального відродження та на доцільності контролю за ними саме українських комуністів, а не представників єврейсько-більшовицьких кіл (Л. Кагановича та ін.).

Хвилю українізації, що сприяла розвитку політичної думки, на початку 30-х років було припинено сталінським керівництвом. Унаслідок “чистки” у партійному та державному апараті тодішню політичну еліту України поставили на коліна. Це негативно позначилося на стані суспільствознавства.

Наприкінці 50-х років інтелектуальна еліта України скористалася хрущовською політикою десталінізації й порушила питання про реабілітацію своїх репресованих колег. Цих будителів нової політичної думки стали називати “шістдесятниками”.

Перші прояви дисидентства спостерігалися в Києві й Західній Україні — було організовано кілька невеличких груп. Одна з них — “група юристів”. Її члени закликали до реалізації законного права України на вихід із СРСР. Згодом такі групи було розкрито, а їх членів засуджено до тривалих термінів ув’язнення.

За часів перебування України у складі СРСР говорити про існування якоїсь окремої української політологічної школи не доводиться, оскільки політологія як така вважалася в Радянському Союзі “псевдонаукою”, а єдино правильним ученням був марксизм-ленінізм у формі наукового комунізму та марксистської філософії.

Лише після проголошення незалежності України 1991 р., підтвердженої на всеукраїнському референдумі, розпочався сучасний етап у становленні української політології.

Попри те, що в більшості вузів України на першому етапі на політологів оперативно перетворилися колишні фахівці з марксизму-ленінізму, все-таки незаангажована політична думка дістала потужний імпульс для свого розвитку. У перші ж роки незалежності була заснована Українська асоціація політологів (1993). Першими серед нових незалежних держав, які утворилися на теренах колишнього СРСР, українські вчені створили Асоціацію політичних психологів України (1995).

Надзвичайно велике значення у процесах становлення та розвитку політології мало заснування журналів “Політологічні читання” (1992) і “Політична думка” (1993). Політична темати-

ка з'явилася на сторінках таких журналів, як “Віче”, “Політика і час”, “Персонал” та ін.

Велике значення для розвитку політології як самостійної науки мало створення наукових рад із захисту докторських дисертацій в Інституті держави і права ім. В. Корецького, Інституті політології та національних відносин НАН України, Львівському університеті ім. І. Франка, Міжрегіональній Академії управління персоналом.

Вийшли друком і відповідні підручники, словники та монографії, про які можна дізнатися зі списку літератури, наведеного наприкінці пропонованої монографії.

Зародження, еволюція та ідеологічні засади провідних політичних доктрин

2.1. Лібералізм

Ґрунтуючись на ідеях давньогрецьких мислителів Лукреція і Демокріта, лібералізм як самостійна ідеологічна течія в основному сформувався на ґрунті політичної філософії кінця XVII — початку XVIII ст.

У політичних працях *Томаса Гоббса* (1588–1679) держава називається головним творінням людей, а не бога (чим продовжує місію Н. Макіавеллі).

В його працях “Філософські елементи вчення про громадянина” (1642) і “Левіафан” (1651) він викладає свою теорію держави, аналізує плюси і мінуси демократії, аристократії і монархії. Симпатії — на стороні монархії, оскільки відсутність влади як такої — ще гірша, ніж її надмірність. Що ж стосується обов’язків суверена, то він мусить керуватися тезою: “благо народу — вищий закон”.

У політичних ученнях Т. Гоббса і Ш. Монтеск’є порушуються питання походження і характеру держави, її права на примусову реалізацію влади.

Далі політична думка прямує до лібералізму, розвиток якого, як вважають, сприяв становленню сучасних європейських держав.

Взагалі політологи виокремлюють політичні доктрини аристократичного та демократичного лібералізму.

До теоретиків **аристократичного лібералізму** зараховують Дж. Локка, Дж. Віко, Ш. Монтеск’є, Д. Дідро, П. Гольбаха, І. Канта, Б. Констана, А. Токвілля.

Майже всі вони спиралися на концепції природного права та суспільного договору, не виходили за межі конституційного монархізму, парламентаризму, пошанування права й законності, права на приватну власність, її недоторканності, наполягали на політичних свободах і вільній конкуренції.

Автор соціально-політичної концепції лібералізму і поняття “громадянське суспільство” *Джон Локк* (1632–1704) розглядав відповідні проблеми у праці “Два трактати про державне правління” (1690).

На його думку, лише народ є повним носієм влади, якій він передає лише ті права, що пов’язані з діяльністю правосуддя, здійсненням виконавчих функцій управління державою та відносин з іншими державами. Звідси й розподіл державної влади на законодавчу (парламент), виконавчу (уряд) і федеральну (зовнішні зв’язки) [120].

Політичну владу Дж. Локк тлумачив як право людей створювати закони для регулювання та збереження власності, а основною метою об’єднання громадян у суспільство вважав охорону власності цих громадян.

Звідси й думка про те, що держава, політична влада виникають лише на певному етапі розвитку громадянського суспільства, коли в людей постає потреба у створенні держави. До речі, твердження Дж. Локка, що для жодної людини, яка живе у громадянському суспільстві, не може бути винятків щодо виконання законів цього суспільства, актуальне й сьогодні.

Джамбаттіста Віко (1668–1744), професор Неаполітанського університету, розглядав історію як об’єктивний процес розвитку і результат діяльності самих людей. Користуючись історико-порівняльним методом, він вважав, що суспільство розвивається по спіралі (дитинство, юність, зрілість, а потім розпад і повернення до початку), а кожна нація проходить три цикли, створюючи, зрештою, республіку-демократію чи представницьку монархію, де монарх є носієм народного суверенітету, а всі громадяни рівні перед законом.

Фундаментальну соціологічну теорію суспільства виклав *Шарль Луї де Монтеск’є* (1689–1755) у праці “Про дух законів” (1748). Він розробив принципи розподілу влади й типологію видів правління (республіканське, монархічне, деспотичне), які надалі були покладені в основу політичного устрою буржуазно-демократичних держав, запропонував концепцію “географічного напрямку”, згідно з якою географічне середовище, насамперед клімат, є основною причиною різноманіття форм державного устрою. (До речі, нині ця концепція має чимало прихильників і

послідовників серед сучасних науковців, котрі розроблюють проблематику політичної географії.)

Ш. Монтеск'є, вважаючи, що державність є приналежністю, але не тотожністю громадянського суспільства, розрізняв громадянські та державні (політичні) закони. Перші, на його думку, регулюють недержавні, неполітичні відносини (скажімо, відносини власності між добровільними об'єднаннями громадян). Другі регламентують здебільшого політичні права та свободи громадян.

Говорячи про діалектичну єдність і суперечності законів громадянського суспільства та держави, Ш. Монтеск'є вважав, що зникнення однієї зі сторін цієї єдності обов'язково призводить до суспільних катаклізмів [136].

Дені Дідро (1713–1784) і *Поль Гольбах* (1723–1789), упорядники “Енциклопедії наук, мистецтв та ремесел”, виступали за обмежену монархію, рівність усіх людей перед законом, підтримували ідею Ш. Монтеск'є про народне представництво, захищали природні права людини на свободу, власність і безпеку.

Ідеї суспільного договору знайшли втілення в концепції “**правової держави**”, одним з основних творців якої був засновник німецької класичної філософії *Іммануїл Кант* (1724–1804).

Діалектично розглядаючи сутність **громадянського стану**, І. Кант [95] дійшов висновку, що останнє має бути побудоване на таких принципах:

- свободі члена суспільства як людини;
- рівності його з іншими як підданого;
- самостійності члена суспільства як громадянина.

І. Кант опрацював етичні принципи політики. Він вважав, що загальнообов'язкове право має обмежувати свавілля людей, а благо держави полягає в досконалому праві, якнайбільшій відповідності устрою та режиму влади принципам права. Свобода, на його думку, полягає у свободі критики, участі у встановленні правопорядку через ухвалення конституції, яка легітимізує монархію. Водночас він вважав, що народ не має права на повстання, а має право лише на пасивний опір.

Бенжамен Констан (Анрі Констан де Ребек) (1767–1830), французький ідеолог лібералізму, виклав свою ліберально-кон-

ституційну концепцію в книзі “Курс конституційної політики” (1818–1820), в якій розглядав питання співвідношення особи та держави. На його думку, людині властива свобода, з якої випливають фундаментальні права громадянина.

Завдання влади він розглядав як запобігання внутрішнім конфліктам і захист держави від зовнішніх ворогів, а стримувальними умовами проти зловживань влади — силу громадянської думки, що зосереджена в парламенті, та збалансований поділ влади. Б. Констан одним із перших увів в обіг поняття політичної відповідальності уряду, який має узгоджувати загальні напрями своєї діяльності з програмними вимогами парламентської більшості.

Історичну генезу, сутність і перспективи розвитку демократії досліджував у своїх працях французький соціолог *Алексіс де Токвілль* (1805–1859), розглядаючи останню як принцип соціальної організації суспільства. У своїх міркуваннях він виходив з порівняння й певного протиставлення “аристократичного” та “демократичного” суспільств. Аристократичне суспільство, за А. Токвіллем, уособлював “старий режим” феодальної влади, а демократичне — політичний режим, встановлений у США [210].

У праці “Про демократію в Америці” колишній посол Франції у США докладно описав комунальні засади американського суспільного життя, форми та механізми роботи адміністративної та судової влади, виборчу систему, вплив демократичної системи на ставлення до праці й сімейні стосунки.

На думку А. Токвілля, головною ознакою “демократичного етносу” є індивідуалістична життєва позиція, схильність покладатися на власний розум, вивільнення від прив’язаності до групи, відсутність надмірної пошани до авторитетів. Водночас він пише про “тиранію більшості”, коли людина, позбавлена традиційних групових зв’язків і віри в авторитети, залишається одинокою у протистоянні з владою й безсилою проти маніпуляцій “центру”.

Він вважав, що наслідком демократичних революцій є ще більша централізація влади, що небезпечно для людини.

Отже, А. Токвілль одним із перших відчув централізаторський інстинкт демократії, загрозу переростання “демократії на товпу” в тоталітаризм.

Політичні доктрини демократичного лібералізму ґрунтуються насамперед на ідеях К. Гельвеція і Ж. Ж. Руссо.

Клод Адріан Гельвецій (1715–1771), якого вважають ідеологом революційної французької буржуазії XVIII ст., виклав свої політичні погляди у творах “Про людину, її розумові здібності та її виховання” та “Про розум” (останній був засуджений Сорбонною і спалений).

На його думку, “люди не народжуються, а стають тими, хто вони є”, тобто формуються лише завдяки їхньому оточенню, а геній переважно має бути зобов’язаний випадкові. Для прикладу він розповідав про Шекспіра, якого було затримано як бракон’єра й покарано. Саме тому він і не зміг стати торгівцем вовною (про що мріяв).

У політичному розумінні К. Гельвецій вимагав рівності всіх перед законами, свободи слова, думки, совісті, а ідеалом державного устрою вважав федеративну республіку народів, які мають право опиратися тиранам.

Видатне місце серед французьких енциклопедистів посідає *Жан Жак Руссо* (1712–1778), який став відомим передусім завдяки книзі “Про суспільний договір, чи Принципи політичного права” (1762).

Основною ідеєю “**суспільного договору**” є ідея народу як суверена — носія верховної влади. Але на відміну від концепції суспільного договору Т. Гоббса теорія Ж. Ж. Руссо є радикальнішою.

Зокрема, він проголошував, що свобода людей є їхнім природним правом, а тому індивід не має права розпоряджатися собі подібними. Лише за згодою індивідів утворюється колективне ціле, яке постає як узагальнена “суспільна особа”. Учасники угоди, за термінологією автора, є “народом”, окремі особи — “громадянами”, які підвладні державним законам.

Оскільки народ є єдиним сувереном, не варто поділяти владу на виконавчу та законодавчу. Натомість Ж. Ж. Руссо пропонував для врахування та виконання владою волі народу проводити всенародні плебісцити — опитування.

Концепція відомого енциклопедиста передбачала, що в разі порушення правлячою елітою суспільного договору з народом останній має право скинути її та побудувати владу на засадах громадянського республіканського устрою [192]. (До речі, прин-

цип народного суверенітету Ж. Ж. Руссо знайшов відображення в Конституції Франції 1793 р.)

Ідея “природних прав”, що дістала подальший розвиток у концепції “суспільного договору”, підштовхнула до розуміння державності як соціального інституту. Відповідно до неї першоелементом суспільства є автономно існуючий індивід, а сукупність індивідів становить “суспільство в природному стані”.

Задля уникнення можливих конфліктів люди, мовляв, і вирішили перейти від “природного” до “громадянського” стану, уклали договір і в такий спосіб створили державу, яка ввібрала в себе як індивіда, так і суспільство.

Республіканських ідей додержував *Йоганн Готліб Фіхте* (1762–1814) — ректор Берлінського університету. Він вважав, що ядром законодавства має бути воля народу, а національне відродження пов’язував із соціальним оновленням за великої ролі просвіти й виховання народу.

Теорію утилітаризму опрацював *Ієремія Бентам* (1748–1832), англієць, який консультував уряди багатьох країн і за свої заслуги отримав французьке громадянство рішенням Національних зборів Франції 1792 р. У цій теорії стверджується, що основним кредо є користь і щастя особи залежно від кількості грошей у її розпорядженні.

Окрім того, цей цікавий мислитель сформулював модель радикальної політичної (представницької) демократії, був проти надання виборчих прав неповнолітнім і військовим, а також неписьменним, які легко можуть здобути ці права, навчившись читати. За його концепцією, законодавча влада має обирати голову держави, здійснювати політичний контроль за ним аж до позбавлення повноважень.

Важливим кроком уперед була конституалізація *Огюстом Контом* (1798–1857) нової науки — **соціології**. О. Конт не лише ввів у науковий обіг означений термін, а й розробив досить повну систему соціологічного знання, окреслив предмет, структуру, інструментарій і можливості нової науки.

Соціологія О. Конта поділяється на соціальну статистику, яка розглядає стійкі (“природні”) умови існування будь-якої суспільної побудови, а також соціальну динаміку, що вивчає природні закони суспільного розвитку [107].

О. Конт вважав, що панувати в суспільстві має **соціократія**, якій належить спиратися на твердження: “Любов як принцип, порядок як основа і прогрес як мета”. Прогрес і порядок мають досягатися через реформи, на основі солідарності, консенсусу, єдності політичної асоціації як цілого (держави) та її частин.

Джон Стюарт Мілль (1806–1873), котрий розпочав як послідовник І. Бентама, виступав за представницьку демократію на основі консенсусу, загального виборчого права (зберігаючи високий освітній ценз). Його лібералізм мав морально-культурний характер.

Герберт Спенсер (1820–1903) створив систему еволюційної філософії, що спирається на три елементи: еволюційну теорію, органіцизм, учення про соціальні інститути. Розвиваючи думку О. Конта про суспільство як систему, започаткував теорію рівноваги суспільно-політичних систем і системний аналіз суспільства. Заперечував революції, критикував парламентаризм, що означало кризу лібералізму.

Підсумовуючи, наведемо *основні риси демократичного лібералізму*, які можна вважати притаманними лібералізму взагалі:

- 1) соціальний оптимізм, впевненість в необхідності поступових і раціональних змін у суспільному житті;
- 2) індивідуалізм у поєднанні з високою політичною відповідальністю громадян;
- 3) широкі права й свободи особи;
- 4) принцип приватної власності як основа свободи;
- 5) критичне ставлення до держави, обмеження її функцій та влади державного апарату;
- 6) толерантність, плюралізм, релігійна віротерпимість.

2.2. Неолібералізм

Ліберальні доктрини набули у ХХ ст. нового розвитку. Найхарактернішими з них є концепції технократичної та плюралістичної демократії.

Започаткували першу концепцію *Т. Веблен*, *Дж. Бернхем* і *А. Берлі*. Т. Веблен висунув ідею, що в нових соціально-економічних умовах у зв'язку з науково-технічним прогресом влада має перейти до рук інженерів, оскільки головною суперечністю

суспільства стає суперечність між інженерно-технічною інтелігенцією й бізнесменами. Дж. Бернхем твердив, що в індустріальних країнах відбувається революція менеджерів (керуючих), нові технології мають дисциплінувати ліберальну демократію, виділити в суспільстві насамперед обов'язки та дисципліну громадянства. А. Берлі, розглядаючи феномен влади в умовах науково-технічної революції, навів нову періодизацію розвитку християнської цивілізації та відповідних типів соціальних революцій.

Доктрина плюралістичної демократії була сформульована М. Дюверже, Р. Дарендорфом та ін. В її основу покладено твердження, що в умовах значної соціальної стратифікації постіндустріального суспільства, вільного волевияву політична влада та прийняття рішень стають результатом вільної гри інтересів, конкуренції різних соціальних груп. Політична влада розподіляється між різними системними суб'єктами влади, настає її “дифузія”, що є вираженням плюралізму групових інтересів. Роль держави полягає в арбітражі між групами, нормуванні умов вільного доступу до влади, дотриманні “правил гри”. Саме тому Р. Дарендорф опрацював теорію політичного конфлікту, а М. Дюверже — теорію політичних партій, їх класифікацію [274].

Творці **теорії еліти** *Вільфредо Парето* (1848–1923) і *Гаetano Моска* (1858–1941), на відміну від марксистів, більше уваги приділяли конфлікту інтересів статусних і престижних груп правлячого класу (тут вони близькі до М. Вебера) [362].

В. Парето вважав, що здібності до управління має лише еліта, яка перебуває на верхівці суспільної піраміди і керується вождями.

Історія, на його думку, — арена постійної боротьби еліти за владу, а “циркуляція елітних прошарків” є неодмінним законом суспільного життя.

Кожен тип елітної групи не задовольняє всі вимоги керівництва суспільством, а тому збереження соціальної рівноваги потребує постійної зміни еліти за допомогою насильства.

На думку В. Парето, найвищим принципом політичного життя є влада незалежно від етичної оцінки шляхів її здобуття [201].

Г. Моска, перебуваючи на позиціях **консервативного лібералізму**, вважав неможливою стабільність суспільства без оновлен-

ня політичної еліти. На його думку, це зумовлено тим, що будь-яка еліта має тенденцію до перетворення її на “закриту” спільноту, а потому й до виродження [185]. (До речі, концепція Х. Лассуела не збігається з ідеологічними та історико-філософськими парадигмами Г. Моски та В. Парето.)

Роберт Міхельс (1876–1936) працював над ідеєю про неминуче олігархічне переродження всіх демократичних партій і систем. Він вважав, що демократія неможлива без професійного управлінського апарату. У противному разі харизматичних лідерів змінюють бюрократи, революціонерів й ентузіастів — консерватори й пристосуванці, а керівництво загалом, формально додержуючи революційних догм, насправді відходить від цілей класу й мас [328].

Якщо в період боротьби з феодалізмом і становлення капіталізму ідеї вільного ринку й держави, яка просто не заважає, відігравали прогресивну роль, то згодом ліберальні ідеї еволюціонували в бік обмеження дій монополій і обстоювання найменш захищених верств населення. Завдяки працям англійських мислителів Дж. Гобсона, Т. Гріна, В. Хобхауза, німецьких Ф. Наумана, В. Репке, В. Ойкена, італійського Б. Кроче, американських учених В. Уорда, Дж. Кроулі, Ч. Бірда, Дж. Дьюї було сформульовано концепцію нового, або **соціального, лібералізму**. Суть її полягала в тому, що під впливом марксизму й соціал-демократії окремі базові принципи класичного лібералізму було переглянуто в бік визнання позитивної ролі держави в соціальному та економічному житті [46].

Соціологічними підставами **неолібералізму** стали концепції Е. Дюркгейма, Л. Дюгі, М. Вебера, Т. Парсонса.

Так, *Еміль Дюркгейм* (1858–1917) розвинув концепцію **солідаризму**, запропонувавши поділити його на механічний і органічний. Перший притаманний архаїчним, другий — розвиненим суспільствам. Звідси вчений вивів два види права — репресивне та кооперативне. Суть проблеми полягає не в переслідуванні порушників права, а в наверненні їх до нормального співжиття [81].

Леон Дюгі (1859–1928) вважав, що підвалинами сучасного суспільства мають стати профспілки-синдикати як основа об'єднання, солідарності всіх громадян у державі, що зведе до мінімуму соціальну боротьбу, перетворить державу, на знаряддя синдикатів.

Макс Вебер (1864–1920) широко розвинув **теорію соціальних груп, представницької демократії та політичного панування, концепцію бюрократії**. Він дав класичне визначення політики: у широкому розумінні — це відносини, що пов'язані із самостійним керівництвом різних галузей суспільного життя, у вузькому — це керівництво державою.

М. Вебер як засновник теорії соціальної дії вивчав питання взаємодії економіки з політикою, правом і релігією [44]. У своїх працях він обстоював ідею раціональності європейської культури, яка в політичній сфері виявляється через становлення інститутів формального права, парламентаризму тощо. На його думку, ставлення до влади, різний соціальний статус і престиж, ідеологічні та релігійні ознаки окремих спільнот не менш важливі, ніж розбіжності, зумовлені різним ставленням до власності.

Основним конфліктом політичного життя сучасної держави він вважав боротьбу між політичними партіями та бюрократичним апаратом, а в політичній соціології приділяв увагу конфлікту інтересів різних угруповань правлячого класу — статусних і престижних.

Толкотт Парсонс (1902–1979) розвинув теорію суспільної організації, поклавши в основу виокремлення необхідних функцій для існування кожної системи, і *започаткував структурно-функціональний підхід до вивчення політичної влади* [157; 332; 333].

Оцінюючи загалом історичну роль лібералізму, слід наголосити, що його доктрини відіграли провідну роль у формуванні основних принципів та інститутів сучасної політичної системи: парламентаризму, поділу влади, правової держави тощо, які були прийняті всіма провідними політичними силами й партіями.

Зауважимо, що починаючи з 60-х років ХХ ст. політики та політологи дедалі частіше починають говорити про кризу лібералізму як такого, пов'язуючи це з певним зниженням авторитету ліберальних партій. На наш погляд, це не зовсім відповідає дійсності. На думку К. Форлендера, лібералізм як організована політична сила нібито й застарів, виконавши своє завдання на політичному рівні, проте як світоглядна концепція зберігає значний вплив. Підтвердження тому — зростання інтересу до лібералізму в колишніх соціалістичних країнах. Щоправда,

спроби реалізації ліберальних моделей в посттоталітарних країнах не увінчалися успіхом [164; 191; 208].

Напружена інтелектуальна робота щодо оновлення лібералізму сприяла появі багатьох новітніх його модифікацій. За версією американського дослідника Д. Белла, серед них виокремлюються течії:

- ліберального консерватизму (М. Фрідмен);
- консервативного лібералізму (С. Семуелсон);
- ліберального лібералізму (Дж. Макговерн).

Ліберальний консерватизм передбачає необхідність існування вільного ринку і забезпечення прав людей розпоряджатися своїм життям як заманеться, **консервативний лібералізм** — у необхідності існування змішаної економіки, а **ліберальний лібералізм** декларує необхідність існування великомасштабних урядових видатків на реалізацію соціальних програм, виступаючи водночас проти елітарної культури.

Німецький політолог Р. Дарендорф переконаний в існуванні таких напрямків лібералізму:

- економічний лібералізм;
- лібералізм правової держави;
- соціал-лібералізм;
- радикал-лібералізм.

Прихильники **економічного лібералізму** перебувають у широкому спектрі: від тих, хто вважає, що “риннок завжди має рацію”, до тих, хто додержує думки, що ринок сам собою не може здолати інфляцію та безробіття. Прихильники *лібералізму правової держави* виступають за збереження результатів реформ, реалізованих останніми десятиліттями; *соціал-ліберали* вбачають свої завдання в реалізації соціальних прав громадян; *радикал-ліберали* виходять з того, що ринкові відносини є наслідком плідного антагонізму між потребами та можливостями їх задовольнити.

Підсумовуючи, зазначимо, що *нові ліберальні концепції можна поділити на дві доволі строкаті течії: неолібералізму (в США її ще називають Чиказькою школою) і соціального лібералізму.*

Перша течія тягнє до вільного ринку, мінімального впливу держави та негативного трактування свободи (по суті це економічний консерватизм у поєднанні з основними положеннями класичного лібералізму). Друга займає середні позиції між со-

ціал-демократією та консерватизмом й орієнтується на реформізм з правим чи лівим ухилом (залежно від національних особливостей у тій чи іншій країні).

Серед французьких політологів варто виокремити Ж.-М. Варо, який запропонував концепцію “інституціонального лібералізму”, що має на меті обмежити роль держави, здійснити денационалізацію та дерегламентацію. А його співвітчизник Л. Рутье, який переконаний у необхідності розмежування економічного та політичного лібералізму, вважає, що ліберальною є держава, де автомобілісти їдуть куди заманеться, але поважають при цьому правила дорожнього руху [30].

Отже, у чистому вигляді в сучасних умовах ліберальних доктрин як таких не існує, оскільки вони мають тенденцію до врахування ідей з інших політичних доктрин сучасності, і це є характерною ознакою ХХ ст.

Наостанок можна виокремити провідні вимоги неолібералістів: до політичної системи — наявність справедливості, до уряду — орієнтація на моральні принципи і цінності.

2.3. Консерватизм

Якщо з ліберальною доктриною щодо народження та визначення ідеологічного батьківства все більш-менш зрозуміло, то з консерватизмом ситуація не така вже й однозначна.

Веручи до уваги формально-фактологічні критерії, можна стверджувати, що історія консерватизму починається з часів Великої Французької революції кінця ХVІІІ ст., яка кинула виклик традиційним формам суспільно-політичного устрою у вигляді панування аристократії.

Прихильники цієї версії походження консерватизму вважають, що ця політична доктрина розпочала свою переможну ходу у політичному світі після опублікування праці британського мислителя Е. Берка “Роздуми про Французьку революцію” (1790) і праць французьких мислителів Ж. де Местра і Л. де Бональда. Термін “консерватизм” почали активно використовувати після заснування 1815 р. Ф. Шатобріаном журналу “Консерватор”.

Але так само як не можна розпочинати відлік історії політології лише з появи цього терміна як такого, не зовсім пра-

вильно чинити аналогічно і з доктриною консерватизму, оскільки насправді ключові проблеми консервативної теорії європейські мислителі й політики досліджували понад чотири століття (хоча й не називали себе консерваторами).

Про які ж проблеми насамперед йдеться? Передусім про виправдання абсолютизму та пристосування його до нових суспільно-політичних умов. Згодом з'явилися інші провідні проблеми, що опинилися в центрі уваги консерватизму, але спочатку ця політична течія саме й виправдовувала абсолютизм.

Серед мислителів і політичних діячів, які розробляли цю проблематику, насамперед варто згадати Ж. Бодена, А. Рішельє, Дж. Мазаріні, С. фон Пуфендорфа, Р. Філмера.

Розвиток політичної теорії буржуазії взагалі, і консерватизму зокрема, тісно пов'язаний з ім'ям вже згадуваного нами автора фундаментальної праці “Шість книг про державу”, професора права університету Тулузи (Франція) *Жана Бодена* (1530–1596), який розглядав державу як сукупність родин. Але на відміну від родини держава не має суверенітету, який передбачає вільну від підпорядкування законам владу над громадянами та підданими. Джерелом суверенітету він вважав як “божественні”, так і “людські” закони.

Ж. Боден відкидав лише божественне походження влади та обстоював ідею монархії, обмеженої законами, визнавав право народу на вбивство тирана.

Крім того, Ж. Боден у праці “Метод легкого вивчення історії” (1566) започаткував становлення географічного напрямку в соціології, розглядаючи географічне середовище як чинник суспільного життя. Він вважав, що клімат, рельєф, родючість земель тощо зумовлюють особливості суспільної побудови, психічні та інтелектуальні риси населення [166].

Найгіршою формою державного устрою, на його думку, є демократія. Водночас він допускав ідею змішаної форми правління, коли королівський абсолютизм співіснує зі становим представництвом у вигляді Генеральних Штатів.

Теоретиком і водночас практиком абсолютизму був і *Арман Жан дю Плессі Рішельє* (1585–1642), який зробив блискучу кар'єру, розпочавши її у 21 рік єпископом і закінчивши кардиналом, герцогом і керівником Королівської ради — першим

міністром і фактично правителем Франції, визначаючи її політику упродовж 18 років без перерви.

По суті, його можна назвати державником, який дбав про зміцнення державних інститутів. Зокрема, він вважав податки головним двигуном держави, оскільки остання тримається на бюджеті, який не повинен бути надмірним тягарем для виробників і бідних станів. Міць держави має спиратися на регулярну армію, в якій чини слід надавати лише залежно від доблесті та відданості державі. Кардинал Рішельє значно підірвав військові можливості представників регіональної знаті, зруйнувавши укріплення в їхніх замках, які відтоді стали не фортецями, а чудовими архітектурними пам'ятками середньовічної Франції.

Його наступник — кардинал католицької церкви *Джуліо Раймондо Мазаріні* (1602–1661), рекомендований свого часу Рішельє королю Людовіку XIII, продовжив реалізацію планів свого попередника щодо перетворення Франції на могутню абсолютну монархію. Для вирішення цих завдань він змінив податкову політику, спираючись на провінційне чиновництво і в такий спосіб нейтралізуючи феодальну знать та провінційні парламенти.

Концепція абсолютизму Дж. Мазаріні полягала в політиці підтримки церкви, за що остання мала захищати королівський абсолютизм. Обмеження політичних свобод, на його думку, мало компенсуватися послабленням податкового тиску на громадян. А дворяни мають служити королю, але не допускати його до влади. Судова ж влада не повинна виходити за “межі своїх обов'язків”.

Р. Філмер (праця “Патріархат, або Природна влада королів”, 1680) виводив джерела монаршої влади з патріархальної, яка стала абсолютною від Бога. Відтак прагнення підданих до свободи є гріхом. А на думку *С. фон Пуфендорфа*, державу створено як з ініціативи Бога, так і за згодою людей. Його ідеал — абсолютна монархія, яка допускає запровадження станових зборів представників — Ради для вирішення важливих питань. Піддані в такому разі мають коритися монархові, а кріпацтво вважається добровільною угодою.

Повалення монархії у Франції мало всесвітнє значення для перемоги капіталізму й зростання популярності демократично-

го лібералізму. Це спонукало частину мислителів-консерваторів звернутися до проблеми адаптації монархії до капіталізму, захисту монархізму як політичного устрою.

Едмунд Берк (1729–1797), член англійського парламенту й один із керівників британської партії консерваторів, вважав революції злочином, виступав за еволюційні реформи монархії та пристосування її до нових умов. Зокрема, він був прихильником меншого втручання держави в економічну сферу, її опікування соціальними проблемами, питаннями виховання в родині, формування здорового індивідуалізму (поступка лібералізму! — *В. Б.*). Провідне місце в його концепції відводилося питанням захисту власності, свобод, незалежності, децентралізації держави.

Ідеолог ультрароялістів (традиціоналістів) *Луї Габріель Амбруаз віконт де Бональд* (1754–1840) у своєму головному творі “Теорія політичної і релігійної влади” (1796) різко виступив проти революції. На його думку, людські, суспільні закони випливають із природи людини як божого створіння, причому абсолютна монархія є найдосконалішою формою державного утворення та організації, яка не потребує законів і т. ін. Ідеал для Луї Бональда — середньовічна монархія. Він заперечував усе: конституції, літературу, техніку, банки, вважаючи їх вигадками сатани, виступав проти суспільного договору, поділу влади, законодавства як таких.

На схожих позиціях стояв і *Джозеф де Местр*, який вбачав причини демократичних революцій не лише в атеїзмі, а й у недосконалій природі людини взагалі. Саме тому, на його думку, й потрібна жорстка релігія та абсолютна монархія.

Одночасно з ними *Талейран* з метою захисту інтересів Бурбонів увів поняття **легітимізму**: “жодною територією на можна розпоряджатися, поки законний правитель від неї добровільно не відмовиться”.

Як окремі соціальні інститути розглядав громадянське суспільство і державу *Георг Вільгельм Фрідріх Гегель* (1770–1831). Він вважав, що громадянське суспільство разом з родиною становить базис і спосіб існування держави, залежить від держави й певною мірою поглинається останньою.

На його думку, у державі втілено загальну волю громадян, а в громадянському суспільстві — специфічні, приватні інтереси

окремих індивідів. До державної сфери Г. Гегель зарахував урядову владу, адміністрацію, а до сфери громадянського суспільства — поліцейську й судову гілки влади.

Крім того, громадянське суспільство він розглядав як опосередковану через працю систему потреб, що базується на пануванні приватної власності та загальній формальній (тобто законодавчо оформленій) рівності громадян [51].

Замолоду Г. Гегель додержувався доволі демократичних поглядів, проте згодом його ідеалом стала конституційна монархія з двопалатним парламентом і поділом влади на законодавчу та виконавчу. Окрім того, захищаючи пангерманську месіанську ідею, він по суті виправдовував війни як засіб оновлення, оздоровлення нації.

На ще більш крайніх позиціях перебував *Артур Шопенгауер* (1788–1860). Відкидаючи ідею прогресу, він вважав народ натовпом і виступав на захист необмеженої абсолютної монархії. На його думку, держава необхідна для противаги егоїзмові та вродженій несправедливості людського роду, який потребує існування привілейованого класу вождів (аристократії). Цей філософ виокремлював три види аристократії: за народженням і чином, грошову і розумову. Остання, на його думку, є найвищою.

Третю тезу пізніше підтримав *Фрідріх Вільгельм Ніцше* (1844–1900), який вважав, що від народної демократії можуть врятувати “люди нової віри”, себто аристократія. Погляди Ф. Ніцше — це бунт проти приходу мас у політику, панування посередностей, “зрівнялівки”, духовного зубожіння.

Отже, *на думку консерваторів, на суспільство слід дивитись як на органічну й цілісну систему, що не повинна змінюватися революційним шляхом* [50]. Ідеям індивідуалізму, прогресу та раціоналізму, які породжені лібералізмом, мають протистояти усталені традиції, звичаї, стабільні суспільно-політичні інститути, що становлять моральні та матеріальні цінності суспільства.

Засновники консерватизму вважали, що політичні принципи потрібно пристосовувати до існуючих реалій і традицій, оскільки ці інститути й відносини між суб’єктами політики мають незаперечну перевагу перед будь-якою теоретичною схемою, хоча б раціонально виваженою й побудованою.

На відміну від лібералізму та соціалізму, які були провідними політичними доктринами відповідно буржуазії та робітничого класу, консерватизм характеризується дещо іншою соціально-психологічною та соціальною базою.

Тут йдеться не тільки і не стільки про класи та інші соціальні чи етнічні групи, які мають панівне, привілейоване становище в суспільстві. Часто-густо консерватизм є своєрідною захисною реакцією середніх, а то й знедолених верств населення (підприємців, фермерів, ремісників, селян), які відчувають страх перед невідомим майбутнім і можливістю втратити навіть те, що вони досі мають.

На ці складні процеси впливають традиційні соціальні та психічні норми регулювання поведінки, а також традиції, звичаї, цінності, що вкорінилися в суспільній свідомості широких народних мас.

Таким чином, можна стверджувати, що консерватизм було б правильно розглядати як:

- 1) психологічну настанову або інерційний стиль мислення;
- 2) особливу ідеологічну позицію, що ґрунтується на певній "охоронній" філософії;
- 3) певну модель існування і політичної поведінки.

Отже, можна зробити висновки, що *консерватизм зосереджується на збереженні традиційних правил, норм поведінки, ієрархії влади, соціальних і політичних структур та інститутів* [105]. Однак це абсолютно не означає, що дана політична доктрина відкидає можливість і необхідність урахування змін і пристосування до них існуючих структур та інститутів.

З часом ця політична доктрина перетворилася по суті з консервативної на еволюційну, пережила в другій половині ХХ ст. своєрідний консервативний Ренесанс, про що йтиметься далі.

2.4. Неоконсерватизм

Окремі негативні наслідки науково-технічного прогресу, соціальні революції ХХ ст., криза лібералізму, розширення сфери масової культури, переоцінка суспільних цінностей спричинилися до відродження, особливо після Першої світової війни, консерватизму, який почали називати неоконсерватизмом. З'являються різні соціально-політичні концепції неоконсерватизму,

насамперед в Італії (Г. Д'Аннунціо), Німеччині (Е. Юнгера, Ст. Георга). Значного поширення набули праці Е. Еволи, який синтезував різні неоконсервативні ідеї та концепції, висунувши свою "доктрину пробудження". Головним її положенням був імператив Консервативної революції, побудова Анти-Європи. Е. Евола твердив про необхідність відновлення нордичної імперії з абсолютною владою верховного суверена, відродження станової ієрархії, твердих порядків.

Кінець ХХ ст. приніс оновлення неоконсерватизму, що певною мірою відмовився від імперських амбіцій, узяв на озброєння окремі ліберальні ідеї та цінності. Характерними його рисами лишаються вірність старим традиціям й нормам, зведення змісту влади до керівних і розподільно-розпорядчих функцій, збереження суспільно-політичної нерівності, скептицизм щодо суспільного прогресу, справедливості, культ сильної держави та авторитарних лідерів, збереження традиційних інститутів влади та архаїчних політичних цінностей. Водночас розпад світової соціалістичної системи став стимулом для поширення лібералізму в колишніх країнах соціалізму.

Консерватизм як світоглядна система, тип свідомості й політико-ідеологічних настанов не завжди асоціюється з конкретними політичними партіями. Як вважали батьки—засновники консерватизму, політичні принципи, теоретичні схеми тощо слід пристосовувати до усталених національних традицій, звичок, існуючих суспільно-політичних інститутів.

Якщо лібералізм і соціалізм виникли як течії відповідно буржуазного та робітничого класів, консерватизм є багатошаровим явищем, що віддзеркалювало захисну реакцію різних соціальних верств населення, які не бажали надто різких змін свого соціального статусу, відчували страх перед невідомим і невідзначеним майбутнім. Крім того, консерватизм полягає ще й у врахуванні глибинних психологічних чинників, цінностей і норм, що існують у масовій свідомості.

Проте істинний консерватизм, що захищає існуючий статус-кво, обов'язково враховує реалії та пристосовується до них. Так, у період становлення вільного підприємництва він інтегрував ідеї вільної конкуренції, ринку, а після великої економічної кризи на початку ХХ ст. — ідеї державного регулювання еконо-

міки, соціальних реформ, що свідчать про глибокі трансформації консерватизму в 70–80-ті роки ХХ ст.

Особливість цього періоду полягала в кризі лівих (комуністичних і соціал-демократичних) і кейнсіанських моделей суспільного розвитку. І цей вакуум заповнили праві й консервативні політичні доктрини.

Як наслідок — перемога на виборах консерваторів у США (Рональд Рейган, 1980 і 1984 рр.), Великобританії (Маргарет Тетчер, тричі підряд з 1979 до 1989 р.), Німеччині (Гельмут Коль, чотири рази підряд з 1982 до 1998 р.).

У більшості національних варіантів сучасного консерватизму можна виокремити неоконсерваторів, нових правих, традиціоналістів чи патерналістів, прихильників елітарної демократії, елітарного авангардизму, контрвлади тощо.

Характерно, що розмежовувати представників цих течій надзвичайно важко. Наприклад, Р. Рейгана, М. Тетчер і Г. Коля одні політологи називають неоконсерваторами, інші — новими правими і т. ін.

Загалом же частина неоконсерваторів є за своїм походженням лібералами або навіть соціал-демократами. Ідейно-політичні орієнтації нових правих сформувалися на перетині правого консерватизму, традиціоналістського консерватизму та неоконсерватизму. Розбіжності ж полягають не стільки у площині основних принципів, скільки в концентрації уваги на певних їх аспектах [41].

Історично консерватизм завжди був вторинним стосовно лібералізму, реформізму, лівого радикалізму, виступаючи за поступові зміни, збереження всього позитивного і позбавлення негативного. Отже, з ідеологічного погляду консерватизм завжди характеризувався еkleктизмом і прагматизмом.

Але у ХХ ст., на останні десятиліття якого припав консервативний Ренесанс, консерватизм виступив ініціатором змін, що стали лейтмотивом більшості передвиборних програм консервативних партій світу. Із супротивників науково-технічного прогресу протягом 70–80-х років консерватори перетворилися на його активних прихильників.

Отже, слід констатувати, що в оцінці науково-технічного прогресу та сцієнтизму консерватизм і лібералізм (лівий лібера-

лізм), а також ліві помінялися місцями. Але в соціокультурному та релігійному аспектах сучасний консерватизм лишився в межах традиційної парадигми консерватизму.

У питаннях державного будівництва консерватори вважають, що без міцної держави суспільство може опинитись у полоні анархії, а якщо треба зробити вибір між індивідом і суспільством, більшість консерваторів на перше місце висувають суспільство (як, до речі, і комуністи).

Традиціоналістський консерватизм представлений патерналістським крилом в англійському торизмі та французькому голлізмі, німецькими правими консерваторами й частиною соціал-консерваторів Німеччини.

Для прихильників цієї течії характерні більші порівняно з новими правими акценти на традиціях і релігії. Але якщо в Європі вони роблять ставку на християнство, то нові праві у США — на модерністські “електронні” церкви. Європейські нові праві взагалі відмовляються від іудейських і християнських традицій і виступають за відродження язичництва. А неоконсерватори є прихильниками ліберальних церков.

Отже, сучасний консерватизм — надзвичайно суперечливе явище. З одного боку, він виступає за відновлення вільної конкуренції та відповідних соціально-економічних відносин, з другого — підтримує традиційні цінності з акцентом на сім’ю, громаду, церкву, які руйнуються внаслідок функціонування вільноринкової економіки. Водночас консерватизм є прибічником сильної влади й держави, прав і свобод людини [106]. Але в будь-якому разі сучасний консерватизм, з його поміркованістю, зваженістю та здоровим глуздом, є доволі привабливим, особливо для країн, що переходять від тоталітаризму до демократії.

2.5. Соціалізм

Як революційний виклик індивідуалізму, приватній власності, жорсткій державі та лицемірній релігії виникла концепція утопічного соціалізму, основоположниками якої були *Томас Мор* (1478–1535) і *Томмазо Кампанелла* (1568–1639) [10; 218].

Ця доктрина пропагувала колективізм, істинну віру та справедливу державу. Вона передбачала виборність і колективне керівництво суспільством, обов'язкове виконання громадянами соціальних норм співіснування. Це, на думку утопістів, мало забезпечити рівність, справедливість і загальне щастя людей.

Отже, політичну діяльність громадян вони розглядали через парадигму комунітарних принципів організації суспільства. Попри певні проблеми, пов'язані з домінантою колективного, концепція утопічного соціалізму несла в собі паростки парламентського демократизму.

Характерно, що Т. Мор і Т. Кампанелла пройшли абсолютно різними життєвими шляхами, які, втім, не можна назвати легкими.

Т. Мор після навчання в Оксфордському університеті зробив блискучу кар'єру після обрання в 29-річному віці депутатом британського парламенту. Він обіймав різні впливові державні посади, був спікером парламенту, а 1529 р. став першим світським лордом-канцлером. Проте Т. Мор мав активну позицію щодо релігійних питань. Зокрема, він активно підтримував англійського короля Генріха VIII у боротьбі з реформізмом. Але коли Генріх VIII відійшов від папи, Т. Мор залишив свою посаду, відмовившись присягти королю як главі англіканської церкви, за що й був страчений (канонізований римсько-католицькою церквою 1935 р.).

Головним твором Т. Мора є “Утопія”, яку вперше було надруковано латиною 1516 р. Утопія — це острів, на який потрапив випадково моряк, котрий розповідає про тамтешні звичаї. Життя нагадує монастирське, з докладним регламентуванням усіх його аспектів. Суспільство уявлялось автору як авторитарне, ієрархічне і патріархальне, де існують народні збори й сенат. Останній таємним голосуванням обирає правителя, якого висуває народ. Його посада є довічною, якщо він тільки не виявляє нахилів до тиранії. Найважливіші посадові особи обираються з числа вчених. Лише ця група людей мала право не працювати, решта громадян мусили працювати по шість годин щодня.

Т. Кампанелла 27 років провів у в'язниці, де й написав більшість творів. Брав активну участь у боротьбі за звільнення Італії від іспанських завойовників.

Найпопулярнішим твором Т. Кампанелли є “Місто Сонця” (1602), в якому він змальовує ідеал суспільного устрою, заснованого на спільній власності, спільній праці. І тут, до речі, Верховний правитель (Сонце, або Метафізик) і три його співправителі Пон (Міць), Сін (Мудрість) і Мор (Любов) є незамінними, якщо тільки з власної волі не передадуть свої повноваження іншим. Решта ж посадових осіб виборні. На кожну з цих посад обираються ті, кого ще у школі визнали найбільш придатними до неї.

Отже, і Т. Мор, і Т. Кампанелла не передбачали існування виборності посад на всіх рівнях державної ієрархії, вважаючи, що найвищі посадові особи мають керувати довічно. (Цей принцип, до речі, був реалізований на практиці в країнах “реального соціалізму”, в яких члени політбюро йшли зі своїх посад тільки “вперед ногами”).

Ідеї утопічного соціалізму було розвинено у працях Сен-Сімона, Фур’є та Оуена, які з лівих позицій критикували лібералізм і капіталізм, пропонуючи власні проекти розвитку суспільного життя без гноблення й несправедливості.

Автор концепції “індустріального суспільства” Клод Анрі де Рувруа Сен-Сімон (1760–1825) пояснював розвиток суспільства зміною панівних філософсько-релігійних і наукових ідей, вважаючи, що кожна суспільна система поступово розвиває свої ідеї та форми власності, що домінують, після чого доба “органічна” (розбудовна) змінюється “критичною” (ринковою), яка веде до побудови більш розвинутого суспільства [196].

На думку автора, тоді як у феодальному, “мілітарному” суспільстві типовою формою суспільних зв’язків між людьми є насильство, в індустріальному такі зв’язки будуються на принципах домовленості й співпраці.

З розвитком індустрії, під якою він розумів не тільки матеріальне виробництво, а й усі види творчої діяльності, має зростати значення організаційно-управлінського чинника в суспільному житті.

З погляду управління суспільством, на думку К. Сен-Сімона, духовна влада має бути в руках учених, світська — у руках власників, політична — всього народу, який обирає вождів людства. Крім того, він запропонував чимало цікавих ідей, що були реалізовані згодом у політичній практиці. Зокрема, поширення

в Європі моделі парламентського устрою Англії, створення Європейського об'єднання і т. ін.

У сучасному розумінні соціалістом він не був, оскільки ніколи не писав про антагонізм між власниками і робітниками, яких розглядав як єдине “історичне об'єднання”.

Франсуа Марі Шарль Фур'є (1772–1837) був переконаний у тому, що суспільство складатиметься з мережі фаланг чисельністю до 2 тисяч осіб кожна, яка охопить увесь світ. Буде досягнута співдружність праці та капіталу за збереження певної приватної власності. Ідеал цього мислителя-мрійника — загальна рівність, всебічний розвиток особи, подолання суперечностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею. Саме Фур'є винайшов відому формулу вимірювання прогресивності будь-якого суспільного ладу його ставленням до жінки.

Роберт Оуен (1771–1858), англійський мислитель, підприємець і суспільний діяч, вважав, що необхідно сприяти, аби природні закони безперешкодно реалізовувались у суспільному житті, для чого потрібно усунути нераціональні чинники.

Полемізуючи з економістами, які стверджували дівість приватного інтересу як рушія суспільного прогресу, Р. Оуен пропонував розглядати не прибуток, а привіряню цінність і працю як купон праці (нагадує трудовень у колгоспах СРСР, чи не так?). Купони, на його думку, мають замінити гроші. У суспільстві, яке перетворилося б на об'єднання кооперативів, мали б діяти банки, котрі членам цих кооперативів виділяли б купони для купівлі необхідних товарів. Отже, нове суспільство, на думку Р. Оуена, мало будуватися вже не на індивідуалістичних, а на соціалістичних принципах. (До речі, 1827 р. *вперше поняття “соціаліст” було застосовано саме до послідовників Р. Оуена.*)

Соціалістичне суспільство, як вважав Р. Оуен, має бути досконало та геометрично організованим. Мають існувати виховний план, колективні служби, раціональний поділ праці. Крім того, він виступив проти приватної власності, релігії та форми шлюбу, що існувала тоді, запропонувавши створити нову систему “єдності суспільної власності і кооперації”. Йшлося про “поселення спільноти”, які утворюють федерації в національних масштабах і об'єднуються на загальних засадах у світовому масштабі.

2.6. Соціальна демократія

Надалі соціалістичні ідеї розробляли Е. Бернштейн, К. Каутський, Г. Плеханов та ін.

Едуард Бернштейн (1850–1932), якого називають “батьком сучасної соціал-демократії”, на відміну від К. Маркса вважав неможливим завоювання політичної влади пролетаріатом, оскільки останній не має відповідного рівня інтелекту і морального духу для управління суспільними процесами. Він вважав, що демократизація буржуазного суспільства може сприяти розвитку еволюційного соціалізму.

Карл Каутський (1854–1938) визнаний політологами як ідеолог соціал-демократії та видатний популяризатор марксизму. Висловив кілька нових ідей: про перенесення центру революційного руху із Західної Європи на Схід, закінчення мирного розвитку європейської історії та початок епохи революції, про специфіку марксизму в різних країнах. К. Каутський наголошував на необхідності легального, мирного завоювання політичної влади в розвинених країнах, а більшовицьку практику оголосив псевдомарксизмом. Він сформулював і альтернативу більшовизму у вигляді соціал-демократичної концепції.

Георгій Плеханов (1856–1918), російський філософ і політичний діяч, стояв на позиціях марксизму до 1903 р., а після розколу Російської соціал-демократичної партії на більшовиків і меншовиків став на позиції останніх. Цей авторитетний соціал-демократ негативно поставився до Жовтневої революції й до кінця життя виступав проти більшовизму.

Союзником пролетаріату в боротьбі за розвиток капіталізму він бачив буржуазію, яка сама ставала рушієм буржуазно-демократичної революції. У праці “До питання про роль особи в історії” Г. Плеханов стверджував, що така роль залежить від того, наскільки правильно особа зрозуміла умови розвитку суспільства та наскільки раніше за інших зуміла розпізнати зміст нових суспільних відносин.

Г. Плеханов вважав також, що доки пролетаріат у певній країні не становитиме більшості, він не повинен претендувати на роль гегемона в революції. Саме тому він вважав, що Росія 1917 р. була не готовою до пролетарської революції. Загалом, як мислитель і освічена на високому європейському рівні людина він ці-

нував загальнолюдські цінності та переконував у необхідності їх якомога ширшого запровадження у свідомість російського суспільства.

Основні настанови демократичного соціалізму, зорієнтованого на поступове реформування суспільства, були сформульовані Л. фон Штайном, Е. Бернштейном і Р. Гільфердінгом [46; 89; 137].

Відкидаючи насильницькі методи політичної боротьби, вони переконували, що соціал-демократію потрібно перевести на парламентські рейки народного законодавства. Більше того, Е. Бернштейн узагалі вважав, що соціалізм є законним спадкоємцем лібералізму.

На думку Е. Бернштейна, який сформував власну політичну концепцію, перебіг ситуації буде такий:

- з розвитком науково-технічного прогресу відбуватиметься децентралізація капіталу, промисловості та сільського господарства;
- розширюватиметься акціонерний капітал;
- зі зростанням чисельності робітничого класу та підвищенням його освітнього рівня диктатура пролетаріату перетвориться на релікт низької культури;
- розвиток парламентаризму сприятиме трансформації політичної влади у соціалістичну шляхом послідовних реформ;
- упровадження представницької демократії та гуманізму сприятиме еволюційному перетворенню суспільства.

Варто зазначити, що всі, окрім першого пункту його доктрини, актуальні донині.

Отже, в особі Е. Бернштейна і його послідовників з Німеччини та Австрії О. Бауера, Ф. Адлера, К. Реннера, які активно виступали проти більшовизму та ленінізму (їх іще називають австромарксистами), соціал-демократія має фундаторів теорії демократичного соціалізму.

Але були й такі соціал-демократичні рухи, які залишилися поза межами впливу марксизму. До них слід зарахувати англійський лейборизм і скандинавську соціал-демократію.

Характерно, що у програмних документах Лейбористської партії Великобританії соціалізм узагалі як соціально-політична система не виокремлювався. Що ж до шведських соціал-

демократів, то вони ще в 20-ті роки ХХ ст. сформулювали концепції так званого функціонального соціалізму та промислової демократії, які не передбачали ліквідацію або одержання приватної власності.

Ще одним принциповим питанням виявилася перевірка часом тези комуністичного маніфесту “у пролетаря немає батьківщини”. Життя показало, що вона-таки є. Свідченням того є вхідження соціал-демократів до урядів своїх країн, які опинилися по різних боках фронту під час Першої світової війни.

Принциповою віхою в історії сучасної соціал-демократії стала Друга світова війна, після якої європейська соціал-демократія рішуче розірвала стосунки з марксизмом, маючи сумний досвід більшовизму та фашизму. Відтоді соціал-демократія визнала цінність правової держави, демократичного плюралізму, які були сформульовані у Франкфуртській декларації Соцінтерну (1951), що проголошувала основні цінності демократичного соціалізму. Нині до Соцінтерну входять 52 соціалістичні та соціал-демократичні партії європейського співтовариства.

Серед структур Соцінтерну також можна назвати Соціалістичну групу Європейського парламенту, Соцінтерн жінок, Міжнародну спілку молодих соціалістів, Африканський соціалістичний і демократичний інтернаціонал.

Прийшовши до влади в ряді країн, соціал-демократи домоглися серйозних успіхів і реформ (націоналізації деяких галузей економіки, розширення соціальних програм, скорочення робочого часу тощо). Проте під впливом консервативної хвилі 70–80-х років традиційні настанови демократичного соціалізму еволюціонували в бік децентралізації, роздержавлення, скорочення державного регулювання, стимулювання ринку.

У результаті цих еволюцій і змін нині не так вже й просто знайти принципові відмінності між соціал-демократичними партіями та партіями, що сповідують інші ідейно-політичні доктрини. Як виявилось, демократія є спільним надбанням. І це основне, що варто зазначити, характеризуючи ХХ ст., яке породило чимало цікавих і перспективних політичних доктрин.

Відомі дослідники та політичні діячі мали всі підстави назвати ХХ ст. “соціал-демократичним”. Узагалі ж під цим терміном, як правило, розуміють теорію та практику всіх партій, які вхо-

дять до Соціалістичного інтернаціоналу. Водночас використовують цей термін, розуміючи ще й соціально-політичний рух, а також ідейно-політичну течію [243].

Усередині цього руху **виокремлюють соціалізм латинський, або середземноморський** (Франція, Італія, Іспанія, Греція, Португалія), **скандинавський** (Швеція, Норвегія, Данія, Голландія, Фінляндія) та **інтегральний** (Австрія, Німеччина). А загалом можна стверджувати, що в кожній країні Європи існує своя модель соціал-демократії, яка має національну специфіку.

Так, латинський соціалізм визначається насамперед концепцією самоуправлінського соціалізму, скандинавський — концепцією функціонального соціалізму (із тривалим шляхом обмеження прав і повноважень власника), інтегральною спробою встановити тісний зв'язок між традиційними матеріальними інтересами та новими потребами трудящих (**соціальна держава**).

Ідейні витoki соціал-демократії слід шукати в соціалістів-утопістів, хоча не можна недооцінювати й імпульс, отриманий від марксистської теорії.

Основним стимулом утвердження та інституалізації соціал-демократії було піднесення робітничого руху в індустріально розвинених країнах світу, насамперед Європи, і посилення його ролі.

Як наслідок — створення соціал-демократичних партій: у Німеччині (соціал-демократична, 1871), Данії (соціал-демократична, 1871), Австрії (соціалістична, 1889), Великобританії (лейбористська, 1900).

Спочатку майже всі соціал-демократичні партії були позапарламентські, поділяли марксистські настанови щодо ліквідації капіталізму, встановлення диктатури пролетаріату, загальної рівності тощо.

Але насправді сталося так, що майже всі соціал-демократичні партії зрештою визнали існуючі суспільно-політичні інститути й загальноприйняті “правила гри” і перетворилися на парламентські партії, які часто-густо ставали правлячими. **Реальна політична практика показала, що шлях еволюції виявився набагато перспективнішим, аніж революційний перехід від старої суспільної системи до нової.** Отже, у політичній та еко-

номічній сферах зазначені партії переконалися в можливості й реальності реалізації багатьох вимог робітничого класу мирним шляхом, поєднанням революційних гасел із прагматичною політичною практикою.

2.7. Тоталітарні доктрини

КОМУНІЗМ

У середині XIX ст. на авансцену виходить радикально-комуністична течія суспільно-політичної думки, творцями якої були *Карл Маркс* (1818–1883) і *Фрідріх Енгельс* (1820–1895).

У концептуальному сенсі ця течія містила такі тези:

- рушійною силою в антагоністичних формаціях є класова боротьба;
- за капіталізму вирішальну роль відіграє пролетаріат, котрий виконує месіанську роль;
- пролетаріат має здійснювати свою диктатуру;
- пролетарська місія полягає у зламі буржуазної державної машини через здійснення революції та побудову комуни;
- для перемоги пролетаріату потрібна своя політична партія;
- пролетарська партія очолить цю боротьбу лише за умов рішучої ідеологічної непримиренності як щодо відвертих супротивників, так і щодо колишніх однодумців.

Р. Арон, А. Лефевр, з якими погоджується Ж. Бодуен [26], одним із засновників сучасної соціології поряд з Е. Дюркгеймом, В. Парето та М. Вебером вважають К. Маркса, який збудував свою теорію під інтелектуальним впливом німецької філософії (Г. Гегель), англійської політекономії (Д. Рікардо) та утопічного соціалізму (Ш. Фур'є, Ж. Блан, П. Прудон).

За Марксом та Енгельсом, рушійною силою заміни “способу виробництва” є внутрішні суперечності, що підривають його ізсередини та готують перехід до наступного способу виробництва. По суті, марксизм є певною філософією історії, позначеною детермінізмом та утопізмом. Скажімо, Р. Арон вбачав у марксизмі “світську релігію”, що базується на обіцянці спасіння [16]. *Комунізм* — безкласове, справедливе суспільство, здатне функціонувати без держави, суспільство, покликане забезпечити щастя всім людям.

Піка популярності марксизм досяг у ХХ ст., але наприкінці його практично зійшов нанівець — більшість передбачень цієї доктрини щодо капіталізму так і не справдилися, до того ж зазнала повного краху система так званих соціалістичних країн. Виявилася не зовсім виправданою в оцінці суспільних явищ і ставка марксизму на класову боротьбу як рушійну силу розвитку суспільства.

Слід наголосити, що за основними тезами марксизму про революцію, непримиренну класову боротьбу, диктатуру пролетаріату на початку ХХ ст. відбувся розкол у робітничому русі та соціал-демократії. Інституціоналізувався цей розкол після більшовицької революції в Росії та утворення III Комуністичного Інтернаціоналу.

Ортодоксальне комуністичне тлумачення призвело до створення тоталітарного соціалізму (більшовицького та нацистського), а реформістське — до створення моделі демократичного соціалізму, в основу якої було покладено програму інтеграції робітничого класу в існуючу суспільну систему.

Основними рисами більшовицької політичної доктрини (В. Ленін, Л. Троцький, Й. Сталін) можна назвати домінування класової боротьби в суспільстві, зв'язок з ідеологією; концепції соціалістичної революції, держави диктатури пролетаріату; ідею пролетарської, соціалістичної демократії; концепцію з національного питання; тактику щодо інших політичних партій та головні принципи зарубіжної політики соціалістичної держави. Одночасно окреслюється сталінізм як специфічна форма тоталітаризму [35; 183; 205] і маоїзм [203].

Мао Цзедун, зробивши ставку на “революційність” селянства, сталінську ідею боротьби з ворогами (внутрішніми і зовнішніми) та теорію “партизанської боротьби” і досі має чимало послідовників, що сповідають переважно терористичні методи у вирішенні політичних проблем.

ФАШИЗМ

Назва цієї ідейно-політичної течії походить від лат. слова *fascio* — пучок, в'язка, об'єднання.

Сформувалася вона 1919 р. на базі злиття концепту нації, як вищої і одвічної реальності і догматичного принципу справедливості.

Цей екстремістський політичний рух базується на єдності нації, заснованої на спільності крові, раси, і об'єднаної в одну державу.

Ідеологія фашизму спрямована проти ідеалізму і лібералізму, абстрактних демократичних цінностей, асоціативних проявів.

На відміну від націоналізму, расизму або шовінізму фашизм (наприклад, в італійській версії) на перших етапах свого існування намагався поєднати піднесення національної величі (відродження історичного значення Риму) з політичною демагогією псевдосоціалістичного типу.

Певний час концепція виключної ролі держави стосовно нації і соціальної спільноти визначала в середині ХХ ст. розвиток суспільно-політичного життя в багатьох європейських країнах (Італії, Німеччині, Іспанії, Угорщині, Румунії, Словаччині та ін.), Японії та ін.

За методами політична доктрина націонал-соціалізму (А. Гітлер, А. Розенберг) і фашизму (Д. Джентіле, А. Рокко, Б. Муссоліні) була близька до більшовизму. Спільні характерні риси цих доктрин такі: 1) встановлення однопартійної системи, єдиновладдя однієї партії; 2) будівництво тоталітарної держави (політична диктатура, зрощення партапарату з держапаратом, примусова регламентована праця, безальтернативність прийняття політичних рішень); 3) уніфікація всього громадського життя, єдність усіх громадських об'єднань; 4) авторитарний спосіб мислення, панування ідеології, ідеологізація всього суспільного життя, крайня його політизація [81; 109; 185; 249; 310].

Аналогічні підходи можна побачити і у японських націонал-соціалістів, лідером яких вважають Іккі Кіта, який написав "План реконструкції Японії" (1919), згідно з яким експансія Японії в регіоні тлумачилася як визволення Азії від "білого імперіалізму". Так само, як у Німеччині та Італії, японська версія націонал-соціалізму містифікувала японські духовні традиції, зокрема ідею шанування імператорської влади, яка походить від потома богині Сонця Аматарасу — великого Дзимму.

Змістовний аналіз концептуальних засад націонал-соціалізму та фашизму дає підстави характеризувати його як відкриту терористичну диктатуру реакційних шовіністичних, імперіалістичних елементів фінансово-промислового капіталу [81].

Водночас слід визначити, що фашизм серед різновидів тоталітаризму був не найсильнішою формою суспільно-політичної організації.

Зосередження на суто національному та етнокультурному аспектах, етатизації (одержавленні) суспільного життя не дало змоги остаточно атомізувати громадське суспільство, внаслідок чого після військового або політичного краху фашизму перехід до демократизації суспільного життя відбувався швидше, ніж в країнах, що пережили єврейсько-більшовицькі політичні експерименти.

У сучасних умовах фашизм здебільшого має форму неофашизму. В основі неофашизму — ідеї “патріотизму”, “народного ґрунту” — лежить “природна держава” з “нещадним урядом”.

Виокремлюють такі сучасні ідейні різновиди фашизму:

- неонацизм (ґрунтується на принципі расової чистоти та ідеї надлюдини);
- націонал-лібералізм (ті ж ідеї боговибраності та етнічного гегемонізму, але з певною “толерантністю” до ряду буржуазних цінностей);
- неофашизм (відсутнє етнічне месіанство, але культивується крайня нетерпимість до інакодумців).

Неофашистські організації, що об’єднані у Всесвітній союз нацистів (резиденція — у США), діють у 80 країнах світу (найбільше їх в Європі, Америці та країнах Азії).

СІОНІЗМ

Єврейський релігійно-націоналістичний рух **Сіонізм** отримав своє найменування від гори Сіон поблизу Єрусалима.

Автором терміну вважається письменник Натан Біренбойм, а політична програма була сформульована австрійським художником Теодором Герцлем (“Єврейська держава”, 1896), який сформулював основоположні тези доктрини сіонізму про:

- існування “єдиного єврейського народу”;
- “виключну” роль євреїв у світовій історії;
- необхідність концентрації євреїв на одній території;
- “одвічність антисемітизму” і т. ін.

Всесвітня сіоністська організація була створена 1897 р. в Базелі (Швейцарія), а до складу її на сьогодні входять сіоністські політичні партії з більш як 50-ти країн світу, а також між-

народні рабинські (релігійні) організації трьох основних деномінацій іудаїзму (ортодоксальної, реформованої і консервативної).

Основна ідея сіонізму полягала в утвердженні єврейської держави в Палестині, хоча розглядалися на перших етапах угандійський (Африка), аргентинський (Латинська Америка), кримський (Україна) та інші проекти.

На досягнення цієї мети була спрямована не тільки пропагандистська діяльність та фінансова допомога переселенцям, а й збройна боротьба проти арабського населення Палестини.

Саме терористична діяльність сіоністів проти палестинців, підтримана міжнародними сіоністськими та підконтрольними їм масонськими організаціями, і спричинила невиконання резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 29.11.1947 р. про створення на території британської підмандатної території — Палестини двох незалежних держав: арабської і єврейської з виведенням Єрусалима під міжнародну протекцію.

Окрім **державного або політичного сіонізму**, заснованого Т. Герцлем [53], **виокремлюють практичний, релігійний, соціалістичний, ревізіоністський, загальний, власне сіоністський і духовний сіонізм.**

Наприклад, **практичний сіонізм**, який уособлював Хаїм Вейцман, вважав, що заселення Палестини євреями має відбуватися ще до створення єврейської держави. Практичний сіонізм і державний сіонізм утворили об'єднаний сіонізм.

Духовний сіонізм — політична течія, яка пов'язує національне відродження євреїв зі створенням духовного центру в Ізраїлі, що має підтримувати євреїв діаспори від загрози асиміляції. Засновником духовного сіонізму є Ахад Гуам (справжнє ім'я — Амер Гінзберг (1856–1927) з м. Сквиря Київської області).

Ця течія з'явилася на підґрунті **хасидизму** — релігійно-містичної течії іудаїзму (яка на початку була опозиційною до офіційного іудаїзму — рабинату, але згодом наблизилася до нього), і ультраортодоксальної законспірованої секти хасидизму — **Хабада**, побудованої за клановим принципом. Очолюється Хабад Любавичським Ребе (від м. Любавичі — колишня територія України, а нині Смоленська область Росії). Нині Хабад має по-

тужні політичні і фінансові ресурси, мета якого — всесвітня експансія [228].

Сучасний сіонізм, який відповідно до провідної тези іудаїзму спрямовує своїх послідовників на глобальне панування світом насправді є формою єврейського нацизму і расизму [186].

2.8. Анархізм

Критиками політичних доктрин лібералізму (окрім соціалістів і комуністів) були й представники політичних концепцій анархізму, з-поміж яких найпомітнішими є постаті М. Штірнера, П. Прудона, М. Бакуніна і Ж. Сореля [8].

Макс Штірнер (справжнє ім'я Шмідт Каспар) (1806–1856) виступав з крайніх ідеалістичних та егоїстичних позицій. Він називав себе “смертельним ворогом держави”, в якій є лише альтернатива: “вона або я”. Власність для нього лише те, що в його владі. Отже, основне кредо М. Штірнера: “Для мене немає нічого вищого за Мене”.

Г'єр Жозеф Прудон (1809–1865), депутат Національних зборів Франції, заперечував будь-яку державність як основне суспільне зло, не схвалював ідею класової боротьби, а найважливішою умовою свободи особи вважав дрібну власність. Його ідеал — суспільна асоціація дрібних власників, які б мали рівну за розмірами власність. П. Прудон заперечував комуністичне і капіталістичне суспільство, обстоюючи “третю форму суспільства” як синтез спільності й власності. Цей ідеальний стан він і називав **анархією**.

На думку П. Прудона, треба повалити буржуазну державу, ліквідувати центризм і загальнонаціональну владу, замінивши їх федерацією самостійних територіальних одиниць на основі угод між ними. Такі територіальні одиниці можуть утворювати будь-які групи населення: раси, національності, міста тощо.

Організація суспільства на принципах комунального устрою повинна мати “аполітичний” характер і не передбачати поділу на володарів і підлеглих. А замість політики має з'явитися наукова організація суспільства, де законодавча влада повинна належати розуму, а виконавча — народу як охоронцеві закону. Саме тому П. Прудон писав про “науковий соціалізм”, який має

перемогти ненасильницьким шляхом за умови становлення робітничого класу як рушійної сили прогресу.

Російський теоретик анархізму *Михайло Бакунін* (1814–1876) закликав до повного знищення держави, церкви та приватної власності, встановлення “колективної й невидимої диктатури”, створення комітетів громадського порядку. Основні положення його концепції викладено в творі “Державність і анархія” (1873). Намагався втілити свої ідеї в життя, беручи участь у кількох збройних повстаннях, а на схилі віку переконався в утопічності своїх ідей.

Французький анархіст *Жорж Сорель* (1847–1922), захопившись марксизмом, поступово перейшов до його критики. Сформулював політичну доктрину **синдикалізму** (від фр. *syndicat* — профспілка) і став визнаним лідером та ідеологом однойменного руху, співпрацюючи із Всезагальною конфедерацією праці, заснованою 1895 р.

Він заперечував демократію, парламентаризм, соціалізм — усе, що мало відбиток державності, вважав, що після смерті К. Маркса і Ф. Енгельса та утвердження ліберальної демократії марксизм перебуває в кризовому стані, а наступники К. Маркса та Ф. Енгельса спотворили їхнє вчення. Головним методом революційної боротьби вважав насильство, засобом перманентної мобілізації мас — загальний страйк, чинником об’єднання їх — революційні міфи, ентузіазм, нову революційну мораль. Однак результати Жовтневої революції в Росії зробили його песимістом. А в історію Ж. Сорель увійшов як засновник доктрини **анархо-синдикалізму**, з якою, безперечно, треба ознайомитись, аби мати уявлення про повний спектр та еволюцію політичної думки світу.

Наостанку зазначимо, що анархізм є сукупністю доволі різнобарвних політичних течій, настроїв та орієнтацій, які суттєво впливають на політичні процеси, особливо в переломні моменти історії. Анархічні течії та пов’язана з ними практика ґрунтуються на культурі індивідуалістичного бунтарства [125].

Проте анархізм загалом нездатний до масштабних політичних дій, не кажучи вже про тривале здійснення влади у суспільстві.

Основними принциповими і суттєвими недоліками анархізму є такі:

- розмитість уявлень майбутнього суспільства, до якого закликають анархісти;
- невміння організувати свої дії та управляти ними відповідно до умов, що динамічно змінюються;
- наявність гострих суперечностей усередині анархічних течій, що знекровлює їх і робить нереальним досягнення їхніх політичних цілей.

Проте соціальна й політична нерівність, бюрократизм, обмеження соціальної поведінки постійно створюють ґрунт для бажання перерозподілу майна та туги за індивідуальною свободою.

Розділ 3

Політика як суспільне явище

3.1. Поняття і структура політики

Будь-яка наука як така є систематизованим знанням, що спрямоване на пізнання справжніх властивостей та зв'язків певних речей, величин, суб'єктів один з одним. У такий спосіб політологія, або політична наука (фахівці-суспільствознавці ще й досі не дійшли згоди стосовно того, який термін найбільше відповідає суті та змісту цієї науки), передбачає знання та аналіз властивостей (характеристик) і відносин (зв'язків) між певними суб'єктами у сфері політики.

Основним предметом наук, що досліджують політичну сферу суспільства, є політична влада, форма та методи її організації, розподілу й функціонування в суспільстві, розглядувані у зв'язку з вивченням реальної політичної свідомості, мотивів і соціальних настанов, а також поведінки окремих індивідів, соціальних груп і спільнот та їх організації.

Слово “**політика**” вживається на практиці у надзвичайно широкому розумінні, і це спонукає перш ніж розглядати основні категорії політології звернутися до етимології зазначеного терміна, історія використання якого сягає віків.

Узагалі існують *два основні підходи до тлумачення терміна “політика”*: з одного боку, це заняття малодостойне й цинічне, з другого — високоморальне й творче, притаманне “справжнім аристократам духу” (змістовна характеристика поняття).

З функціонального погляду виокремлюються також два підходи: спосіб досягнення власних егоїстичних цілей і мистецтво управління, спрямоване на досягнення загального блага та справедливості.

Аналіз поглядів мислителів минулого та сучасних дослідників, який подається далі, засвідчує, що перше розмежування поглядів на термін “політика” сталося водночас з його появою. До речі, античне розуміння полягало в тлумаченні біологічної природи політики. Розбіжності почалися з неоднакової оцінки можливості інтегрування егоїстичних за натурою окремих індивідів задля інтересів більшості.

На перший погляд, маючи на меті дослідити сучасні проблеми політології у вивченні особливостей аналізу політичної сфери суспільства, не варто починати з давніх-давен. Але це лише на перший погляд. Насправді ж, забігаючи наперед, ми зі здивуванням зможемо констатувати: майже все, що було сформульовано й витлумачено древніми, у тій чи іншій формі повторюватиметься якимось магічним рефреном упродовж тисячоліть аж до наших днів.

Сучасні традиції вживання терміна “політика” започатковані античним (давньогрецьким) розумінням політики як надто благородної справи — мистецтва державного управління, покликаного об’єднати суспільство навколо вищої його мети.

Виокремлюють *два основні підходи до застосування терміна “політика” (рис. 1).*

Перший характеризує її як царину (сферу) людської діяльності, другий — як спрямування або спосіб діяльності.

За першого підходу політика визначається як вид практичної діяльності (дії парламенту, уряду, інших владних структур), що виявляється через участь у державному управлінні. Ця діяльність може бути спрямована на досягнення чи розширення масштабів цієї участі, здійснення впливу на державне управління чи державну владу і т. ін.

Коли йдеться про другий підхід, політика визначається як спрямування діяльності окремих інститутів або осіб, котрі реалізують певні пріоритетні цілі чи засоби їх досягнення. Тому говорячи, наприклад, про політику певної президентської адміністрації в галузі екології чи підтримки власного товаровироб-

Рис. 1. Застосування терміна “політика”

ника, мають на думці саме останнє тлумачення терміна “політика”.

Грецькою слово “політика” означає мистецтво управління державою, тобто спосіб реалізації цілей держави всередині та за межами її території. Звідси, до речі, і традиційний нині поділ політики на внутрішню та зовнішню.

Таке тлумачення політики висуває категорію держави в центр науки про політику.

Розгляд політики як царини людської діяльності узгоджується з марксистською та формально-інституціональною доктринами.

Перша інтерпретує політику як сферу діяльності, що пов'язана з відносинами між станами, націями та іншими великими суспільними групами. Ядро цих відносин — виборювання, утримання та використання державної влади.

Друга інтерпретує державу в категоріях діяльності уряду, урядових установ та осіб, котрі виконують урядові функції. Отже, у цьому разі під політикою розуміють характер, принципи організації роботи та функції держави, її урядових структур, які реалізують через державу свою владу.

Розглядаючи політику як сферу людської діяльності, можна тлумачити її трьома способами.

1. Політика як діяльність на етичних засадах.

Ця традиція започаткована Арістотелем, який вважав, що кожна спільнота створюється з певною метою. Означена мета мусить перевершувати всі індивідуальні блага окремих людей. Цією метою є справедливість або найвище благо для всіх. Виходячи з такого розуміння домінантною рисою політики має бути мудрість, яка полягає в умінні вибирати засоби для реалізації моральної мети.

2. Політика як засіб досягнення егоїстичних цілей.

Характеризується як цинічне розуміння політики, що налічує чимало варіантів: від “мистецтва можливого”, “після нас хоч потоп” аж до виправдання збройної боротьби за “життєвий простір” і т. ін.

Таке розуміння політики, в якому мета виправдовує будь-які засоби її досягнення, все-таки не належить до визначальних традицій західної політичної культури, започаткованої античністю.

3. Ціннісно-нейтральне розуміння політики.

Полягає в раціональному, аналітичному тлумаченні політики як сфери діяльності. Проте в ній немає вочевидь заданої регламентації, жорстких “правил гри”. Ця сфера діяльності регулюється правовими, соціальними та психічними нормами, які можуть суттєво відрізнитися одна від одної в різних суспільствах.

У сучасному світі роль правових норм і загальнолюдських морально-етичних цінностей (традицій, звичок, соціальних настанов) зростає. За таких умов узгодження цілей та інтересів окремих осіб, соціальних груп і т. ін. через досягнення комп-

ромісів на ґрунті поваги до базових демократичних цінностей сприяє перетворенню переговорів (а також вироблення відповідних домовленостей) на головний засіб політичної діяльності.

Отже, у ціннісно-нейтральному розумінні політика є сферою діяльності, яка обмежена певними умовами, й намагається досягти бажаної мети в державному управлінні чи міждержавних відносинах.

Інакше кажучи, **політика** — це участь суб'єктів політики у справах держави і громадянського суспільства у формі політичної діяльності та реалізація цієї участі через конкретні політичні технології, механізми, форми і методи здійснення політичної влади.

3.2. Об'єкти і суб'єкти політики

В основі різнобічних інтересів соціальних суб'єктів лежать різні потреби: економічні, соціальні, психологічні тощо. Останні породжують прагнення реалізувати зазначені потреби використанням політичної влади. Кожна соціальна група намагається впливати на форми політичної влади, конкретні напрями й методи її діяльності, аби остання відбивала інтереси саме цієї групи. Форма впливу може бути або безпосередньою, або через політичні партії, суспільні організації та рухи.

Зі сказаного випливає: **об'єктом політики** насамперед є влада. До неї прагнуть політичні сили, які відбивають інтереси тих чи інших соціальних груп суспільства.

Але якщо влада є самоціллю для певних політичних суб'єктів, це може спричинити серйозний конфлікт, оскільки суспільство не здатне нормально функціонувати, коли не враховуються інтереси інших політичних суб'єктів.

В окремі періоди історії боротьба за владу може виходити на перший план, однак після цього обов'язково настає період, коли сфера політики стає набагато ширшою і охоплює процеси функціонування та розвитку влади, впливу на економічні, соціальні, духовні процеси, що відбуваються в суспільстві.

Таким чином, констатуємо, що **об'єктом політики** в різних сферах суспільства є відносини соціальних груп із питань, життєво важливих для зазначених груп і суспільства взагалі, а та-

кож відносини між ними та державними інституціями. У першому випадку йдеться про такі поняття, як власність, влада, морально-етичні норми, у другому — форми й методи реалізації економічної, суспільної, соціальної політики тощо.

Суб'єктом політики можуть бути особистість, організація або суспільна група, які здатні творити політику й ініціювати істотні зміни в політичних відносинах. (Під творенням політики розуміють постійну й певною мірою самостійну участь у політичному житті відповідно до власних і суспільних інтересів, вплив на поведінку та стан інших суб'єктів.)

Здатність творити політику характеризують терміном **політична суб'єктність**, яка залежить від об'єктивних можливостей діяти (обмежених структурою політичних сил і рівнем розвитку суб'єкта) і суб'єктивних можливостей (мотивації, знань, умінь, послідовності дій).

Суб'єктів політики можна класифікувати за розглянутими далі ознаками.

1. *Інтересом, який вони прагнуть реалізувати через політичну владу:*

- громадянське суспільство загалом;
- соціальні, етнічні та конфесійні групи;
- окремі особистості.

2. *Соціально-становою приналежністю:*

- стани (робітничий, селянський тощо);
- політичні лідери (еліта) станів.

3. *Соціально-професійною приналежністю:*

- громадяни, які мають політичні права і не є професійними політиками;
- громадяни, котрі тимчасово професійно здійснюють політичну діяльність як обрані до представницьких, виконавчих або судових органів влади;
- громадяни, які професійно здійснюють політичну діяльність (теоретичну чи практичну);
- громадяни, які працюють у державно-адміністративному апараті, що репрезентує державу.

4. *Належністю до організованих етноконфесійних груп:*

- етнополітичні об'єднання та рухи (етносів, що домінують, чи національних меншин);
- конфесійно-політичні об'єднання та рухи.

5. *Ступенем і мірою організованості:*

- державні організації та інституції;
- політичні партії;
- громадсько-політичні організації, об'єднання, рухи;
- політичні блоки, фракції, угруповання.

Велика суспільна група стає суб'єктом політики за умов:

- 1) міцних внутрішніх зв'язків і єдності;
- 2) усвідомлення нею власного становища і спільних інтересів, а відтак відчуття самобутності, співдружності, ідентифікації з групою, внутрішньої солідарності і т. ін.;
- 3) організації, тобто координації керівними центрами поведінки та дій окремих територіальних, галузевих угруповань, течій, вікових, статевих, професійних та інших категорій.

Марксистська доктрина розглядала суспільне значення діяльності та сфери впливу індивідів і організації як віддзеркалення певного рівня самосвідомості й організованості великих суспільних груп, їхньої інтеграції, зв'язків конкретних людей і колективів з великою суспільною групою, а також співвідношення сил між різними групами (станами, верствами, національностями тощо).

В інших концепціях домінує, як правило, погляд, що зосереджується на особистості. Остання вважається реальним суб'єктом політики, а колективні форми діяльності та впливу розглядаються як сукупність або сумарний вектор індивідуальних дій.

У *формально-інституціональних концепціях* вирішальна роль відводиться політичним організаціям та інститутам — державним органам, партіям, об'єднанням, еліті, керівним групам. Свідомість суспільних груп тут розглядається як результат діяльності організацій та їх керівників, а маси — як об'єкт управління соціальними інститутами.

Отже, на цих підставах можна зробити висновки про неоднакову суспільну “вагу” різних суб'єктів політики. Зрештою, це зрозуміло. Надто нерівнозначними за функціями, роллю та формами участі в політичній діяльності є держави, народи, стани, партії, рухи, профспілки, політичні лідери та звичайні громадяни. Крім того, потрібно враховувати роль суб'єктів різного рівня організаційної ієрархії (соціальних інститутів, великих і малих груп, індивідів), різний рівень політичної суб'єктності або впливовості сил, які діють на одному й тому самому рівні. Загально-

відомо, що є провідні суспільні групи, більш і менш впливові стани, рухи, партії, лідери і т. ін.

Глибше осмислити поняття політики спробуємо через розгляд її структури (рис. 2).

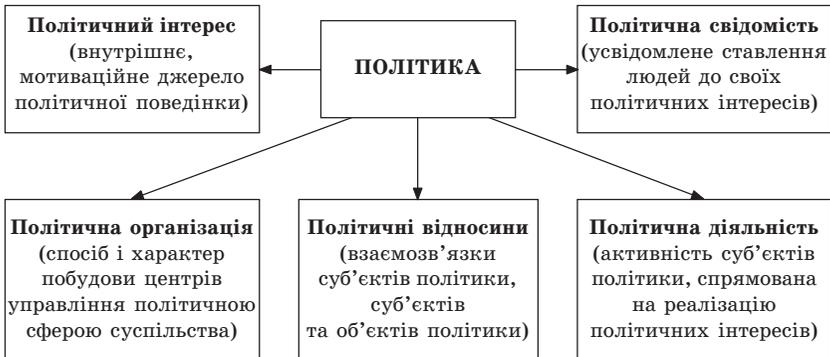

Рис. 2. Структура політики

Проаналізувавши змістовне та структурне наповнення терміна “політика”, маєм підстави рухатися в напрямі типології та функції політики.

3.3. Типологія і функції політики

Багатогранний і складний світ політики можна розглядати з різних поглядів. Відповідно до цього вимальовується орієнтовна типологія політики:

- **політика як наука** — тою мірою, наскільки вона пов'язана із знаннями, ідеями, концепціями і доктринами, що реалізуються у житті;
- **політика як установки, інтереси, цілі** різноманітних політичних інститутів, соціальних груп і т. ін.;
- **політика як практична діяльність** суб'єктів політики по реалізації певних моделей, програм, напрямів діяльності;
- **політика як участь у справах держави, вплив на владу** різних політичних сил (суспільно-політичних блоків, організацій, рухів, політичних партій, громадян, груп тиску);

- **політика як відносини** соціальних суб'єктів з погляду організації та реалізації державної влади;
- **політика як узгодження і регулювання соціальних інтересів суб'єктів політики**, забезпечення балансу та рівноваги цих інтересів на основі досягнення компромісів між різними класами, етносами, групами та ін.
- **політика як управління** політичною сферою суспільства в контексті концепції “мистецтва можливого” тощо.

На початку цього розділу ми вжили епітет “орієнтовна” до типології політики. Це не випадково, бо політика є настільки різноманітним суспільним явищем, що вчені ніяк не можуть зупинитися на певному усталеному визначенні.

Не претендуючи на істину в останній інстанції, з погляду необхідності забезпечення функціонування суспільної сфери в цілому пропонуємо виокремити такі **провідні види політики: правову, економічну, соціальну і гуманітарну.**

ПРАВОВА ПОЛІТИКА

Під **правовою політикою** будемо розуміти систему цілей і засобів їх досягнення певними політичними інститутами, насамперед державою у правовій сфері суспільства.

Здійснюється правова політика головним чином через органи держави, закони та інші правові акти.

У широкому розумінні будь-які зміни законодавства є змінами у правовій сфері. Але з погляду політології нас цікавлять лише такі закони і правові акти, які суттєво змінюють правовий статус суб'єктів і об'єктів політики, індивіда по відношенню до держави і суспільства.

До таких фундаментальних змін можна зарахувати конституційні зміни прав і свобод, реформи виборчого законодавства, сімейного і карного права тощо.

Правову політику варто розглядати насамперед в контексті **правової держави**, яка є організаційно-юридичним механізмом управління функціонування суспільної сфери. В такій державі система права покликана захищати громадян, їхнє життя, свободу, власність, особисте достоїнство від будь-якого утиску згадавши вище прав і свобод.

Рівень цивілізованості правової держави залежить від ефективності правових механізмів, які захищають права і свободи громадян, суб'єктів і об'єктів політики.

По суті ми можемо говорити про політико-правову модель правової держави як динамічну соціокультурну систему координат, що змінюється у процесі розвитку політичної сфери суспільства.

У цьому зв'язку логічним є дослідження проблем правової політики через політико-правову культуру суспільства. Остання може розглядатися через призму політико-правової культури діяльності державних інституцій, структур громадянського суспільства (суспільно-політичних організацій та рухів, партій і т. ін.), окремих особистостей.

Правова політика реалізується у вигляді політико-правових документів та конкретних ідей, спрямованих на їх реалізацію.

Тому ми маємо підстави говорити про семіотичну (від грецьк. *semeiotike* — вчення про знаки) культуру правової політики.

Ця, на перший погляд, парадоксальна постановка цієї проблеми обґрунтовується тими обставинами, що право є сукупністю знаків, за допомогою яких соціальна інформація фіксується і накопичується в пам'яті суспільства. І ця сукупна семіотична система політико-правової інформації у вигляді окремих своїх елементів та блоків інтегрується в локальні системи політико-правових цивілізацій, що відрізняються одна від одної напрямками і сутністю правової політики.

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА

Під **економічною політикою** будемо розуміти систему цілей і засобів їх досягнення певними політичними інститутами та економічними організаціями (переважно міжнародними) в економічній сфері суспільства.

Те, що взаємодія політики і економіки має визначний характер в суспільному житті, цілком зрозуміло. Глибинний базис політичних відносин детермінується економічними інтересами, економічним становищем держави, станів, груп, індивідів. У свою чергу політична діяльність не може не впливати на економічні відносини в суспільстві та економічну роль держави.

Вперше теза залежності політичних процесів від соціального та матеріального положення громадян прозвучала у Арістотеля (“Політика”).

Новий час на перші позиції висунув свободу й індивідуальні властивості людини як окремої одиниці соціальної та економічної дії.

За таких умов економічна влада поступово обмежувала абсолютний характер влади політичної. Саме тому такі представники **ліберальної економіки** як *Адам Сміт* (1723–1790) виступали на захист індивідуальної свободи і приватної власності.

Провідною ідеєю класичного лібералізму було невтручання держави в економічне життя і саморегуляція ринку.

Карл Маркс (1818–1883) і його послідовники зробили висновок про те, що володіння економічною владою, тобто засобами виробництва, прямо або опосередковано ставить під контроль політичну владу. Натомість активна роль політики, особливо при зміні суспільно-економічних систем, значно змінює економічну сферу суспільного життя.

У ХХ столітті після кількох світових економічних криз (особливо кризи 1929–1933 рр.) актуалізується і набирає ваги **теорія державного регулювання економіки**, яка отримала свою назву від імені *Джона Мейнарда Кейнса* (1883–1946).

Суть **кейнсіанства** полягає у збільшенні витатків державного бюджету, розширенні обсягів громадських робіт, регулюванні зайнятості, збільшенні кількості грошей, що надходять в обіг і т. ін.

Проте прихильники неолібералізму не відмовилися від своєї віри в найкраще функціонування економіки в умовах вільного ринку.

Наприклад, *Ф. Хайєк* (1899–1992), один із найвідоміших представників цієї теорії, активно виступав проти державного впливу у справі ринкової економіки. Слід визнати, що його одностайні з Чиказької школи (М. Фрідмен та ін.) мали досить великий вплив на економічну політику провідних західних держав світу наприкінці ХХ ст.

Але є й інша крайність, коли держава бере на себе головну економічну і політичну владу, лишає індивіда можливості здійснювати економічний вибір і перекладати на себе відповідальність за прийняті рішення і дії. На певному етапі така концепція економічної і політичної влади та відповідна економічна політика може дати тимчасовий виграш (як це було в країнах так званого реального соціалізму), але зрештою такий надмонополізм приводить до загнивання, застою і стагнації.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА

Під **соціальною політикою** розуміють систему цілей і засобів їх досягнення політичними і державними інститутами з регулювання соціальної сфери суспільства, соціальних відносин відповідно до сукупності політичних установок, принципів, рішень та ідей, спрямованих на задоволення соціальних інтересів і потреб особистостей, соціальних груп, класів та ін.

Ефективність соціальної політики визначається ступенем задоволення матеріальних і духовних потреб людини. Зрозуміло, що соціальна політика великою мірою залежить від результатів здійснення економічної політики.

Суб'єктами соціальної політики виступають спеціалізовані установи і організації, які реалізують соціальну функцію держави.

У соціальній державі, окрім державних інституцій, цією проблематикою опікуються корпорації, підприємства, профспілки, релігійні та благодійні організації.

Об'єктом соціальної політики є суспільство, його класи, соціальні спільноти, окремі особистості.

Водночас ті ж самі соціальні спільноти є носіями соціальної політики, її суб'єктом.

Державна влада формує соціальну політику шляхом визначення завдань суспільного розвитку, законотворчою діяльністю, бюджетними асигнуваннями на соціальні цілі.

Соціальна політика — явище багатогранне, яке має економічний, організаційний, правовий, культурологічний, екологічний, особистісний виміри. Вона охоплює своїми регулятивними функціями відносини між державою та індивідом, класами, різними соціальними групами, націями, народностями та етнічними групами.

Соціальна політика встановлює відносини між суспільством і особистістю переважно через регулювання відносин між особистістю і соціальними групами, приналежність до яких визначає зміст соціальних інтересів людини.

У цьому зв'язку управління інтересами і через інтереси людей має бути одним із провідних принципів здійснення соціальної політики.

Надзвичайно важливим є також забезпечення **захисної функції** соціальної політики, а відтак — і держави.

Насамперед мова йде про гарантування прожиткового мінімуму людини через встановлення мінімальної заробітної платні, пенсії, адресної допомоги або забезпечення елементарних потреб в галузі охорони здоров'я, безпеки життєдіяльності тощо.

Соціальна політика здійснюється шляхом розробки і прийняття законодавчих актів у галузі соціальних відносин, ухвалення соціальних програм, конкретними рішеннями з окремих питань соціального розвитку і т. ін.

Практична політика в сучасному світі аж ніяк не може обличити проблеми соціальної політики, оскільки соціальна стабільність політичної системи великою мірою залежить від ефективності соціальної політики. І якщо ми говоримо про показники прогресивності розвитку суспільства, то обов'язково повинні розуміти, що розвинута соціальна політика є невід'ємною частиною соціальної держави, побудова якої проголошена багатьма конституціями світу.

ГУМАНІТАРНА ПОЛІТИКА

Якщо соціальна політика опікується забезпеченням прав людей, насамперед через соціальні групи, до яких вони належать, то **гуманітарна політика** має розглядатися як система цілей і засобів їх досягнення політичними і державними інститутами з управління та регулювання духовною сферою суспільства.

Тут мова йде про культурну, етнонаціональну, освітню, наукову, інформаційну та інші види політики, спрямовані на всебічний розвиток людини як особистості, забезпечення її конституційних прав і свобод.

Зрозуміло, що гуманітарна політика тісно пов'язана з правовою, економічною та соціальною політикою держави.

Скажімо, якщо ми говоримо про забезпечення культурних та освітніх потреб окремих особистостей, соціальних, етнічних, демографічних та інших груп, ми повинні розуміти, що ця діяльність мусить регулюватися відповідними законами, мати матеріальне та інформаційне забезпечення тощо.

Гуманітарна політика розрізняється за цілями, змістом, спрямованістю, формами і методами здійснення, результатами.

Цілями гуманітарної політики можуть бути консолідація титульної нації та національних меншин, усіх соціальних груп на

засадах гуманізму, всебічного розвитку людини та забезпечення її культурних, національних, освітніх потреб. Це в демократичній, правовій державі.

У тоталітарному суспільстві, навпаки, гуманітарна політика спрямована на атомізацію суспільства, підкорення особистості панівній ідеологічній доктрині (комуністичній, фашистській, націонал-соціалістичній, сіоністській, фундаменталістській тощо).

За змістом можна виокремити гуманітарну політику гуману і антигуманну, за спрямованістю відповідно — демократичну і тоталітарну.

Якщо розглядати форми і методи реалізації гуманітарної політики, то вона може здійснюватися шляхом ненасильства, толерантності або через насильство та репресії.

Аналогічно до цього можуть розглядатися й результати: злагода, співпраця, єдність або напруга, конфронтація, конфліктність.

Вищою ціллю гуманітарної політики, зокрема української держави, має бути створення умов для повноцінного культурного, національного, соціального розвитку особистостей, соціальних груп та суспільства в цілому на основі реалізації прав людини, усіх народів і етносів у складі єдиної багатонаціональної держави.

І в цьому контексті потрібно захищати національні інтереси українського суспільства від культурно-інформаційної експансії, і так званого глобального уряду, контрольованого масонсько-сіоністськими колами, і шовіністських кіл в сусідніх державах, які мають територіальні претензії до України.

Отже, чужого — навчайтесь, але свого не цурайтесь, оскільки формування та збереження духовної єдності нації є запорукою високого рівня гуманітарного, соціального та економічного розвитку суспільства, його просування до побудови дійсно демократичної, правової, соціальної держави.

Політологія як наука і навчальна дисципліна

4.1. Поняття, об'єкт, предмет і функції політології

Політологія (говорять ще політична наука, або наука про політику) являє собою царину наукових знань, що вивчає політику, закономірності функціонування й розвитку політичної сфери суспільства та політичного життя в контексті виборювання, утримання контролю, реалізації та функціонування політичної влади в суспільстві.

Згідно з таким розумінням, основним **об'єктом дослідження політології** є *політична сфера, яку вивчають і аналізують у поєднанні з особливостями її функціонування й розвитку та зв'язками з економічною й духовною сферами суспільства.*

Конкретизуючи провідні об'єкти дослідження політології, насамперед слід назвати державу, владу та владні відносини. Водночас цілком логічним виглядає таке міркування. Інші суспільні науки (право, філософія, соціологія тощо) мають той самий предмет дослідження, що й політологія. У чому ж тоді різниця між ними? Передусім у тому, що політологія досліджує їх як соціальні феномени й інститути політичної організації суспільства, котрі основною метою мають реалізацію загального інтересу. Аналогічним за підходом є ставлення політології до проблем громадянського суспільства і т. ін. Останнє, як відомо, складається із соціальної та духовної сфер суспільства і є предметом соціології.

Однак без знання основних чинників та історичних етапів формування й еволюції громадянського суспільства, його базових характеристик, інститутів, цінностей і відносин неможливо здійснити ґрунтовний політологічний аналіз.

А як обійтися без знання сутності й базових характеристик правової держави, що досліджується юридичною наукою? Усе це природно підводить нас до думки про міждисциплінарний характер політології, яка поєднує вивчення та аналіз основних

своїх об'єктів дослідження з комплексним, системним підходом до вивчення й аналізу економічних, соціокультурних, соціально-психологічних та інших аспектів життя суспільства.

Предметом політології є такі феномени, як політична система, держава, державний устрій, влада, владні відносини, політичні партії та громадсько-політичні організації й рухи, політична діяльність, політична свідомість, політична культура, ідеологія та ін.

Загалом сукупність проблем, досліджуваних політологією, можна поділити на три великих розділи.

1. Соціально-філософське та ідейно-теоретичне підґрунтя політики, системоорганізуючі ознаки й характеристики політичної системи, політичні парадигми, що відповідають конкретно-історичному періоду.

2. Політичні системи та політичні культури, політичні режими, їх порівняльні характеристики, еволюція і т. ін.

3. Політичні інститути, політичні процеси, політична діяльність і політична поведінка.

Упродовж ХХ ст. політологія безперервно розширювала діапазон досліджень. **До кола інтересів цієї складної, цікавої та надзвичайно динамічної науки увійшли:**

- зацікавлені групи та політичні рухи;
- політичні системи, політичні інститути та процеси;
- політична діяльність, політична поведінка та політична культура;
- громадська думка й засоби масової інформації в політичному процесі;
- політичне лідерство та еліти;
- корпоративізм і неокорпоративізм;
- політичні ідеології, історія політичних учень, політична філософія;
- конфліктологія;
- етнодержавознавство та ін.

На сучасному етапі в політології виокремлюють розглянуті далі основні розділи.

1. **Теорія політики**, яка здійснює філософсько-методологічний аналіз сутнісних засад політики та політичної діяльності, теоретичних засад політики і політичних відносин [25; 48; 75; 124; 127; 129; 231].

2. Теорія політичних систем та їх елементів, що досліджує проблеми утворення й функціонування держав, партій, суспільно-політичних організацій, політичних режимів і т. ін. шляхом вивчення конституційних та адміністративних питань, економічних та соціальних функцій управління, аналізу політичних інститутів, відносин між суб'єктами політики, політичної культури та комунікації і т. ін. [22; 28; 147; 157; 164; 171; 176; 193; 310; 311].

3. Теорія соціального управління, що вивчає форми й методи управління соціально-політичними, соціально-економічними, адміністративно-правовими та соціально-психологічними процесами, досліджує проблеми участі в політиці [109; 163; 207; 239; 244].

4. Політична ідеологія та історія політичних учень, що досліджує роль і функції ідеології в системі політичної влади, історію й генезис політичних теорій, концепцій і доктрин, особливості їх реалізації та існування в різних суспільствах [16; 21; 22; 90; 96; 113].

5. Теорія міжнародних відносин, предметом якої є система міжнародних відносин, природа воєн, проблеми національної та світової політики, мирного співіснування держав з різним соціально-політичним устроєм. Тут можна виокремити такі напрями досліджень, як геополітика, зовнішня політика, міжнародне право, діяльність міжнародних та міждержавних організацій [4; 24; 47; 93; 102].

6. Політична прaxeологія або практична політологія, яка здійснює прикладні та порівняльні дослідження в контексті конкретних політичних технологій, специфіку політичного маркетингу та менеджменту в різних суспільно-історичних умовах, проблеми ухвалення оптимальних управлінських рішень (законодавчих, урядових, судових), підвищення ефективності їх реалізації [42; 59; 61; 75; 127; 155; 184].

Отже, політологія є не тільки і не стільки рафінованою науковою дисципліною, скільки прикладною. Адже її народження зумовлене суспільними потребами в розробленні технологій управління і методик впливу на суспільну свідомість, у теоретичному обґрунтуванні цілей внутрішньої та зовнішньої політики, в оптимізації управлінських рішень за умов розширення обсягів діяльності та владних повноважень держави.

Поділ політології на теоретичну та практичну (або прикладну), який набув останнім часом широкого вжитку, є доволі штучним, оскільки, власне, політична наука має яскравий практичний характер, що, зрештою, і визначає її провідні позиції серед суспільних наук.

Для того щоб переконатися, зокрема, не лише в теоретичному, а й у прикладному характері науки про політику, слід звернути увагу на **основні функції політології** в суспільстві:

- **Описова** (дескриптивна), яка полягає в дослідженні політичної реальності зіставленням її з уже існуючими соціально-політичними стандартами і є, по суті, своєрідною фотографією дійсності.

- **Виховна** (освітня), при реалізації якої найважливіші надбання політичної теорії й практики стають доступними широкому загалу, роблять участь народних мас у політиці свідомою і ефективною.

- **Тлумачна** (оціночна), що має давати відповіді на запитання стосовно причинової природи тих чи інших подій, явищ, тенденцій, напрямів розвитку, виявляти відповідність і міру їх адекватності функціонуванню даного цілого.

- **Передбачувальна** (прогностична), яка на основі реалізації функцій опису та тлумачення дає можливість виходу на спроби політичного прогнозу розвитку подій.

- **Інструментальна** (технологічна), пов'язана з пошуками відповідей на запитання щодо вибору форм і видів практичних політичних дій з метою досягнення бажаного результату.

- **Ідеологічна** (програмова), спрямована на розробку стратегії та напрямів розвитку суспільства, його політичних інститутів, суспільних структур і політичних процесів.

Зазначена стратегія пов'язана з оцінюванням методів і результатів дослідження в суспільних науках загалом.

За умов тоталітарних режимів зазначена функція реалізується панівними ідеологіями (комунізм, нацизм, конфесіоналізм тощо). У демократичному суспільстві ідеологічна функція політології полягає в оптимізації використання різних ідеологічних доктрин з метою пошуку консенсусних політичних рішень.

Аналізуючи змістовні характеристики кожної з основних функцій політології, можна дійти висновку щодо їх безпосереднього практичного значення.

У чому ж тоді полягає **відмінність теоретичної та практичної політології**? Відсутність чітких критеріїв порівняння та “розмитість” об’єктів методологічної оцінки унеможливають більш-менш рельєфне їх розмежування. Проте відмінність усе ж існує і полягає насамперед **у рівнях політологічних досліджень**. На підтвердження назвемо ці рівні.

1. **Політико-філософський аналіз**, що має за предмет дослідження загальні методологічні засади, гіпотези, узагальнення, прогнози тощо.

2. **Конкретно-теоретичний аналіз**, який дає змогу сформулювати основні положення теорії політики, політичної ідеології, соціального управління політичними системами та міжнародними (міждержавними, міжблоковими) відносинами і т. ін., аби створити науковий образ політичної діяльності загалом.

3. **Емпіричний аналіз**, який ґрунтується на конкретних результатах дослідження політичної дійсності на базі понятійно-категоріального й методологічного апарату політології шляхом реалізації описової, інтерпретаційної, прогностичної, інструментальної та ідеологічної функцій цієї науки.

4.2. Формування та інституціоналізація політології

Попри те, що процес нагромадження та передавання політичних знань від покоління до покоління дослідників триває кілька тисячоліть, процес формування та становлення власне політології як самодостатньої наукової дисципліни охоплює період з кінця XIX до середини XX ст.

У Німеччині його пов’язують насамперед з виникненням правової школи, яка була започаткована працями І. Канта та Г. Гегеля з їхніми концепціями правової держави й громадянського суспільства [51; 95].

Проте віддаючи належне заслугам представників цього наукового напрямку дослідження, слід зазначити, що ця школа розглядала державу як комплекс формальних конституційних норм і зводила політичне лише до ідеї держави. Внаслідок цього поза межами дослідження лишилося вивчення соціальної природи держави та влади.

Формування політичної науки у Франції розпочалося після заснування Е. Бутлі 1871 р. Вільної школи політичних наук.

Основи ж французької школи політології були закладені у працях П. Жане “Історія політичної науки в її зв’язку з мораллю” (1870), Р. Шевр’єра “Елементи політичної науки” (1871), Е. Акола “Філософія політичної науки” (1877), А. Ерсана та А. Мішле “Ідея держави” (1896) і “Політична доктрина демократії” (1901), а також Е. Бутлі “Політична карта Західної Франції при Третій республіці” (1913) [26].

Становлення британської школи політології пов’язують з часом заснування Лондонської школи економіки та політичних наук при Лондонському університеті. Згодом політологічні дослідження і навчання студентів із цієї спеціальності були запроваджені в Оксфордському, Кембриджському, Манчестерському, Ліверпульському та інших університетах [46].

Такі вчені, як Е. Баркер, Д. Коул, Г. Ласкі, Ч. Меннінг, У. Робсон, Г. Файнер, вивчали проблеми державного управління, політичних інститутів, конституційного та адміністративного права, політичної філософії та теорії міжнародних відносин, колоніальної адміністрації та ін.

Засновником систематичних досліджень політики у США вважають Ф. Лібера, який 1857 р. розпочав читання лекцій з політичної філософії в Колумбійському коледжі. У цих лекціях провідне місце посідали питання теорії держави та політичної етики.

А 1880 р. його наступник на посаді Дж. Берджес заснував у Колумбійському університеті школу політичної науки. Було запроваджено систему підготовки наукових кадрів із захистом дисертацій, а 1886 р. почав виходити журнал “Політикл сайенс куотерлі”. Дж. Берджес вирізнявся також не тільки як організатор політологічних досліджень, а й як серйозний учений, книга якого “Політична наука і порівняльне конституційне право” (1890) знайшла чимало прихильників.

1903 р. було створено Американську асоціацію політичних наук і засновано журнал “Аннали американської академії політичних і соціальних наук”, 1906 р. — журнал “Огляд американської політичної науки”, а з 1939 р. почав виходити “Журнал політичних досліджень”. Ці видання регулярно друкуються й нині, маючи вагомий науковий авторитет і вплив на розвиток політичної науки [49].

Але попри всі зазначені успіхи все-таки слід зазначити, що на початку ХХ ст. політологія (як, до речі, і соціологія) розглядалась як щось другорядне й вторинне порівняно з класичними науками — філософією, правом, політекономією.

Проте з розвитком системи парламентаризму, формуванням політичних партій, запровадженням поділу влади на гілки, удосконаленням виборчих систем і т. ін. політологія як відзеркалення світу політичного дедалі більше виокремлюється як самодостатня наукова дисципліна.

Велике значення в цьому контексті мали концепції М. Вебера (бюрократії та плебісцитарно-вождистської демократії), В. Парето, Г. Моска і Р. Міхельса (теорії циркуляції еліти та “залізного закону” олігархії), М. Острогорського і Р. Міхельса (зв'язку демократії та політичних партій), А. Бентлі (теорія груп, що конститує реалії політичного життя поза межами права й держави), М. Острогорського, Дж. Брайса і В. Вільсона (теорії демократії й конституційної форми правління, представництва, виборчих і партійних систем і т. ін.) [137].

Характерно, що в політології континентальної Європи в аналізований період можна віднайти тенденцію до синтезу емпіричних і теоретичних досліджень, а в політології англосаксонських країн — позитивістський напрям із претензією на статус точної науки, яка може все обчислити й описати за допомогою математичних моделей і точних вимірювань.

Після встановлення в континентальній Європі тоталітарних режимів та їх сателітів європейська школа політології практично перестає існувати. Через переслідування та незгоду з керівництвом нацистської Німеччини впродовж 1933–1938 рр. цю країну покинула більшість викладачів вузів і науковців, серед яких всевітньо відомі З. Фрейд, К. Левін, Г. Маркузе, К. Мангай, Е. Фромм, Т. Адорно, які згодом стали гордістю американської науки.

Аналогічні процеси відбувались і в комуністичній Російській імперії, з якої були вислані або витіснені такі вчені, як М. Бердяєв, М. Лоський, С. Франк, П. Струве, І. Льїн, П. Сорокін та багато інших. Чимало дослідників було за цей час репресовано сталінським режимом.

Отже, у тоталітарних країнах Європи дослідження в галузі політичних наук або повністю припинилися або спрямовувалися

на забезпечення ідеологічних і політико-пропагандистських потреб правлячих політичних режимів.

Водночас завдяки вагомому інтелектуальному підживленню американської політологічної школи остання перетворилася на “законодавця мод” у галузі соціальних і гуманітарних наук. Саме у США розгорнулася біхевіористська революція, були запроваджені системний та структурно-функціональний методи аналізу політичних інститутів і процесів, порівняльна політологія, політико-культурний підхід.

Завдяки цьому не виглядає алогічним факт значного впливу американських політологів на розвиток світової політологічної науки, зокрема на створення 1949 р. у рамках ЮНЕСКО Міжнародної асоціації політичних наук (МАПН).

Наслідки цієї активності не забарилися. Так, у Франції відразу після цього були створені Національна адміністративна школа, Інститут політичних досліджень при Паризькому університеті, Національний фонд політичних наук. Разом з останнім Національна асоціація політичних наук починає з 1951 р. видавати “Французький журнал політичної науки”. З 1956 р. запроваджується вчений ступінь доктора політичних наук, а в університетах — курс “Конституційне право і політичні інститути”.

Найбільших успіхів французька школа політології досягла в галузі дослідження проблем конституціоналізму, держави та влади, політичних систем в особі таких учених, як М. Дюверже, Б. де Жувенель, Ж. Бурдо, Ж. Ведель, М. Прело, П. Фавр.

Британська політична школа, маючи нахили до позитивістської методології, зберегла історико-філософську спрямованість. Під впливом МАПН тут було створено Асоціацію політичних досліджень Об’єднаного Королівства, серед фундаторів якої — Г. Ласкі, Д. Броген, Ч. Уїльсон, М. Окшот.

Нині у Великобританії наукова та викладацька діяльність у галузі політології здійснюється в чотирьох десятках університетів країни. Видаються журнали “Політичні дослідження” (орган згаданої Асоціації політичних досліджень), “Британський журнал політичної науки”, “Уряд і опозиція”, “Політичний щоквартальник” та ін.

Порівнюючи тенденції розвитку політології у США та на Європейському континенті, слід зазначити, що американські дослідники головну увагу зосереджували на соціальних основах

держави, а європейські — на проблемах вивчення та аналізу державного права й державно-політичних інститутів.

Якщо у США політологія розвивалась переважно у формі прикладних емпіричних досліджень, то в континентальній Європі органічно поєднувались історико-правові, політико-філософські та державознавчі традиції.

XX століття характеризується розмаїттям політичних концепцій, серед яких можна виокремити неопозитивізм, неолібералізм, неоконсерватизм, соціал-демократію, тоталітаризм: комунізм, фашизм, сіонізм і тісно пов'язаний з останнім глобалізм.

За винятком першої концепції, з іншими ми вже ознайомлені. Тепер же нас цікавить неопозитивізм не як ідеологічна течія, а як теоретико-методологічна основа політологічних досліджень XX ст.

Розвиток науково-технічного прогресу, політичні, соціально-економічні катаклізми призвели до кризи позитивізму. З початку 20-х років XX ст. формується неопозитивізм (одночасно в Англії, Австрії, Польщі). Його теоретико-методологічними засадами стали науково-суспільний скептицизм, математична логіка, “структуралістське” розуміння мови, розвиток емпіричної соціології, що все разом дало першу форму неопозитивізму — **логічний позитивізм**. З початку 40-х років розвивається нова форма неопозитивізму — **філософія аналізу**, такі принципи, як сцієнтизм, біхевіоризм, верифікація, кількісний об'єктивізм. Економічними засадами неолібералізму стали концепції Дж. Кейнса (1883–1946), Дж. Гелбрейта та Ф. Хайєка (1899–1992).

Особливої популярності в середині XX ст. набула концепція технократії, найхарактернішим представником якої є *Дж. Гелбрейт* [52].

На думку прихильників цієї теорії, потрібно встановити політичну владу технократів, які керуватимуть суспільством не на угоду інтересам окремих класів, а на базі наукових знань і в інтересах усього суспільства.

Аналізуючи інститут влади, Дж. Гелбрейт розрізняв **три типи влади: заслужену, компенсуючу і регулюючу**. На його думку, вони відповідно використовують такі форми впливу, як сила, нагорода й переконання, а джерелами влади є відповідно особистість, власність і організація [292].

Політична філософія має за предмет аналізу онтологію влади, субстанціональні засади владних відношень, типи й форми влади, а також політичну гносеологію, що розглядає владу як реалізацію вольової діяльності політичного суб'єкта (індивіда, групи, класу, партії, суспільно-політичного руху, держави, політичної еліти, лідера та ін.).

Ця так звана академічна політична філософія у ХХ ст. здобула чимало опонентів.

Скажімо, неомарксист *Н. Пулантзас* (1936–1980), який критично ставився як до капіталізму, так і до “реального соціалізму”, працював над модернізацією марксизму з урахуванням соціальних змін, що відбулися в ХХ ст., а також відповідно до положень політичної соціології М. Вебера і Р. Міхельса [340; 341].

Ж. Фрейд [286], *А. Коен-Танюжі* [265] і вже згаданий вище Н. Пулантзас активно розробляли такі проблеми, як організація—самоорганізація, діяльність—самодіяльність, етатизація—деетатизація, одержавлення—роздержавлення, співпраця—протистояння центрів влади, формалізоване—неформалізоване життя суспільства та ін.

Філософські проблеми політики аналізував і *Ж. Еллюль* [276; 277], який запропонував поняття “соціологічна пропаганда”. Під останньою він розумів вплив на свідомість людей не лише засобами слова, а всім способом життя. На його думку, усі соціальні революції лише зміцнюють державу і дедалі більше закріпачують особистість.

А. Грамші (1891–1937), досліджуючи теоретичні питання політичної сфери, багато уваги приділяв природі політики, переходу від економіки корпоративної фази до фази політичної гегемонії. У центрі його уваги були методи політичного керівництва, вчення про партію, її ставлення до держави та особистості [63].

Політологія розпочала з вивчення й аналізу інститутів влади (парламенту, виконавчої влади, Верховного Суду) та боротьби з “академічною” політичною філософією [49].

Але з 20-х років ХХ ст. політологи перейшли від досліджень управлінських і загальнотеоретичних питань до вивчення відносин суспільства з державним механізмом, дослідження громадської думки та специфіки міжперсональної комунікації у процесі політичної діяльності.

За основу було взято **біхевіористський підхід**, на ґрунті якого найбільшого розвитку дістали:

- “силова модель”, що розглядає владу як волю до влади (*Г. Лассуел, Дж. Кетлін*);
- “ринкова модель”, що розглядає сукупність політичних відносин як ринок влади (*Ч. Мерріем*);
- “ігрова модель”, що розглядає політичний ринок як змагання суб’єктів влади (*Ф. Знанецький*);
- “Чиказька школа”, яка вивчає ринок влади та владу держави (*Х. Госснел, Л. Уайт*) [35].

Учені, які дотримуються біхевіористських поглядів, наприклад *А. Соміт* і *Дж. Таннехауз* [353], досліджують поведінкові аспекти виборчих кампаній, проблеми вивчення громадської думки в політиці, політологічні аспекти законодавчої діяльності, практику державного управління, міжнародні відносини і т. ін.

Сучасна політична наука досліджує владу:

- згідно з неомарксистським тлумаченням (поєднання класичного марксизму та фрейдизму);
- через призму бінарних рольових відносин (реляціоністська концепція);
- як систему взаємодіючих чинників (системна концепція).

Реляціоністська концепція базується на творчому розвитку ідей *М. Вебера* про можливість вольової дії індивіда та соціальних груп один на одного і має три основних напрями дослідження — теорії опору, обміну ресурсами і поділу зон впливу.

Прихильники теорії опору (психологічний підхід) — *Д. Карт-райт, Дж. Френч, Р. Рейвен*, беручи за основу динаміку поля *К. Левіна* (1890–1947), досліджують силу опору підлеглих індивідів у психологічних змінах їхньої поведінки, думок, стосунків, цілей, потреб тощо [284].

Прихильники теорії обміну ресурсами (соціологічний підхід) — *П. Блау* [254; 255], *Д. Хіксон, Х. Хайнінгс, Р. Шнек, Н. Пеннінгс* [299] розглядають владу як результат можливості одержання та утримання під контролем певних благ і привілеїв. Скажімо, *П. Блау*, який запровадив поняття соціального обміну, аналізуючи міжособистісні відносини, надавав великого значення економічним аспектам: нагороді, користі, вигоді. Від-

штовхуючись від цих форм соціального обміну, він аналізував рольові відносини, владу, законність, колективні цінності, взаємини складних соціальних організацій.

Теорія поділу зон впливу (політологічний підхід), яку розвинув *Д. Ронг*, спрямована на вивчення еволюції соціальних відносин, взаємовпливу та контролю, що інституалізуються в суспільстві [38].

Окрім зазначених напрямів існують також інші теорії в межах реляціоністської концепції влади.

Серед них слід назвати теорію редукації ієрархічних дистанцій (*М. Малдер*) [331], яка основним психологічним механізмом влади вважає не блага, що їх дає остання, а “жадобу влади”.

Ж. Пуату [337] іде ще далі, вважаючи, що дослідження влади як такої не вміщується в межах соціальної психології і відповідно міжособистісних стосунків, а виходить на рівень соціально-політичних досліджень.

Системна концепція влади також налічує три основних теоретичних напрями.

Перший напрям розглядає поняття влади, що є якістю макросоціальної системи (*Т. Парсонс, Д. Істон*). *Т. Парсонс* (1902–1979) вивчав, наприклад, питання самоврегулювання соціальних систем, суспільні механізми, що підтримують стабільність останніх [157; 333; 334].

Другий напрям дослідження влади в межах системної концепції (*М. Крозьє, Е. Фріденберг*) розглядає владу як соціальне ціле, що являє собою взаємодію індивідів у боротьбі за приватну владу на рівні сім’ї, виробничої групи, організації [266; 267].

Представники третього напрямку досліджують владу через взаємодію індивідів в одній специфічній соціальній системі — *Т. Кларк* [264], *М. Роджерс* [347]; останній, до речі, запровадив поняття ресурсів влади, тобто соціального статусу, харизми, володіння політичними інститутами, засобами масової комунікації тощо.

Політична поведінка суб’єктів політичної діяльності детермінується як зовнішніми стосовно індивіда чинниками (сукупність яких визначається характером політичної культури суспільства й індивіда), так і суто внутрішніми (психологічними, або ментальними) чинниками.

Як зазначалося, із 40-х років розвивається нова форма неопозитивізму — **філософія аналізу**. Провідний представник *М. Фуко*, заперечуючи психологізм, зосередив увагу на відношеннях “слів” і “речей” (засоби культури та її об’єкти). Розрізняв три змінні системи семіотичних відношень — відродження, класичний раціоналізм і сучасність. Предметом аналізу він зробив дискурсивні (мовні) практики, що співіснують у межах однієї системи. Пізніше *М. Фуко*, вивчаючи генеалогію влади, дійшов висновку, що в чистому вигляді вона існує (як примус) лише у в’язницях. Вивчаючи сучасне йому французьке суспільство, він стверджував, що це дисциплінарне суспільство. Аналізував не те, хто й як здійснює владу, а як вона реалізується (мова як один із основних засобів влади). Принцип біхевіоризму спирався на психологічний напрям у соціології (*В. Вундт*, *Г. Лебон*, *Г. Тард*, *Ч. Кулі*) та психоаналіз *З. Фрейда* (1856–1939). Останній вважав, що людина не може обійтися без примусу, панування меншості над більшістю. Він зробив класичний психологічний аналіз особи президента *В. Вільсона*, причин його суспільно-політичного фіаско. Послідовники *З. Фрейда* — *Е. Фромм* (1900–1980), *К. Юнг* (1875–1961), спираючись на психоаналіз, дослідили причини виникнення авторитаризму, суспільно-психологічних підстав демократії.

* * *

Підсумовуючи, можна виокремити приблизно три етапи розвитку політичної науки:

- 1) стародавній етап, який пройшов шлях від релігійно-міфологічних форм тлумачення політичної сфери до часткової раціоналізації політичних уяв;
- 2) етап Нового часу (XVI–XIX ст.), який сформував політико-ідеологічну базу політології;
- 3) сучасний світ (початок XX ст.), який конституював політичну науку як таку.

4.3. Політологія в системі суспільних наук

На перших етапах свого розвитку політологія формувалась як державотворча дисципліна, покликана вивчати цілі та функ-

ції державних і політичних феноменів, інститутів і процесів. Проте згодом дослідники політичної сфери суспільства дійшли висновку, що аналіз самих лише правових аспектів політичного життя не дає повної картини соціально-політичних процесів і явищ, що відбуваються в суспільстві. Це пов'язано насамперед з тим, що окрім правових норм-регуляторів функціонування політичної сфери суспільства існують ще й соціальні та психічні норми-регулятори.

Скажімо, порівнюючи структуру президентсько-парламентських інститутів у Туреччині та в Індії лише згідно з формально-правовим підходом, можна було б сказати, що політичні системи цих країн майже однакові. Але якщо проаналізувати додатково, які саме конфесії домінують у цих країнах (соціальні регулятори) та які ментальні (психічні) характеристики притаманні народам згаданих країн, можна перекоонатися, наскільки істотно відрізняються ці політичні системи.

Отже, перехід політологів на ширші рейки досліджень політичної сфери суспільства сприяв залученню понятійно-категоріального апарату та методологічного інструментарію таких наук, як соціальна психологія, соціологія, етнографія, антропологія, політична географія та багатьох інших, котрі “спеціалізувалися” на дослідженні аспектів, що межують із політологією.

Загалом політологія виокремилась як самостійна наука після того, як політика перетворилася на самостійну сферу людської діяльності, де розмежовуються такі поняття, як “політичне суспільство” і “громадянське суспільство”.

Сучасна політологія використовує надбання багатьох суспільних наук, даючи поштовх до розвитку останніх. Загальні уявлення про зв'язки політології з іншими науками дає *рис. 3*.

ДЕРЖАВНО- ПОЛІТИЧНЕ ПРАВО

Наука про державу визначає положення про формальні організаційні структури державної влади та зв'язки між ними, загальні закономірності розвитку держави і права. Вона дає теоретичний (типи певних правових рішень, їх зв'язки з інтересами різних суспільних груп) та емпіричний матеріал стосовно конкретних правових рішень і чинників, що їх зумовили [20; 51; 76; 98; 115; 147; 165; 180; 193; 230; 232; 240].

Рис. 3. Зв'язки політології з іншими науками

Інакше кажучи, право окреслює загальні межі діяльності держави та інститутів суспільства, пов'язаних із реалізацією державної влади.

Згідно з таким розумінням категорії держави остання є однією з найважливіших у політології, тим більше, що вона й сама виникла на базі права. До речі, **право**, реалізоване у вигляді законів, урядових і судових рішень, адвокатських документів, виникло водночас із суспільством і державою як такими.

Одним із перших правових актів, що дійшли до нашого часу, є Кодекс вавилонського царя Хаммурапі (XVII ст. до н. е.), який, до речі, напам'ять учили школярі цієї стародавньої держави.

Кодекс (вощена дощечка для письма) афінянина Драконта зі збіркою положень Звичаєвого права (VI ст. до н. е.) свідчить про запровадження в ті далекі часи нормативного судочинства у Стародавній Греції.

Високий рівень розвитку права був досягнений і в Стародавньому Римі. Наприклад, Кодекс візантійського імператора Юстиніана (V ст. до н. е.) упродовж століть був основою для розвитку аналітичного правознавства. А останнє, у свою чергу, дало поштовх до розвитку **правової соціології**, яка була конституйована вже в наші часи.

Власне поняття **теорії права** пов'язане з ім'ям *Д. Остіна*, який 1832 р. видрукував книгу "Читання з юриспруденції". Зрозуміло, що політологія, особливо в розділі **теорія політики**, дуже активно використовує понятійний апарат теорії права, оскільки рівень розвитку правових норм регуляції суспільного життя є водночас і показником якісного стану розвитку суспільства. Саме тому за правовими актами минулих епох (Законами XII таблиць — Стародавнього Риму, Законами Ману — Стародавньої Індії, Руської Правди — Київської Русі-України, Кодексом Наполеона — Франції) можна досліджувати характер суспільно-політичних відносин, соціальних настанов і т. ін.

Сучасне державно-політичне право досліджує проблеми конститucionalізму, реалізації прав і свобод суб'єктів політики, виборче законодавство і т. ін., які регламентують політичний процес і політичну діяльність на рівні індивіда, групи, суспільства в цілому.

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ

Предметом аналізу економії є процеси виробництва, розподілу та обміну матеріальних благ. Зрозуміло, що такий аналіз неможливий без категоріального і методологічного апарату економії, одна з частин якої вивчає економічні процеси в поєднанні з політичними (політична економія). Ці процеси розглядаються в контексті втручання держави до економічної сфери суспільства (реалізацією економічної, гуманітарної, соціальної політики) [52; 80; 143; 288; 322].

Завдяки зазначеному аналізу вдається виявити економічний генезис більшості політичних процесів, дослідити механізми формування суспільних груп та основних систем господарських інтересів.

З'єднання категоріально-методологічних підходів аналізу політичної і економічної сфер суспільства є дуже продуктивним, оскільки політична діяльність визначається економічними відносинами, на які вона й сама впливає дуже активно.

Дослідження цих проблем дає розуміння того, які процеси відбуваються в “економічному базисі” і “політичній надбудові”, що й визначає об’єкт і суб’єкт політичної економії як науки.

ПОЛІТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ

Загалом об’єктом дослідження соціології є громадянське суспільство, а політології — суспільство політичне [16; 57; 82; 90; 103; 120; 131; 160; 201].

Та чи можливо роз’єднати ці поняття, які надзвичайно переплетені й взаємопов’язані?

Соціологія постачає науці про політику дані стосовно функціонування суспільства як цілого, а також груп, які входять до нього, і суспільних (політичних) відносин між ними.

У теоретичному сенсі політолог може знайти для себе матеріал, що дасть змогу розібратися в типології суспільних зв’язків, механізмах їх виникнення, картинах формування потреб у зв’язках як у межах великих суспільних груп, так і в межах системи, що забезпечує задоволення цих потреб.

Крім того, політологія може скористатись описом впливу поведінки дрібних структур (так званих неосновних груп) на поведінку великої суспільної групи та її керівництва.

Надзвичайно важливими є методологічні розробки соціології, що стосуються емпіричних досліджень і насамперед опитувань громадської думки.

Усе це дає підстави говорити про те, що соціологія є однією з найближчих до політології дисциплін. Свідченням цього є існування **політичної соціології**, що виникла на перетині соціології та політології [30; 43; 57].

Політична соціологія кваліфікується як галузь соціології, що власними методами досліджує громадянське суспільство в його взаємодії з державою (політичним суспільством).

Предмет політичної соціології є темою наукових дискусій, що тривають і досі. Три головних погляди полягають ось у чому.

1. Предмет політичної соціології становлять політична влада, форми й методи її функціонування та поділу в державно організованому суспільстві. Зазначені складники розглядаються одночасно і в поєднанні з вивченням політичної свідомості, інтересів і поведінки індивідів, соціально-станових груп, етнічних спільнот та їх інституцій.

2. Предметом політичної соціології є соціальні аспекти й механізми функціонування влади та соціологічне пояснення її проявів.

3. Предметом політичної соціології є вивчення суспільства в його відносинах із державою, а також відносин між соціальним устроєм і політичними інституціями, що розглядаються як феномени соціальної структури. Насамкінець зазначимо, що провідна роль в утвердженні політичної соціології належить К. Марксу і М. Веберу. Перший запровадив соціально-класовий аналіз політичних феноменів, а другий — вивчення політичних інститутів як самостійних чинників соціальних змін.

ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Психологія аналізує внутрішній духовний світ людини, а отже, є дуже важливою для аналізу ролі суб'єктивного чинника в політичних процесах і політичній діяльності, для дослідження політичної культури та ментальності людей, соціальних груп, етносів, націй і т. ін., які беруть участь у політичному житті суспільства.

Особливе місце належить **соціальній психології**, яка вивчає закономірності поведінки та діяльності людей, що зумовлені їхнім перебуванням у складі соціальних груп зі специфічними психологічними характеристиками [1; 23; 107; 108; 174; 182; 216].

У західній соціальній психології, що розвивається здебільшого в межах експериментальної концепції, поглиблено досліджуються структура й динаміка малих груп, форми взаємодії людей, типи міжособистісних відносин, вплив груп на індивіда, формування соціальних настанов особистості, способи прийняття групових рішень, особливості комунікації і т. ін.

Марксистська традиція передбачає дослідження закономірностей спілкування та взаємодії людей, соціальної психології груп, особистості і т. ін.

Найближчою до політики є галузь психології, що дістала назву політичної [58; 88; 110; 146; 181; 182; 183; 188; 189; 198; 224; 241].

Політична психологія досліджує соціально-психологічні компоненти політичного життя суспільства, що формуються на рівні політичної свідомості націй, станів, соціальних груп, урядів, окремих особистостей. Особливого значення набувають ці дослідження під час вивчення громадської думки, політичної соціалізації, конфліктів, електоральної поведінки і т. ін. [58].

Виокремлюють два основних напрями розвитку політичної психології: внутрішньо- та зовнішньополітичний, але особливе місце посідають дослідження психологічних аспектів політичного лідерства. Засновником політичної психології вважають Г. Лассуела, який 1930 р. видав книгу “Психопатологія і політика” [315], а 1950 р. у співавторстві з А. Капланом — працю “Влада і суспільство”.

У сучасній політичній психології сформувалися такі напрями дослідження: вивчення громадської думки, психобіографії та психоісторії, мас-медіа та комунікацій, організаційної та групової динаміки, масового вибору; етнокультурні дослідження; політична соціалізація; ухвалення політичних рішень; політичне лідерство; політичний когнітивізм; аналіз конфліктів; біополітика та ін.

ПОЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Створюючи загальну картину світу, філософія дає поштовх до предметних висновків у сфері науки про політику, які конкретизуються в політичній філософії. Останній у структурі політичної науки належать міцні позиції.

Використання в політиці принципів діалектики сприяє розкриттю сутності політики, зв'язків з іншими соціальними явищами, її економічної та духовної ролі, місця в системі соціальних цінностей.

Особливе значення в політології мають теоретико-пізнавальні та методологічні висновки, які дають загальні поняття про принципи й умови пізнання. Важливу роль відіграють і такі розділи філософії, як етика, онтологія [10; 18; 38; 51; 62; 77; 78; 91; 106; 202].

Наприклад, етика створює базу даних і узагальнень про системи цінностей, норм, оцінок, зразків поведінки людей у процесі політичної діяльності (**політична етика**). А онтологія віддзеркалює, створює картину буття.

Політична філософія у найширшому розумінні є розділом філософії, який з'ясовує концепти, що є базовими для дослідження суспільства, держави, права [48; 124; 159; 220; 238].

У вузькому розумінні цей термін відповідає дослідженням базових понять лише політичної діяльності.

Академічне застосування цього терміна охоплює аналіз базових концептів політичних доктрин, теорій або політичної науки взагалі. Отже, філософське тлумачення політичних концептів дає змогу вдосконалити методологічну базу політичних теорій, що є стратегічно важливим для розвитку політичної науки взагалі.

Чим же відрізняються підходи філософії зокрема? Насамперед тим, що вона пізнає природу явищ і речей загалом, а політична філософія спинає свою увагу на сутності природи політичного світу (добро — зло, справедливість — несправедливість, збереження — зміни, схвалення — засудження і т. ін.).

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ

Історія майже цілком перебуває в зоні особливої уваги дослідників політичної сфери суспільства, оскільки вивчає реальні історичні процеси й різні погляди на них різних людей, досліджує історію політичної думки. Вона є надзви-

чайно важливою для політології, передусім для вивчення політичної історії, аналізу генезису сучасної політики, її зумовленості подіями та процесами минулого.

Інакше кажучи, історія сприяє використанню генетичних і функціонально-генетичних пояснень під час дослідження політичних подій та явищ, і це вельми істотно для політології [11; 13; 53; 68; 96; 98; 99; 100; 113; 142; 174; 204; 208; 215].

ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ

Географія вивчає розташування у просторі певних об'єктів та явищ і має розділи, що тісно пов'язані з аналізом політичних процесів: економічну та політичну географію.

Економічна географія особливо наголошує на просторовій зумовленості економічної діяльності та її наслідках для навколишнього середовища, показує природні основи формування дій суб'єктів політики, географічних детермінант зовнішньої політики та міжнародних відносин (геополітика) [9; 47].

Політична географія, що розвивається в межах соціально-економічної географії, вивчає просторову організацію політичного життя суспільства (кордони, політико-територіальний поділ і т. ін.), територіальні співвідношення політичних сил у зв'язку зі специфічними впливами соціально-економічних чинників, насамперед географічних особливостей розвитку виробничих сил і виробничих відносин.

Політична географія вивчає територіальні аспекти політичного життя суспільства, що розглядається як сукупність багатьох явищ, процесів, суспільних інститутів.

Власне, термін політична географія введений в науковий обіг німецьким географом Ф. Ратцелем, який 1897 р. надрукував однойменну книгу.

Згодом було опубліковано цілий ряд праць з цієї проблематики.

Серед них наукові розробки німців К. Ріттера і А. Геттнера, американців Р. Хартшорна, С. Коена, Л. Розенталя, Н. Паундса, І. Маєргойза, австралійця Дж. Прескотта, росіян Н. Каледіна, К. Аксьонова, В. Колосова і Н. Мироненка [102].

Серед ряду запропонованих концепцій привертає увагу **діяльнісна концепція політичної географії**, запропонована представником петербурзької школи Н. Каледіним, яка оперує понят-

тями політико-географічного простору і політичних відносин [93].

Грунтуючись на цьому, пропонуємо читачам таку версію.

Політична географія — наука, яка досліджує інтегральний геопростір з погляду взаємодії суб'єктів політики в контексті територіально-політичних систем, географічного простору, а також економічної, соціальної, політичної і духовної сфер суспільства.

Об'єктом політичної географії виступають територіальні політичні системи (ТПС), які взаємодіють між собою і географічним простором і характеризуються взаємозалежністю елементів політичної сфери, що функціонують на певній території. В цьому плані політичні географи оперують такими елементами політичної сфери, як центри управління, політичні і адміністративні кордони та ін.

Політична географія виокремила із свого лона й таку науку як геополітика, яку ми детальніше розглянемо далі.

ФОРМАЛЬНІ НАУКИ

Вони не вносять до політології специфічного предметного змісту. Такі науки, як теорія систем, кібернетика, статистика, логіка, методологія, дають політології форму, кількісне вимірювання, конструкції подання наукових повідомлень з погляду абстрактних тлумачень політичних явищ і процесів.

Формальні науки сприяють цілісному і динамічному розумінню явищ (наприклад, кібернетичні моделі політичних систем), аналізу умов, а також процесів втілення ідей і концепцій у практику (праксеологія).

ПОЛІТИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ (ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО)

Політична антропологія сформувалась як окрема наукова дисципліна на Заході. Своїм предметом вона мала інститути управління та їх практичні функції в етнічних співтовариствах, зокрема у примітивних суспільствах і таких, що розвиваються. Ця наука вивчала зв'язки з політичною поведінкою ширшої культурної групи, колективу, співтовариства.

Завдяки таким дослідженням стає можливим порівнювати різні політичні системи, виокремлюючи етнічні чинники, які визначають політичну поведінку людей.

Але з кінця 80-х років ХХ ст. після розпаду Радянського Союзу та утворення нових незалежних держав актуальність питань розвитку етносів та їх зв'язків з державотворчими процесами зумовлює створення в політології нового напрямку дослідження — етностатистичного. Найбільше цей напрям розвивається саме в Україні, де останнім часом з'явилося багато цікавих досліджень із зазначеної тематики, а сама назва була конституйована в переліку наукових спеціальностей з політології [34; 40; 110; 187; 238].

Насамкінець зазначимо, що практично всі суспільні науки подають матеріал для аналізу політичних подій і явищ. Такі науки, як демографія (про народонаселення), етнографія (про етноси), герменевтика (вивчає тексти, у даному разі — політичні) та багато інших, усебічно висвітлюють різноманітні аспекти політичного життя суспільства, “позичаючи” політології свій інструментарій і результати досліджень. Останнім часом наука про політику перетинається також з науками природничими (біологією, екологією та ін.), що розширює сферу застосування як зазначених наук, так і політології.

Отже, майже всі суспільні науки тією чи іншою мірою є живодайними джерелами політології, що використовує їх потенціал для аналізу проблем політичної сфери суспільства. І саме цим — більшою міждисциплінарністю й системністю — наука про політику істотно відрізняється від своїх сестер у царині людського знання.

4.4. Методологічні принципи політології

На перший погляд, твердження про політологію як молоду науку виглядає дещо парадоксальним. Як це може бути: політичні аспекти суспільного життя досліджуються понад два тисячоліття, історія цих досліджень зафіксувала цілу галерею блискучих мислителів минулого, а сама наука існує, виявляється, близько 150 років? Втім, нічого дивного немає. Адже від античності до середини ХІХ ст. політичні знання нагромаджувалися та систематизувалися, передаючись від покоління до покоління.

Але слід, напевне, зауважити, що, на думку А. Саміта і Дж. Таннехауза, глибина й досконалість політологічного аналізу пояснюються не стільки віком політології, скільки її сучасним до-

слідницьким потенціалом і постійним удосконаленням її методологічного й методичного арсеналу [353].

Політологія є однією із суспільних наук. Отже, політичні феномени, події та явища вона вивчає в межах панівних у певному суспільстві суспільно-політичних і соціокультурних парадигм [299; 311; 312; 332; 339; 356].

На першому етапі розвитку політології в методологічному сенсі переважав своєрідний універсальний підхід. Він характеризувався тим, що всі соціальні знання були єдині й неподільні, оскільки політичне із загальних суспільних явищ просто не виокремлювалося. Тому й не дивно, що понад два тисячоліття дослідники політичної сфери суспільства не називали себе політологами, хоча по суті вивчали й аналізували політичну проблематику.

Починаючи із середніх віків завдяки розширенню інформаційної бази про соціальний світ прискорюється сегментація наукових дисциплін, що поділяються на **природничі** та **моральні**. (Наприклад, засновник політекономії Адам Сміт був професором моральної філософії.) Відповідно оновлюється й методологічний апарат наук, що досліджують суспільство.

Згодом термін **“моральні науки”** стараннями позитивіста А. Сен-Сімона і соціолога О. Конта, які в своїх дослідженнях наголошують на відносинах між людьми у суспільстві, людиною й суспільством, трансформується в термін **“соціальні науки”** [103]. Об'єктом останніх, нарешті, стають суспільство та політична сфера в їх зв'язках і взаємозалежності.

Кінець XVIII і початок XIX ст. принесли не лише серію революцій і воєн за незалежність, а й створили передумови для практичної реалізації сформульованих раніше ідей конституціоналізму, республіканської та ліберально-демократичної форм правління. Саме звідси простежуються корені британської, американської та французької політологічних традицій розгляду республіканської й демократичної систем, що оптимально відповідають природі людини. Ці концептуальні й методологічні підходи стали підґрунтям політичних теорій, концепцій і доктрин сучасності.

Раціоналізм Нового часу, який уперше був сформульований *Р. Декартом*, у поєднанні з вірою в **емпіризм** *Т. Гоббса* зумовив виникнення уявлення про соціальний світ як чіткий механізм,

що піддається абсолютно точному обчисленню математичними методами. У такий спосіб Т. Гоббс, розглядаючи державу як грандіозну штучну людину — Левіафана, синтезував раціоналізм і абсолютизм [55].

Керуючись подібними настановами, Д. Юм [10] пішов іще далі у намаганні спрямувати політику на створення **механізму розв'язання та пом'якшення політичних конфліктів**.

Пояснення політичних феноменів і процесів з позиції раціоналізму з часом сприяло утвердженню методології аналізу суспільно-політичних явищ щодо можливості дослідити все і вся в політичній сфері суспільства з точністю, яка не поступається, скажімо, тій, що досягається в математиці чи фізиці.

Унаслідок цього в соціальних науках стають популярними методи, напрацьовані у природничих науках. Водночас активно використовуються формально-правовий і порівняльно-правовий аналіз, юридична логіка, утверджується парадигма необхідності дослідження політики за допомогою конкретних методів (А. Сен-Сімон [196], О. Конт [106] та ін.).

XIX ст. стало часом не лише історичної, а й державно-правової науки, яка відчутно вплинула на формування та розвиток політології.

Початок XX ст. ознаменувався спершу **тріумфом**, а згодом і **занепадом позитивізму** [103; 106], і зокрема **біхевіоризму** [353].

Якщо раніше політологія здебільшого зосереджувалася в дослідженнях на формально-юридичних аспектах державних і суспільно-політичних інституцій, то **об'єктом біхевіористської політології** стають різноманітні аспекти поведінки людей як учасників політичного процесу.

Домінування **позитивістської** та **сцієнтистської** методології означало орієнтацію на **кількісні, формально-математичні методи** відображення політичного життя суспільства.

Вважалося, що політологія має відокремитися від політичної філософії й теорії і звільнитися від ціннісного підходу. З методологічного погляду це допомогло політології досить швидко висунутися на “перехрестя” міждисциплінарних досліджень, що охопили майже всі суспільні науки.

Водночас надзвичайної популярності набула **теорія раціонального вибору**, що ґрунтувалася на **методологічному індивідуалізмі**. Останній стверджував, що всі суб'єкти політики (ви-

борці, політики, бюрократи) мають на меті максимізувати власні матеріальні інтереси, а отже, є підстави виводити соціальні феномени з поведінки окремих людей.

Під цю методологію підлаштовувалися моделі з використанням математичних методів, таких, наприклад, як метод групового врахування аргументів, який дає змогу досліджувати зв'язки між певними параметрами, що впливають на об'єкт дослідження, а також встановлювати ієрархічну вагу їх впливу.

Розвиток **методології опитувань** та інших **прийомів біхевіоризму й неопозитивізму** дав потужний поштовх до розвитку політології. Але за всієї доволі розвиненої наукової бази позитивізму він не досяг певного теоретичного рівня узагальнення, оскільки був спрямований на здобуття емпіричної інформації, відкидаючи висновки світоглядного, ціннісного й ідеологічного характеру.

Отже, відігравши свого часу свою роль у боротьбі з **академічною політологією** [49], якій були притаманні абстрактні політико-філософські та формально-правові концепції та ігнорування політичної конкретики, позитивізм сприяв заміні реальних політичних процесів на нежиттєздатні, абстрактні (тепер уже емпіричні) моделі [353].

У намаганні усунути вади позитивізму, які спричинені надмірним захопленням емпіричними дослідженнями за рахунок обмеження ролі політичної теорії, виникли **постбіхевіоризм і постпозитивізм**.

Основні положення постбіхевіоризму сформулював *Д. Істон* [275].

1. Зміст дослідження соціальних проблем є важливішим, ніж найбездоганніше володіння технікою дослідження.
2. Надмірне захоплення дослідженням лише поведінки призводить до втрати зв'язків з реальністю.
3. Вивчення та розробка цінностей є невід'ємною частиною вивчення політики.
4. Політологи мають бути відповідальними перед суспільством і захищати людські цінності.
5. Знати означає діяти, втручатися в реальне життя.

З огляду на кризу позитивізму та біхевіоризму робилися спроби відродити в нових модифікаціях традиційні підходи до цих напрямів.

Нової теоретичної орієнтації завдяки *Ж. Лакану* набув психоаналіз. *Ю. Хабермас* та інші члени **Франкфуртської школи** намагаються поєднати теорії **К. Маркса** і **З. Фрейда** [16; 89]. Наприкінці 70-х років ХХ ст. відбувається реідеологізація політології як реакція на надмірну технізацію суспільного життя.

Однак це зовсім не означає, що методологія позитивізму себе абсолютно вичерпала. Йдеться лише про корекцію курсу, і не більше.

Водночас набуває популярності досить продуктивний **політико-культурний підхід**, запропонований **Г. Алмондом**, **С. Вербою** [6; 246; 247; 248] та іншими представниками цієї методологічної течії. Її можна схарактеризувати як поєднання методів соціології, соціокультурології, етнопсихології та новітніх методів дослідження соціальних і політичних настанов людей з метою досягти єдиного міждисциплінарного підходу.

Закінчуючи аналіз провідних методологічних ліній, що домінували й донині існують у сучасній політології, назовемо **класово-корпоративну** (марксистську) концепцію та концепцію **методологічного індивідуалізму**. Перша з них спрямована на дослідження масових явищ, друга — на атомізований підхід (раціональний вибір) [257; 308; 312; 316; 321; 322; 323; 324; 336; 356].

Напевне, істина перебуває на перехресті цих методологій, у поєднанні позитивних аспектів цих напрямів дослідження політичної сфери суспільства.

4.5. Методи політологічних досліджень

Ознайомившись з методологічними принципами політології (див. підрозд. 4.1.), перш ніж перейти до питань методики політологічного дослідження, маємо з'ясувати, чим же відрізняються поняття “методика” й “методологія”.

І хоча нерідко принципової різниці між ними не помічають, вона все ж таки є, і досить істотна. А спільного між ними приблизно стільки ж, скільки між поняттями “техніка” та “технологія”.

Отже, під **методикою політологічного дослідження** розуміємо арсенал аналітичних методів вивчення й аналізу певних аспектів функціонування політичної сфери суспільства. А під

методологією — сукупність пізнавальних принципів дослідження, що є фактично технологією використання цих методів. Ця технологія має бути концептуально та ідеологічно побудованою, об'єднувати методи політологічних досліджень з методами, процедурами й процесами, технічними прийомами та засобами дослідження, аналізу, перевірки й оцінювання здобутих даних.

Отже, методологія політичної науки є, по суті, певним способом організації дослідження на базі використання конкретно визначеної політологічної техніки [73; 126; 206].

Методика й методологія політологічних досліджень визначаються, з одного боку, складністю об'єкта і предмета дослідження (політичної сфери та її компонентів), з другого — міждисциплінарним характером самої політичної науки.

З огляду на складність об'єкта та предмета політології, “родинних” зв'язків науки про політику із суміжними суспільними дисциплінами (правом, політичними філософією, соціологією, психологією, економією, географією, історією, герменевтикою, етнографією, екологією, антропологією, демографією та ін.), достатньо логічним виглядає висновок щодо використання політологією майже всіх методів з широкого арсеналу суспільних наук [49].

Умовно **методи політології** можна поділити на такі групи.

- I. **Загальнологічні:** аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, моделювання [137; 150].
- II. **Теоретичні:** мислений (у думці) експеримент, математична формалізація, аксіоматичний метод, гіпотетичний перехід від абстракції до конкретності та ін. [26; 46; 138; 150; 339].
- III. **Соціологічні:** соціально-політичний експеримент, вивчення документів (контент-аналіз), анкетування (очне і заочне — поштове, пресове, аудіовізуальне, електронне), інтерв'ю, експертне опитування, спостереження (польове, лабораторне, випадкове), вивчення соціальних настанов [43; 130; 131; 160; 329].
- IV. **Соціально-психологічні:** соціально-психологічний експеримент, спостереження, вивчення документів (контент-аналіз), соціометричне опитування, тестування, шкалювання [88; 109; 146; 241; 316].

- V. **Порівняльно-історичні:** історичного опису, конкретного аналізу, порівняльний, періодизації, хронологічний, ретроспективний, прогностичний та ін. [60; 246; 279; 317; 343].
- VI. **Емпіричні (біхевіористичні):** практичний експеримент, аналіз статистичного матеріалу, конкретне моделювання [41; 126; 321; 329; 356].
- VII. **Системно-функціональні:** декомпозиція, композиція, інституціональний та функціональний методи, структурно-функціональний аналіз [30; 73; 150; 157; 333; 334].
- VIII. **Діяльнісні (теорії політичних рішень):** раціональний, послідовних порівнянь, змішано-скануючий, теорії груп [285; 293; 296; 304; 306; 307; 356].

Зрозуміло, що загальнологічні та теоретичні методи використовуються на рівнях насамперед політико-філософського та конкретно-теоретичного аналізу, решта — переважно на емпіричному й певною мірою — на конкретно-теоретичному рівні політологічних досліджень.

Розглянемо особливості використання деяких із цих методів у сучасних політологічних дослідженнях.

ЗАГАЛЬНОЛОГІЧНІ МЕТОДИ

До них належать такі методи, як аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, дедукція, аналогія, моделювання. Вони є універсальним інструментарієм дослідження політичних явищ, суб'єктів і об'єктів політики.

ТЕОРЕТИЧНІ МЕТОДИ

До них належать передусім уявний експеримент, математична формалізація, аксіоматичний метод, гіпотетичний перехід від абстракції до конкретності, метод історичного опису і т. ін.

Напевне, надзвичайно важко створити політичну науку, яка містила б узагальнення універсальної значущості. Отже, говорити, зокрема, про повну математичну формалізацію політичних процесів було б некоректно. Правомірно лише робити вірогідні, стохастичні узагальнення, певні прогнози на кшталт: деякий політичний феномен може існувати з певною вірогідністю за наявності певних конкретних умов.

Загальнологічні та теоретичні методи є універсальним інструментарієм будь-якого, у тому числі політологічного, наукового дослідження. Вони використовуються переважно на рівні політико-філософського аналізу, предметом якого є загальні методологічні засади, гіпотези, положення і т. ін. [73].

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНІ МЕТОДИ

Порівняльно-історичні методи дають змогу вивчати політичні події та явища, пов'язуючи їх з історичними умовами, а також якісними змінами на різних етапах розвитку. Ці методи потрібні для аналізу подій і явищ, що періодично повторюються в історії, для порівняння генетично споріднених політичних процесів, які відбуваються в певній історичній ситуації, але за походженням прямо не пов'язані.

Користуючись цими методами, можна узагальнювати сучасний та історичний досвід політики, виявляти об'єктивні закономірності розвитку порівнянням окремих етапів і періодів політичного процесу.

Наприклад, проблемно-хронологічний метод передбачає поділ певної доволі широкої теми на окремі вузькі проблеми, що розглядаються в хронологічному порядку. А метод ретроспективного аналізу політичних явищ сприяє розвитку прогностичного потенціалу політології, оскільки ця функція тісно пов'язана з умінням робити об'єктивні висновки з попереднього та сучасного розвитку, краще усвідомлювати його закономірності.

Порівняльні методи мають найдавнішу історію використання з усіх методів науки про політику. Порівняльними методами користуються тоді, коли не вдається провести експеримент чи опитування або необхідно безпосередньо спостерігати за політичними явищами та процесами [59].

Особливістю цих методів є зіставлення двох чи більше політичних об'єктів (або їх частин), що мають схожі характеристики.

Використання порівняльних методів дає змогу знайти ознаки, за якими відрізняються (або не відрізняються) політичні об'єкти. Вони є ефективними під час використання в межах однорідних політичних структур. Але об'єктами зіставлення можуть бути політичні структури, локалізовані в різних політичних системах

(скажімо, Північно-Атлантичний блок (НАТО) і Організація Варшавського Договору — тепер колишнього).

Порівняльні методи характеризуються двома підходами: інституціональним і функціональним.

Інституціональний підхід полягає у виборі для зіставлення аналогічних політичних інститутів, їх нормативного опису і відповідних характеристик.

Функціональний підхід дає змогу знайти два чи більше об'єктів, які мають істотні розбіжності в характеристиках, але обслуговують ті самі інтереси та потреби (скажімо, виконавчий комітет міської Ради народних депутатів і мерія).

У будь-якому разі використання порівняльних методів дає змогу знайти закони, що керують політичними явищами та процесами і сприяють формуванню свідомості й політичної культури громадян.

ЕМПІРИЧНІ (БІХЕВІОРИСТИЧНІ) МЕТОДИ

Емпіричні, або біхевіористичні, методи політичних досліджень почали активно використовуватися на межі XIX–XX ст., коли постала практична потреба в об'єктивних знаннях політичної дійсності, пов'язаної насамперед з участю громадян у політиці.

Особливе значення в емпіричних дослідженнях надається вивченню проблем політичної поведінки, громадської думки, політичної культури, ментальності, впливу різних чинників на політичний процес, системному аналізу суспільно-політичних структур, комплексному вивченню проблем соціального управління, аналізу політичних інститутів, плануванню й прогнозуванню політичних процесів і т. ін.

Біхевіористичні методи (дістали назву від англ. *behavior* — поведінка) характеризуються як спосіб дослідження суспільно-політичних явищ щодо аналізу поведінки окремих людей та груп.

У США, до речі, суспільні науки, які широко використовують цей метод, узагалі дістали назву біхевіоральних.

Найширше вони застосовуються в політології та політичній психології. В основу методів покладено категорію політичної поведінки, що розглядається під кутом зору “стимул — реакція”.

Під політичною поведінкою тут розуміють дії особистості, яка відіграє певну політичну роль незалежно від того, свідомо чи підсвідомо це робиться.

Аналізу політичної поведінки передую отримання емпіричної інформації одним або водночас кількома методами:

- безпосереднім наглядом;
- контент-аналізом документів та інформаційних потоків;
- експериментом;
- анкетним опитуванням;
- інтерв'ю.

Використання біхевіористичних методів їх прихильники обґрунтовують тим, що всі форми спільнот є результатом дій і взаємодій індивідів та зв'язків між ними.

Інакше кажучи, політику як суспільне явище вони намагаються тлумачити на основі розуміння домінант психічних мотивів участі в політиці окремих людей. Отже, вважається, що участь індивідів у політичних явищах і процесах (яка має для них певну цінність) є наслідком їхнього психічного стану: емоцій, волі, прагнень тощо.

Біхевіористичні дослідження зосереджені на кількох основних напрямках. Найважливішим з них є електоральна поведінка громадян.

Напрями дослідження електоральної поведінки можна поділити на чотири групи.

1. “Мікро-мікро” — дослідження, в яких вивчають зв'язки між біографічними даними людини, її ролями та мотиваціями у поєднанні з політичними настроями та рішеннями.

2. “Макро-макро” — дослідження впливу структурних зв'язків на рівень політичних рішень, стабільність і спрямованість “мікро-мікро”-зв'язків.

3. “Мікро-макро” — дослідження впливу громадян на політику, стратегію й тактику політичних структур (партій, суспільних організацій, рухів, процедури прийняття рішень).

4. “Макро-мікро” — дослідження, пов'язані з функціями системи структурних обмежувачів з підтримування, легітимізації та стабілізації всієї політичної системи.

Зауважимо, що біхевіоризм набув широкої популярності серед політологів, сприяв значному розвитку дослідницької техніки, такої як контент-аналіз, спостереження, інтерв'ю, статисти-

ка, аналіз конкретних випадків. Проте методологічна революція відбувалася тут значно активніше, ніж теоретична. Це, до речі, і зумовило появу постбіхевіоризму, який намагався вирішити суспільний конфлікт ідеалів, урахувати ціннісні аспекти та оцінні теорії, що їх ігнорували біхевіористи.

Кількісні методи тісно пов'язані з біхевіористичними, оскільки політична практика, яка потребує вимірювання політичних процесів і явищ, виходить з розуміння принципової можливості дослідження останніх.

Прихильники біхевіористичного методу активно використовують кількісні методи обробки інформації. Насамперед ідеться про електронно-обчислювальну техніку у сфері дослідження політичних орієнтацій, позицій і поведінки громадян стосовно політичних інститутів суспільства, виборів і т. ін.

Серед кількісних методів найчастіше застосовують контент-аналіз, статистичний метод, опитування громадської думки, експеримент.

Контент-аналіз

Назва методу походить від англ. *content* — зміст, а суть полягає в аналізі змісту політичних та інших текстів (фрагментів таких текстів чи змістовних блоків) і переведенні їх у цифрові дані.

За одиницю аналізу можна брати один чи кілька параметрів, згідно з якими аналізуються оцінки певного явища, події, суб'єкта політики в розглядуваних текстах. Досліджувати можна як один політичний текст, так і кілька текстів — наприклад, кілька виступів одного й того самого політичного лідера протягом певного періоду часу.

Якщо, скажімо, у своїх промовах комуністичній доктрині він 10 разів дав негативну оцінку, 2 — нейтральну і 3 — позитивну, загалом його ставлення до неї вимальовується досить виразно.

Аналогічно можна зробити певні висновки про еволюцію поглядів цього політика, якщо розглядати його висловлювання, даувати й зазначати місце їх проголошення.

Використовують контент-аналіз і під час вивчення повідомлень різних засобів масової інформації про одну й ту саму подію чи людину. Саме так, проаналізувавши численні повідомлення традиційної, радіо- та електронної преси, можна дістати досить об'єктивний зріз громадської думки з цього приводу.

Окрім того, якщо протягом тривалого часу досліджувати повідомлення засобу масової інформації (видання чи телерадіокомпанії), можна оцінити також його власні політичні симпатії.

Приклади використання контент-аналізу переконують у його універсальності, завдяки якій текстову інформацію можна подати мовою цифр і процентів.

Слід, проте, звернути увагу й на труднощі, пов'язані з використанням цього методу. Передусім потрібні підготовлені експерти для отримання первинних оцінок (які до того ж можуть бути і є доволі суб'єктивними). А це ускладнює комп'ютеризацію зазначеного методу, оскільки комп'ютер часто не “вловлює” окремих нюансів політичної заяви чи дипломатичної ноти. Отже, можна не хвилюватися за кваліфікованих політологів: найближчим часом потреба в їхніх дослідженнях аж ніяк не зменшиться.

Статистичний метод

Статистичний метод дослідження політичної активності має на меті вивчення та аналіз закономірностей у поведінці виборців залежно від специфіки виборчих округів, стану суспільної свідомості громадян і т. ін. Він базується на дослідженні результатів голосування виборців (під час виборів, референдумів, опитувань) і даних державних статистичних органів.

Опитування громадської думки

Опитування громадської думки можуть відбуватися безпосередньо (у так званих польових умовах), за допомогою анкетування, інтерв'ю через засоби масової інформації (телефон, телебачення, радіо, преса, пошта), через комп'ютерні мережі і т. ін.

Техніка опитування полягає в тому, що респондентам пропонуються заздалегідь розроблені анкети, які складаються із закритих і відкритих запитань.

Основну проблему, яку доводиться розв'язувати під час проведення опитувань громадської думки, становить правильна побудова респондентського масиву — вибірки. Остання має бути репрезентативною, тобто відповідати структурі населення в цьому об'єкті дослідження (країні, області, місті, районі, селі). Як контрольні параметри вибірки беруть стать, вік, освіту, соціаль-

но-професійний статус опитаних, їхні політичні уподобання (у разі потреби).

Досвід показує, що за умов правильної побудови вибірки помилка у прогнозах, скажімо, під час голосування на виборах не перевищує 2 %.

Нерідко в політичній практиці використовують так звані експертні опитування, коли респондентів береться не широкий загал (від кількох сотень до кількох тисяч опитаних), а лише кілька фахівців з проблем політики. За належного добору експертів і відповідного рівня їхньої кваліфікації результати таких опитувань можуть бути дуже корисні.

Лабораторні експерименти

Лабораторні експерименти використовують під час моделювання політичних ситуацій, щоб розробити правдоподібний сценарій можливих політичних подій та відповідних політичних рішень.

Суть експерименту полягає, як правило, в тому, щоб знайти зв'язки між психологічними, політичними та іншими якостями людей, котрі ухвалюють політичні рішення, з їхньою ймовірною політичною поведінкою.

СИСТЕМНІ МЕТОДИ

Системні методи використовують запозичений з теорії систем і кібернетики системний аналіз, що характеризується цілісним сприйняттям об'єкта дослідження й комплексним аналізом зв'язків елементів у межах усєї політичної системи.

У цьому контексті важливе значення має поняття **системи**, що характеризується наведеними далі ознаками.

1. Система складається з елементів, що різняться.
2. Елементи перебувають у взаємозв'язках і загалом створюють структуру системи.
3. Система має видимі кордони з навколишнім середовищем.
4. Вплив середовища на систему визначається як вхід.
5. Вплив системи на середовище визначається як вихід.
6. Між реакціями системи (виходами) та вхідними імпульсами відбувається певна взаємодія.

7. Характер впливу на входах модифікується через зворотний зв'язок на виходах.

Модель політичної системи унаочнює *рис. 4*.

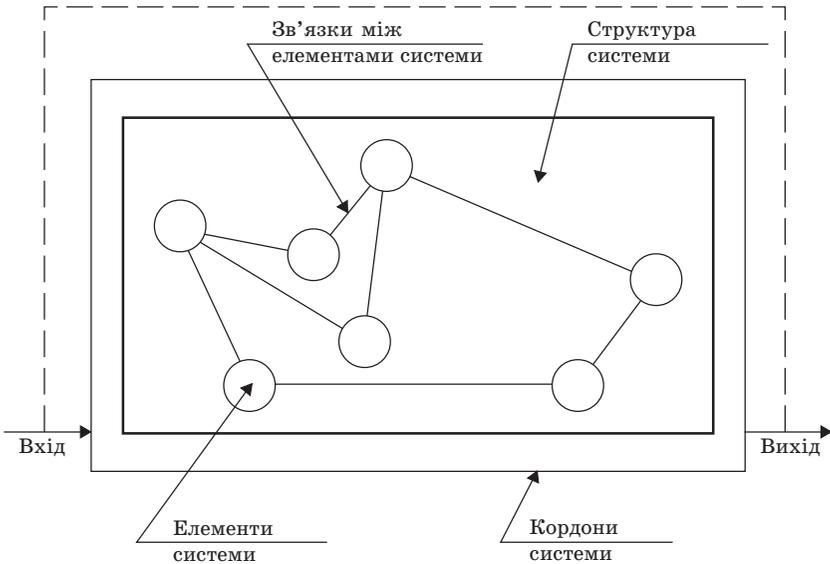

Рис. 4. Модель політичної системи

Під елементами політичної системи можна розуміти державні інститути (представницьку, виконавчу, судову владу), суспільно-політичні структури (партії, організації, рухи, стани, спільноти, суспільні групи), політичну діяльність, політичну культуру суспільства, громадян, систему масової комунікації і т. ін.

Вхід системи — потреби, інтереси, вимоги, побажання та ін. Вихід системи — політичні рішення, що ухвалюються з метою підтримки функціональних характеристик системи.

Системний аналіз можна проводити на трьох рівнях.

1. Політичні системи як ціле: Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, Північно-Атлантичний блок (НАТО), окрема країна.

2. Субсистеми: система місцевої влади, партійна система, судова система та ін.

3. Елементи політичної системи: партії, рухи, уряд, парламент, громадянин, у тому числі вхід і вихід політичної системи (політичні інтереси, рішення, дії, акти виборів, голосування на референдумах, опитування тощо).

Використання системного методу потребує пошуку й аналізу:

- критеріїв виокремлення систем, підсистем, елементів;
- чинників, які встановлюють ієрархію та впорядковують функціонування системи;
- критеріїв класифікації елементів за функціональними ознаками;
- ролі зовнішніх імпульсів та імпульсів, що генеруються на виході системи.

Урахування зазначених аспектів сприяє адекватності картини відображення політичних процесів, що відбуваються в суспільстві.

Структурно-функціональний метод

Цей метод спирається на концепцію політичної системи, що належить Д. Істону [275]. Зазначена концепція оперує такими поняттями, як політична система, підсистема, структура, культура, а також поняттями, що використовуються під час описування функціональних аспектів політичної системи.

У цьому контексті привертає увагу **концепція розвитку**, яка базується на поняттях структурної диференціації та культурної секуляризації. Якщо перше поняття віддзеркалює процес функціональної спеціалізації й автономізації політичних та інших структур, то друге полягає в раціоналізації політичної діяльності людей, розвитку аналітичного мислення та емпіричних знахідок останніх. Спираючись на згадані концепції, можна виконувати порівняльний аналіз різних політичних систем, які мають певні загальні споріднені характеристики.

Стимули політичного розвитку, на думку прихильників цієї концепції, походять із таких джерел:

- міжнародного середовища (загроза або ведення війни);
- внутрішнього середовища (поява нових політичних сил, які претендують на перерозподіл влади);
- політичної еліти (перебуває всередині самої політичної системи).

Г. Алмонд, зокрема, вказував на такі типи стимулів політичного розвитку:

- створення державності;
- національне становлення;
- участь у суспільних справах, особливо у процесі прийняття рішень;
- розподіл цінностей, його регулювання та контроль за ним [246].

У концептуальному плані структурно-функціональний аналіз доповнив і розвинув системний підхід, оскільки досліджує чинники, що діють не тільки всередині політичної системи, а й поза її межами. Однак існують і недоліки, передусім загроза захоплення аналізом загальної соціальної системи за рахунок неможливості розібратися, який же чинник є вирішальним і найважливішим.

Розділ 5

Політична сфера та політичне життя суспільства

5.1. Політична влада: природа, ресурси, легітимність

Під владою розуміють здатність і можливість реалізовувати свою волю, впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів — авторитету, права, насильства і т. ін.

По суті влада — це вид суспільних відносин, що являє собою:

- вираження потреб складної соціальної системи в організації та саморегуляції (незалежно від типу суспільства);
- наслідок виникнення суспільних станів, прошарків і відповідних відносин між ними.

Виокремлюють владу економічну, політичну, державну, сімейну та ін.

Політична влада є одним із найважливіших її видів. Під політичною владою вбачають реальну спроможність певного стану, групи, індивіда реалізовувати свою волю в політиці й правових нормах. Вона характеризується соціальним пануванням і керуванням тих чи інших станів, соціальних груп та ін. Останні мають у своєму розпорядженні засоби фізичного, економічного,

психологічного примусу, санкціоновані системою ідеологічних і правових норм.

Основним видом політичної влади є державна влада, яку докладніше розглянемо нижче.

Воля та підтримка керівної групи є умовою й джерелом спроможності певних інститутів нав'язувати суспільству рішення, зразки поведінки і т. ін. і в такий спосіб здійснювати керування. Виходячи з цього стає зрозумілим, що *правлячі стани є кінцевими суб'єктами влади*.

У свою чергу безпосередніми *суб'єктами політичної влади є політичні інститути та їх органи*, які реалізують процес керування різними сферами суспільного життя, мають засоби влади (координація, примус, контроль, насильство, репресії тощо), обирають цілі й способи їх використання.

Практично всі теорії та концепції політики побудовані на розумінні того, що саме відносини влади між великими суспільними групами, діяльність держави, боротьба за владу в державі, а також за спосіб її функціонування визначають характер політичної сфери суспільства. Проте представники різних наукових напрямів мають принципові відмінності щодо тлумачення суспільного змісту та суспільних коренів влади, інтерпретації процесу боротьби за владу.

ПРИРОДА ВЛАДИ

Розрізняють такі основні підходи до тлумачення природи політичної влади:

1. **Телеологічний підхід** (з погляду досягнення певної мети) характеризує владу як здатність досягти поставлених цілей, пов'язаних з міфами про владу, і намічених результатів (Б. Рассел) [38; 127].

Таке визначення тлумачить владу не тільки як відносини між людьми, а й у контексті взаємодії людини з довкіллям (влада над природою).

2. **Соціологічний підхід** базується на аналізі влади в контексті соціальних умов її виникнення й функціонування з урахуванням панівних у суспільстві цінностей, традицій, політичної культури і т. ін.

М. Вебер (Німеччина) розумів владу як здатність одного індивіда реалізовувати свою волю навіть у разі спротиву іншого.

Отже, в основі відносин влади лежать відносини панування та підкорення [43; 361; 362].

Засновник **структурно-функціонального аналізу** *Т. Парсонс* (США) у контексті **теорії соціальної дії** розглядав суспільство як цілісну систему, елементи якої інтегруються саме соціальною дією. Під останньою він розумів поведінку суб'єктів політики (людини, групи, організації тощо) залежно від природних (біологічна природа людини, клімат) і соціальних (соціум) чинників.

Згідно з функціональним принципом влада зобов'язує суб'єктів виконувати суспільні обов'язки та мобілізує ресурси задля досягнення загальних цілей [157; 333; 334].

У межах **соціальної конфліктології** (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) влада розглядалася в контексті відносин підкорення одного класу іншим. Природа такого панування з погляду марксистської концепції зумовлена економічною нерівністю. Але соціальна нерівність доповнюється ще й статевими, етнічними, віковими, культурними, регіональними та професійними відмінностями. Отже, логічним є висновок: влада є скрізь, де є нерівність. К. Маркс і Ф. Енгельс першими навели поняття “соціальна влада”, а згодом зазначили, що основне місце в системі соціальної влади посідає державна, політична влада [20; 33].

М. Дюверже (Франція) розглядав владу в комплексі: на основі насильства (фізичного, економічного, морально-психологічного) і авторитету (добровільного підкорення). Це йому належить визначення влади як “дволикого Януса”. Вона є інструментом панування одних груп над іншими, а водночас — засобом інтеграції та забезпечення соціальної солідарності всіх членів суспільства [273; 274].

3. Поведінковий (біхевіористичний) підхід тлумачить владу як особливий тип поведінки, коли одні командують, а інші — підкоряються.

Ця концепція влади пов'язана з іменами *Ч. Меррієма* [328], *Г. Лассуелла* (США) [315; 316] та *Дж. Кетліна* (Великобританія) [338]. Вони виводили відносини влади з природи людини, відмовляючись від моральних оцінок політики. Основним мотивом політичної активності особистості вони вважали її бажан-

ня підкорити своїй волі інших. Баланс політичних сил має забезпечуватися системою політичних інститутів.

Однак правових (легальних) форм регулювання поведінки виявилось замало. Увага до несвідомих компонентів у політичній свідомості (а отже, і до політичної поведінки) зумовила розвиток **психоаналітичних і неофрейдистських концепцій влади** в межах поведінкового підходу. Провідна теза цих концепцій полягає в розумінні влади як способу панування несвідомого над людською психікою.

Так, *К. Хорні* (США) виводив мотивацію політичної поведінки зі страху, що породжується ворожим для людини соціальним середовищем [188; 263]. *Л. Дюгі* (Франція) пов'язував владу одних людей над іншими з фізичним, моральним, релігійним, інтелектуальним та економічним домінуванням. Велич влади, на його думку, пов'язана з її обожненням (політичний міф традиційних суспільств) або “суспільною волею”, яка мусить підкорятися “індивідуальній волі” “найсильніших” (у передсучасних і сучасних суспільствах) [26].

4. **Психологічний підхід** ґрунтується на розумінні витоків влади у свідомості та підсвідомості людей. *З. Фрейд* (Австрія) вважав потяг до влади трансформацією сексуальної енергії [285], *Г. Юнг* (Німеччина) — психічної енергії взагалі [46]. *С. Московісі* та *Б. Едельман* причинами психологічного підкорення вважають гіпнозизм у взаєминах вождя та юрби [38], а *Ж. Лакан* — в особливому підсвідомому сприйнятті символів, що висловлюються через мову [26].

5. **Системний підхід** характеризується розумінням влади як похідної від політичної системи, а не від індивідуальних відносин (біхевіористичний та психологічний підходи).

У межах системного підходу виокремлюються такі концепції:

- **макрорівень** — влада як властивість або атрибут макросоціальних систем (*Т. Парсонс, Д. Істон*). Вона є способом організації, умовою функціонування та засобом ухвалення рішень і розподілу цінностей [157; 275; 333; 334];
- **мезорівень** — влада на рівні конкретних систем — сім'ї, виробничих груп, організацій (*М. Крозьє* [266; 267], *К. Дойч* [46], *Н. Луман* [338]). Розглядається в контексті відносин з організаційними структурами суспільства;

- **мікрорівень** — влада як взаємодія індивідів у межах специфічної соціальної системи (Т. Кларк [264], М. Роджерс [347]). Отже, роллю індивіда в суспільстві, у мікросистемі визначається його влада, суб'єктом якої він є.

Проте існує й комунікативна версія системного підходу (К. Дойч, Н. Луман). Вона тлумачить владу як засіб соціального спілкування (комунікації), що дає змогу регулювати групові конфлікти та забезпечувати інтеграцію суспільства.

6. Реляціоністський підхід (від лат. *relatio* — донесення) розглядає владу як стосунки між особами, що дають змогу одному суб'єкту (індивіду або групі) змінювати поведінку іншого. Тут наголошується на рольових відносинах, асиметрії владних відносин між суб'єктом і об'єктом влади.

У межах цього підходу виокремлюють такі теорії:

- **опору** (Д. Картрайт [38], Дж. Френч, Б. Рейвен [284]), яка аналізує форми та ступені опору в системі владних відносин;
- **обміну ресурсами** (П. Блау [254; 255], Д. Хіксон [299], Б. Рейвен), яка за основу владних відносин бере нерівний розподіл ресурсів між володарем і підвладним, тобто влада розглядається як функція залежності індивіда від розподілу ресурсів;
- **розподілу зон впливу** (Д. Ронг [38]), яка стверджує, що особи в системі владних відносин постійно обмінюються ролями володаря влади та її об'єкта.

Дослідивши різні концепції політичної влади, перейдемо до поняття структури влади (рис. 5).

Загалом слід зазначити, що марксистська концепція влади тлумачить останню з погляду масових явищ і боротьби станів, залишаючи осторонь людину з її спрямованістю, волею, діяльністю [20; 35; 89].

Ліберальні та інші близькі до них концепції, навпаки, йдучи від особистості, екстраполюють внутрішні психічні особливості останньої на діяльність політичних інститутів і структур, забуваючи про системний ефект, що виникає під час взаємодії індивідів у процесі спільної діяльності у сфері політики [25; 30; 332; 336; 359].

На нашу думку, аналізуючи суспільні явища, бажано використовувати всі методологічні підходи з урахуванням конкретної

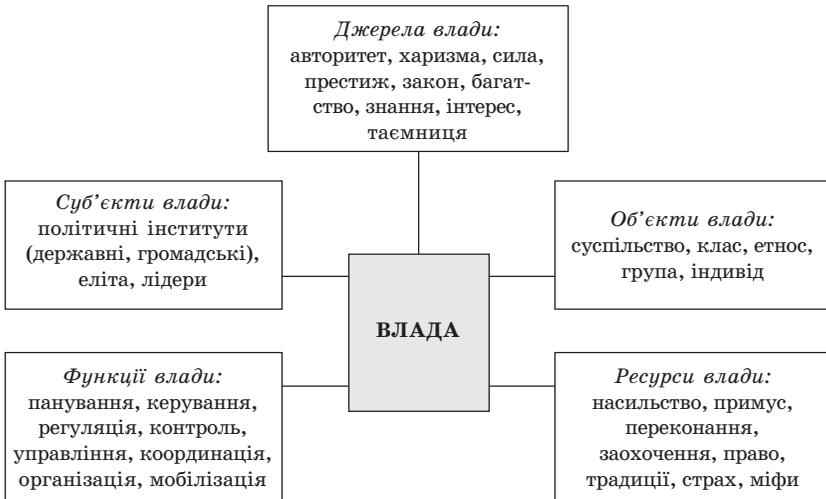

Рис. 5. Структура влади

специфіки суспільства, що вивчається, його політичної культури та ментальності.

Ступінь і сила політичного та суспільного впливу, форми діяльності та структури великою мірою визначаються суспільно-економічними чинниками. Вони впливають на зміст і форми реалізації політики центрами влади (президентом, парламентом, урядом) переважно опосередковано, хоча за певних умов можуть виходити на перший план.

Засоби політичної діяльності (зокрема, примус, оволодіння комунікаціями) пов'язані із суттєвими матеріальними витратами. Зрозуміло, що за таких умов суспільні групи, які можуть фінансувати політику, утримувати організаційну структуру, транспорт, зброю, засоби масової інформації, монополізують або принаймні максимізують свій політичний вплив у суспільстві.

Водночас влада має певну автономію, яка обмежується ще й такими чинниками:

- об'єктивними довготерміновими інтересами панівного стану;
- вимогами суспільної рівноваги, єдності суспільства, економічної та політичної систем і т. ін.;

- масштабом і силою суспільної підтримки, рівнем опору владі, кількістю суспільних витрат, необхідних для форсування ухвалення певних рішень і т. ін.

Отже, *завдання безпосередніх суб'єктів влади* такі:

- забезпечити панування правлячої еліти через оптимізацію форм управління та підвищення його ефективності;
- гарантувати суспільну рівновагу та інтеграцію як наслідок погодження інтересів привілейованих суспільних груп з усім загалом громадян;
- прогнозувати та розробити напрями, форми й методи дій.

Коли ці вимоги виконуються, гарантується еволюційний розвиток суспільства зі стабільним функціонуванням політичної, економічної, соціокультурної та інших сфер суспільства.

РЕСУРСИ ВЛАДИ

Термін “ресурси влади” використовують як у широкому, так і у вузькому розумінні.

У широкому розумінні ресурси влади є всім, що суб'єкт (індивід, група) може використати для впливу на інших (*Р. Дал* [268], *М. Роджерс* [347]).

У вузькому розумінні — це засоби, використання яких забезпечує вплив суб'єкта на об'єкт влади.

Ресурси влади можуть застосовуватися для примусу, заохочення або переконання. Відповідно до цих способів досягнення політичних цілей можна виокремити й такі антропологічні **ресурси влади**, як **страх, інтерес, переконання**.

Згідно з характером і сферою впливу розрізняють нормативні, примусові та утилітарні ресурси (*А. Етціоні* [279]).

Нормативні ресурси — засоби впливу на внутрішній світ, ціннісні орієнтації та норми поведінки людини.

Примусові ресурси — заходи адміністративного впливу, що передбачають силові методи “переконання” через так звані силові структури (суд, поліцію, армію тощо).

Утилітарні ресурси пов'язані з матеріальними та соціальними благами, повсякденними інтересами людей. За їх допомогою влада, особливо державна, може купувати не тільки окремих політиків, а й соціальні групи, верстви населення. Ці ресурси можуть застосовуватися й для покарання (наприклад, зменшенням заробітної плати недобросовісним працівникам).

Залежно від життєдіяльності ресурси влади поділяються на економічні, соціальні, культурно-інформаційні, силові та демографічні.

Економічні ресурси — матеріальні цінності, гроші, техніка, землі, корисні копалини.

Соціальні ресурси — соціальний статус (ранг), посада, освіта, соціальне забезпечення, медичне обслуговування.

Культурно-інформаційні ресурси — інформація, знання, що отримуються та поширюються через науково-освітні заклади, мас-медіа як з метою об'єктивної комунікації, так і маніпулювання суспільною свідомістю.

Визначаючи важливість перших двох видів ресурсів, останнім часом фахівці фіксують зростання впливу культурно-інформаційних ресурсів. Скажімо, соціолог-футуролог О. Тоффлер (США) переконаний, що в постіндустріальних країнах знання вже підкорили силу й багатство, ставши визначальним чинником функціонування влади [141].

Силові (спонукальні) ресурси — інститути фізичного при-мусу: армія, поліція, служба безпеки, суд, прокуратура.

Цей вид ресурсів традиційно вважається найефективнішим джерелом влади, оскільки його використання загрожує вищим цінностям людини — життю, свободі, майну.

Демографічні ресурси розглядаються в тому розумінні, що людина стає специфічним ресурсом влади лише тоді, коли є засобом реалізації чужої волі. Загалом вона, безперечно, є не тільки ресурсом влади, а й її суб'єктом та об'єктом.

Відповідно до зазначених ресурсів влади виокремлюють владу економічну, соціальну, культурно-інформаційну та спонукальну.

Проте нас найбільше цікавить *політична влада*, яка характеризується такими ознаками:

- легальністю використання сили в межах держави;
- верховенством щодо інших видів влади;
- публічністю (звертанням за допомогою права від імені всього суспільства до всіх громадян);
- моноцентричністю (наявністю єдиного центру ухвалення рішень);
- використанням (окрім спонукальних) також економічних, соціальних і культурно-інформаційних ресурсів.

У цьому контексті слід згадати **кумулятивний ефект влади**, що полягає в її зростаючому нагромадженні: багатство збільшує шанси на входження до політичної еліти, доступ до освіти й мас-медіа; висока політична посада сприяє збільшенню багатства, доступу до знань і мас-медіа; інформаційний вплив сприяє політичній кар'єрі та підвищенню доходів.

Злиття політичної, економічної, соціальної та культурно-інформаційної влади за переважанням влади політичної характерне для тоталітаризму. Демократичний устрій передбачає легальний та неформальний поділ влади: державної — на законодавчу, виконавчу та судову; економічної — між центрами впливу; духовної — між мас-медіа, конфесіями.

Ось тут доречно розглянути типологію влади (рис. 6).

Рис. 6. Типологія влади

ЛЕГІТИМНІСТЬ ВЛАДИ

Розглядаючи проблему влади, неможливо обійти питання її легітимності.

Якщо влада спирається лише на силові методи впливу, її можливості є доволі обмеженими. Набагато кращим з погляду ефективності влади є поєднання примусу з добровільною згодою населення підкорятися цій владі.

Легітимна влада сприймається громадянами як правомірна та справедлива. Легітимність пов'язана з консенсусом суспільства щодо основних політичних цінностей та наявністю у влади авторитету.

Найбільший внесок у теорію легітимності зробив згадуваний вже соціолог М. Вебер [361–363], який включав у неї визнання влади правителів і зобов'язання підлеглих підкорятися цій владі.

Залежно від мотивів підкорення М. Вебер виокремлював традиційний та харизматичний типи легітимності влади.

Традиційна легітимність (влада вождів, королів, царів, султанів) ґрунтується на праві успадкування влади, яка спирається на божественний характер влади монарха. Така влада базується на традиціях підкорення та примушення суспільства монархом.

Цей тип легітимності зберігся й донині в таких країнах, як Бруней, Непал, Саудівська Аравія, Оман, Йорданія, Кувейт.

У більшості сучасних суспільств збереження королівської влади є більше символом, складовою ментальності цих суспільств, аніж реальним механізмом реалізації традиційної легітимності.

Потрібні приклади? Ось вони: Великобританія, Данія, Нідерланди, Норвегія, Швеція, Японія. Вас здивувало, що автор не назвав Бельгію, Монако, Люксембург чи, скажімо, Іспанію? Це зроблено цілком свідомо. У цих країнах інститут монархії має певні представницькі й навіть виконавчі функції. Скажімо, в Іспанії король за конституцією є верховним головнокомандувачем.

Повертаючись до М. Вебера, зазначимо, що він вважав за потрібне зберегти монархію, аби підкріпити демократію багатокітими традиціями шанування влади. Наскільки він був правий? Народи майже половини країн Європи так і зробили. Ось вона, велич вивіреної політичної думки!

Харизматична легітимність (від грецьк. *charisma* — божественний дар, благодать) базується на надзвичайно видатних якостях лідера. Якщо нова влада для визнання населення не може спиратися на авторитет традицій чи демократичне волевиявлення більшості, вона свідомо культивує велич самої особистості вождя. Це дає змогу використати його авторитет

для освячення інститутів влади, сприяє їхньому визнанню населенням.

Очевидно, у перехідних, нестабільних суспільствах харизматична легітимність є виправданою. Проте з вивільненням суспільної свідомості від впливу релігії вірогідність і доцільність використання такого підґрунтя влади зменшуються.

М. Вебер носіями справжньої харизматичної влади вважав Мойсея, Давида, Мухаммеда, Будду. Осучаснити цей список можна, долучивши до нього В. Леніна та Й. Сталіна (СРСР), М. Ганді (Індія), К. Ататюрка (Туреччина), Хомейні (Іран), Г. Алієва (Азербайджан). Як бачимо, ці лідери є представниками країн з переважним східним типом політичної культури, що орієнтується насамперед на особистісні якості лідера, а не на міць політичних структур.

Раціонально-правова легітимність характерна для демократичних держав. Її джерелом є віра громадян у правильність формальних правил, наприклад у необхідність формування влади на основі загальних і вільних виборів, верховенство закону, законотворчість.

У такій державі підкоряються не особистості керівника, а законам, у полі дії яких обираються та працюють представники влади.

Раціонально-правова легітимність є переважно структурною або інституціональною й базується на довірі громадян устрою держави, а не шануванні конкретних особистостей. Хоча в “молодих” демократіях легітимність влади може ґрунтуватися не стільки на повазі до обраних інституцій, скільки на авторитеті лідера. Але й у “старих” демократіях часто-густо трапляються випадки, коли рейтинг лідера перевищує рейтинг очолюваної ним політичної структури, тобто його особистість своїм персональним авторитетом збільшує рівень легітимності політичної структури в очах електорату.

Наприклад, колоритний німецький політик Гельмут Коль досить довгий час мав менший рейтинг порівняно з рейтингом очолюваного ним політичного блоку. (І це тому, що він на цей час був канцлером ФРН!) І лише після того як за активної участі цієї непересічної особистості відбулось об'єднання німецьких земель (1989), він отримав “бонус канцлера”, внаслідок чого його власний рейтинг перевищив рейтинг блоку ХДС/ХСС.

Сучасна політична практика доповнила наробки М. Вебера іншими типами легітимності.

Зокрема, ідеальний тип раціонально-правової легітимності трансформувався в **раціонально-бюрократично-правову легітимність**.

Веберівський ідеальний тип поширюється на **розвинені плюралістичні демократії**. У них влада визнається більшістю населення легітимною через проведення вільних виборів уже протягом тривалого часу. Такий тип легітимності влади поширений у країнах Західної та Центральної Європи, Північної Америки, Австралії, Нової Зеландії.

Досить поширені також авторитарно-бюрократичні режими, де реалізовано раціонально-бюрократично-правовий тип легітимності.

Рівень легітимності в них значно нижчий, а влада має підтримку певних груп населення завдяки обіцянкам, адресній благодійності та лобюванню інтересів певних верств, прошарків, етнічних і соціальних груп населення.

Якщо авторитет влади підтримується за допомогою ідеології, що втлумачується в суспільну свідомість, ми можемо говорити про ідеологічну легітимність. Цим типом підтримки користувалися тоталітарні режими у СРСР і країнах “соціалістичного табору” (комунізм), Італії та Німеччині (фашизм та націонал-соціалізм).

З певними зауваженнями до цієї ж групи легітимності влади можна зарахувати легітимність влади, яка ґрунтується на підтримці певних релігійних та етнічних кіл (Іран, Афганістан, деякі з балканських країн).

Насамкінець зазначимо, що в чистому вигляді наведена щойно типологія легітимності влади майже не існує. У кожному конкретному випадку влада намагається поєднувати ці типи з метою підвищення рівня підтримки населенням своєї діяльності. Звичайно, не всім це вдається зробити.

При цьому законність і легітимність далеко не завжди збігаються. Скажімо, російська конституція 1993 р. згідно з проведеним референдумом стала законною, але нелегітимною, не доставши підтримки більшості населення.

У Німеччині націонал-соціалісти на чолі з А. Гітлером законно прийшли до влади, вигравши парламентські вибори (1933).

Проте навряд чи можна вважати, що тотальний терор щодо інакодумців, розв'язаний ними пізніше, мав легітимну підтримку. Проте все це — тема окремої розмови.

5.2. Поняття та структура політичної сфери суспільства. Політичне життя

Суспільство є багат шаровою та багаторівневою системою, яка виявляється через певні, відносно автономні сфери. Але вони настільки взаємопов'язані та підпорядковані одна одній, що говорити про їх самостійність можна лише в контексті системного аналізу. (Нагадаємо, що згідно з його методологією систему спочатку умовно “розбивають” на підсистеми, аби розібратися з їх внутрішньою структурою та функціями, а потім знову “збирають” до купи з метою встановлення системних зв'язків між зазначеними підсистемами.)

Оскільки суспільство, або суспільна сфера, є дуже складною системою, цілком зрозуміло, що різні дослідники виокремлюють ці підсфери по-різному.

Автор запропонував би зробити дослідницький наголос на соціально-економічній, політичній та духовній сферах.

Соціально-економічну сферу можна було б розглянути як матеріально-виробничий базис суспільства, що “прошитий” соціально-економічними відносинами (через відносини власності та обміну матеріальними ресурсами).

Духовну сферу, напевно, можна було б розглянути в контексті функціонування суспільної свідомості, морально-етичних норм, традицій, вірувань, політичної культури, суспільної психології, а **політичну сферу** — як підсистему суспільного життя, що пов'язана з політичною організацією суспільства в контексті відносин влади та суспільного управління.

Це коротко. Якщо ж говорити про поняття детальніше, то під **політичною сферою суспільства** розумітимемо інтегральну, матричну сукупність політичних структур, відносин, діяльності та свідомості, що впливають на напрями розвитку суспільства, процеси управління й реалізуються під час виборювання, володіння та утримування контролю над владою.

Останнє (функціональне) тлумачення стосується поняття політичних відносин. А під політичними інститутами розумітиме-

мо сукупність їх державних (законодавчих, виконавчих, судових органів, армії, поліції тощо) і територіально-самоврядних та громадських компонентів (партій, рухів, суспільно-політичних організацій, об'єднань тощо).

Задля кращого розуміння структурно-функціональної побудови політичної сфери суспільства розглянемо *рис. 7*.

Зрозуміло, що всі компоненти та складові політичної сфери суспільства тісно взаємопов'язані й взаємно детермінують їх функціонування. Наприклад, політичні відносини громадянина з державою багато в чому залежать від правового поля та

Рис. 7. Структурно-функціональна схема політичної сфери суспільства

реальної практики функціонування державних інститутів, які реалізують функції державної влади. А скажімо, політична діяльність, її характер і спрямованість тісно пов'язані з рівнем політичної свідомості.

Політична сфера акумулює в собі все, що стосується політики: політичні структури, політичні відносини, політичну діяльність, політичну свідомість і т. ін.

Динаміка функціонування політичної сфери найповніше характеризується через **політичне життя суспільства**.

Політичне життя — частина суспільного життя, пов'язана з конкретно-історичною, свідомою, предметною та цілеспрямованою політичною діяльністю людей щодо виявлення, узгодження та реалізації їхніх соціально-політичних інтересів у процесі формування та реалізації політичної влади в суспільстві.

Надто складно? Спробуємо дещо спростити, використавши поняття змісту політичного життя, пов'язавши його з процесами встановлення та функціонування влади, реалізації притаманних їй функцій, відносин між різними суб'єктами політики.

Під останніми, нагадаємо, ми домовилися розуміти політичні структури, зокрема суспільно-політичні об'єднання, партії, лідерів, пересічних громадян та ін.

Політичне життя — річ різноманітна й різновекторна, бо кожен із компонентів політичної сфери суспільства (див. *рис. 7*) у різні моменти розвитку може мати й має неоднакову динаміку змін.

Проте, намагаючись раціоналізувати та структурувати навіть такі складні об'єкти дослідження, спробуємо класифікувати політичне життя за різними принципами.

Політичне життя детермінується (визначається) насамперед економічними та соціальними чинниками (*табл. 3*).

Скажімо, у ХХ ст. чітко виявлялися два види організації економічної сфери: ринкова та командна економіка. Відповідно до економічного базису будувалося й політичне життя, хоча абсолютизувати тезу ортодоксального марксиста В. Леніна “Політика — концентрована економіка” та ідеї прихильників теорії економічного детермінізму Д. Лернера, У. Ростоу, М. Ліпсета, Р. Дала навряд чи доцільно.

Типологія політичного життя

Параметр оцінки	Тип політичного життя
Сфера охоплення	Внутрішньополітичне Зовнішньополітичне
Структурні межі	Парламентське Адміністративне Судове Місцевого самоврядування Партійне Суспільно-політичне
Рівень свідомості	Загальносуспільне Групове (етносу, класу тощо) Індивідуальне
Політичні відносини	Державне Групове (організації) Індивідуальне (громадянина)
Форма організації	Організоване Стихийне

Причина? Динамічний економічний розвиток цілого ряду країн, де існували авторитарні режими (Бразилія, Іран, Ірак, Іспанія, Корея, Кувейт, Лівія, Саудівська Аравія, Чилі).

Звідси — поява прихильників теорії, що підтверджує тезу про сприяння авторитаризму стійкому економічному розвитку. До них належать С. Хантінгтон, Р. Гастіл, Г. О'Доннел, Х. Лінд та ін.

Отже, рівень економічного розвитку не завжди і не зовсім визначає політичний розвиток, зокрема рівень демократизації суспільства.

Постає цілком логічне запитання, що спонукає до пошуків інших чинників впливу на політичне життя.

Хто шукає, той завжди знаходить. Але де саме?

Насамперед у соціокультурній сфері, що визначається діяльністю соціальних спільнот — етносів, класів, соціальних груп, окремих індивідів.

Політологія є наукою, що орієнтується насамперед на практику. Отже, говоритимемо не про політичне життя взагалі, а спро-

буємо виокремити *особливості політичного життя XX ст.* на відміну від попередніх століть.

1. Стало можливим державно-політичними засобами регулювати динаміку економічного життя.

2. Широкого розвитку набула демократія, що сприяє приходу до влади політичних партій, які відбивають інтереси більшості громадян.

3. Розмиваються міжкласові та соціальні кордони, посилюються тенденції глобалізації суспільного життя в розвинених країнах та етнічно-державної консолідації в нових незалежних державах.

4. Поширюються масові рухи, що сприяють задоволенню загальнолюдських екологічних, етнічних, конфесійних, групових та інших інтересів мас.

5. Зростає інтенсивність комунікативних зв'язків між людьми різних країн, що сприяє розвитку світового політичного життя, і т. ін.

Що ж до конкретної країни, то метою її політичного життя можна було б назвати стабілізацію суспільного життя, цілісність, єдність, соціальну структурування, плюралізм, відбиття специфіки політичного часу, простору, політичну активність та ін.

5.3. Політичний процес.

Політичний розвиток (модернізація)

Політичне життя суспільства можна розглядати як сукупність різновекторних і різнодинамічних у часовому вимірі політичних процесів.

Будь-яка система (суспільна, політична, економічна, біологічна) живе в певних ритмах свого розвитку, які можна дослідити саме через динаміку процесів, що відбуваються в межах цієї системи. Те саме можна сказати і про розвиток державно-політичних, соціально-культурних та інших складних систем.

Скажімо, європейську сучасність XX ст. цілком логічно розглядати через призму феномена територіальної держави в контексті концепції етнодержавства. І це виправдано, оскільки розпад Австро-Угорської, Британської, Російської, Французької імперій відбувся саме за етнотериторіальним принципом.

Більше того, ці процеси не зупинилися на рівні імперських утворень. Здавалося б, цілком благополучні з погляду соціально-економічного розвитку та рівнів життя Чехословаччина та Югославія, які були “вітриною реального соціалізму”, пережили і ще й досі болюче переживають період становлення державності своїх народів. Але якщо Чехія та Словаччина пройшли цей процес цивілізовано, то дезінтеграція посттоталітарної Югославії, що відбувалася на тлі дії релігійних (християнство — іслам) і геополітичних (Захід — Росія) чинників, здійснювалася шляхом кривавих збройних конфліктів.

Ось і спробуйте довести, що політичні процеси в сучасній Європі (та й у світі загалом) відбуваються не навколо політичного феномена нації-держави.

Досвід показує, що зміна політичного устрою, еволюція політичної культури та політичної свідомості, розподіл влади і т. ін. є різнопорядковими діями, що автоматично детермінують одна одну. Але їх усіх може методологічно об’єднати термін “політичний процес”, який розвивається в результаті різних політичних дій, взаємодії політичних інститутів, ухвалення та реалізації тих чи інших політичних рішень.

Термін “процес” походить від лат. *processus* — рух вперед, просування. Отже, політичний процес віддзеркалює динаміку політичного життя й сучасних політичних подій та явищ. Звідси й визначення цього терміна.

Політичний процес — це динаміка подій, явищ і дій, що відбуваються в політичній сфері суспільства в контексті функціонування політичної системи розгляданого суспільства.

Передумовою, соціальною базою політичного процесу є процес соціальний, який являє собою сукупність подій, явищ, дій соціальних спільнот, груп, індивідів, спрямованих на їх відтворення та забезпечення стабільності суспільної системи.

Розвинена соціальна структура характеризує розвинене громадянське суспільство, яке є соціальною основою розвитку політичних структур і політичного процесу.

У свою чергу політичний процес логічно розглядати як соціально-політичні дії, що забезпечують відтворення політичних ресурсів і творення нового в політиці.

Політичний процес охоплює вертикальний та горизонтальний зрізи політичних відносин, є безперервним і різновекторним.

У вузькому розумінні політичний процес можна розглядати як технологію здійснення влади суб'єктом політики. Якщо додати до цього ще й політичні події та явища, не контрольовані суб'єктом політики, можна розглядати політичний процес у широкому розумінні.

Структура політичного процесу (у вузькому розумінні) являє собою:

- формування цілей і завдань політичних інститутів (держави, політичних партій і т. ін.);
- конституювання та утворення політичних інститутів і організацій;
- ухвалення та виконання політичних рішень;
- підтримка функціонування політичних інститутів і організацій;
- контроль за функціонуванням і спрямуванням розвитку політичних інститутів.

Типологію політичних процесів унаочнює *табл. 4*.

Політичні процеси за характером спрямування можуть бути, зокрема, прогресивні та регресивні.

Якщо йдеться про прогресивний характер політичних процесів, що відбуваються в суспільстві, умотивованим є введення ще й такого терміна до нашого політологічного словника, як “політичний розвиток”.

Політичний розвиток — це перехід від певного політичного стану до якіснішого на базі вдосконалення політичних інститутів і підвищення рівня політичної культури суспільства.

Якщо суспільство в політичному плані не розвивається, це призводить до **політичної стагнації** — застою, відсутності змін, окостенінню організаційних форм, розпаду політичних структур, а внаслідок цього — до краху політичної системи суспільства або ж політичного регресу загалом.

Такі негативні процеси супроводжуються **політичною нестабільністю**, соціальними конфліктами, кризами тощо.

Традиційні суспільства (переважно, в країнах, що розвиваються) мають жорстко регламентоване традиціями та звичками політичне життя. Водночас функції політичних інститутів недостатньо диференційовані, що є передумовою неадекватного реагування на економічні, соціальні та технологічні зміни в суспільстві.

Типологія політичних процесів

Ознака поділу	Тип
Природа процесу	Творчий Руйнівний
Тривалість перебігу	Довготривалий Короткотривалий Одномоментний
Рівень організації суспільства	Глобальний Регіональний Місцевий
Форма перебігу	Явний Прихований
Динаміка перебігу	Бурхливий Спокійний Уповільнений
Характер спрямування	Прогресивний Регресивний
Характер середовища, де відбувається процес	Зовнішньополітичний Внутрішньополітичний
Характер перебігу	Еволюційний (безперервний) Революційний (дискретний)
Охоплення учасників	Загальний Локальний
Спрямованість суб'єктів політики	Конфліктний Компромісний Консенсусний
Характер участі в політиці	Виборчий (електоральний) Законодавчий Управлінський Керований Стихийний

Сучасні політичні системи, які сформувалися в розвинених країнах світу, характеризуються більшим ступенем сприйняття нових умов, низьким рівнем політичного підкорення та конфліктності внаслідок високої спеціалізації та диференціації

функцій політичних інститутів, їх здатності ефективно реагувати на вимоги соціальних груп.

Перехід від традиційної політичної системи до сучасної почали називати “**політичний розвиток**” і “**політична модернізація**”.

Передумовою активної розробки теорії політичного розвитку було намагання перенести модель британської або американської систем, які вважалися зразком політичного розвитку, до країн, що розвиваються. Однак цей широкомасштабний експеримент з упровадження західних політичних цінностей в інше соціокультурне середовище не дав очікуваних результатів.

Проте теорія політичного розвитку (модернізації) істотно вплинула на розвиток сучасної політичної науки.

Саму ідею детермінації політичного розвитку висловлював ще *Арістотель*, який відзначав залежність політичної сфери суспільства від соціальних чинників (соціальної нерівності) [15].

Ця традиція детермінації політики зовнішніми чинниками (економічними, соціокультурними тощо) довго домінувала в політології. Її підтримували вже згадувані К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін і прихильники детерміністської теорії *Д. Лернер*, *У. Ростоу*, *М. Лінсет*, *К. Дойч* [16]. Вони розглядали політику як наслідок економічного розвитку, хоча ті самі ортодоксальні марксистки — більшовики намагалися довести пріоритет політики над економікою. Чим закінчився цей експеримент, усім відомо: розпадом системи “реального соціалізму” і крахом радянської імперії — СРСР.

Але існувала й інша традиція аналізу політичного розвитку, яку започаткував *Н. Макіавеллі* [122], а з ним і його співвітчизники й послідовники — В. Парето, Г. Моска [227], Р. Міхельс [329], які декларували ідею самостійності політики й навіть її першості щодо інших сфер суспільного життя.

На їхню думку, політичний розвиток визначає прогрес суспільства загалом, а ефективність впливу є результатом якості політичної еліти.

Водночас наприкінці 50-х років ХХ ст. у межах порівняльної політології виник уже згадуваний напрям — **теорія політичної модернізації (політичного розвитку)**.

Найбільший внесок у цю теорію зробили праці *Г. Алмонда* і *Д. Пауелла* “Порівняльна політологія. Підхід з позиції “кон-

цепції розвитку” (1966), *Д. Ентера* “Політика модернізації” (1965), *Л. Пая* “Аспекти політичного розвитку. Аналітичне дослідження” (1966), *С. Ейзенштадта* “Модернізація: протест і вимір” (1966), *С. Хантінгтона* “Політичний порядок у суспільствах, що змінюються” (1968).

На думку представників цієї течії, **політична модернізація** є процесом зміни системних якостей політичного життя й функцій політичних інститутів з переходом від традиційного суспільства до сучасного.

Г. Алмонд і *Л. Пай*, яких вважають найбільшими авторитетами серед прихильників теорії політичної модернізації [61], на основі **функціонального підходу** встановили, що зміни системних якостей і функцій політичних інститутів охоплюють три процеси:

- 1) структурну диференціацію інститутів політичної системи і спеціалізацію їхніх функцій;
- 2) підвищення здатності політичної системи до мобілізації й виживання (*Л. Пай*);
- 3) тенденцію до рівноправ'я.

Структурна диференціація інститутів політичної системи потрібна для здійснення “розподілу праці” між політичними структурами (законодавчою, виконавчою, судовою гілками влади). У політично нерозривних суспільствах цього немає.

Мобілізаційні можливості політичної системи розглядаються як здатність до мобілізації ресурсів для забезпечення порядку соціального прогресу, врегулювання конфліктів. У традиційних суспільствах це здійснюється через насильство.

Про здатність політичної системи до **виживання** свідчить її намагання модернізуватися. Системи з різними формами комунікації та соціалізації (мас-медіа, школи, вузи, церкви, армія тощо) культивують певні зразки політичної поведінки, підтримують віру в легітимність влади, її справедливість і т. ін.

Тенденція до рівноправ'я полягає у знятті будь-яких обмежень (партійних, кастових, племінних, релігійних) щодо участі в політичному житті.

Але *С. Хантінгтон* додержується іншої думки. Він вважає, що тільки сильні й стабільні державні інститути, а також правовий порядок можуть забезпечити адекватність реагування по-

літичної системи на зміну ситуації (тобто потрібні інституціоналізація та відповідні процедури).

Для вимірювання ступеня модернізованості політичної системи Г. Алмонд та Д. Пауелл запровадили такі критерії:

- диференціацію політичних ролей — інтереси кожної соціальної групи мають лобіюватися;
- спеціалізацію політичних інститутів — лобіюють інтереси своїх груп на основі взаємодії;
- культурну секуляризацію — перехід від ірраціональних (емоції, традиції, звички) чинників політичної поведінки до раціональних (право, факти, точна інформація).

Насамкінець наголосимо, що в чистому вигляді традиційних і сучасних політичних систем не існує (і це розуміють автори розгляданої теорії). А перевага того чи іншого компонента відбиває ступінь розвитку системи. Із цим не можна не погодитися, відзначаючи корисність для практики цієї теорії, яку, втім, не варто абсолютизувати.

5.4. Керівні групи суспільства. Політична і правляча еліта

Ознайомлюючись із базовими поняттями політичної сфери та політичного життя суспільства, не можна обминути такий надзвичайно важливий тип суб'єктів політики, як керівні групи суспільства і зокрема його еліта.

ПОНЯТТЯ І ФУНКЦІЇ КЕРІВНИХ ГРУП СУСПІЛЬСТВА

Керівні групи суспільства — це елітарні об'єднання людей, які визначають мету політичної діяльності, ухвалюють рішення про її форми та засоби, керують колективною політичною діяльністю, а також реалізують певні владні функції.

Керівні групи є об'єктивними виразниками інтересів окремих великих суспільних груп, хоча вони й нав'язують свою волю цим суспільним групам і суспільству загалом.

Виокремлюють такі типи керівних груп у суспільстві.

1. Керівні центри суспільних рухів і формальних інституцій (партій, об'єднань, блоків).

2. Групи лобіювання інтересів великих спільнот.

3. Транснаціональні формальні керівні групи (комуністичний, соціалістичний, християнсько-демократичний інтернаціонали, церковні об'єднання та ін.).

4. Транснаціональні неформальні керівні групи (“Велика сімка”, “Тристороння комісія”, “Римський клуб”, об'єднання масонів, які контролюються керівними колами сіонізму та ін.).

Керівні центри суспільних рухів і формальних політичних інституцій формуються великими суспільними групами на основі волі, активної чи пасивної підтримки цієї спільноти. Вони мають певні завдання та повноваження, сфери діяльності, спрямовані на реалізацію планів та сподівань своєї спільноти, і певною мірою підконтрольні їй, а в межах законодавства — державі.

У межах керівних центрів можуть виокремлюватись і неформальні керівні групи (фракції, угруповання), які необов'язково збігаються з формальними керівними органами цих керівних центрів.

Скажімо, у формально обраному правлінні партії чи суспільної організації можуть з'явитися внутрішні групи, пов'язані особистими або іншими зв'язками. Такі внутрішні групи можуть мати певний авторитет у суспільстві й даній спільноті, здатність мобілізувати свою спільноту, нав'язувати їй свою волю, соціальні стандарти, регулювати та контролювати поведінку нижчих рангом.

Існують й інші неформальні керівні групи. Такі, скажімо, як “Велика сімка” (об'єднання найбільших країн Заходу, лідери яких регулярно зустрічаються задля обговорення нагальних проблем розвитку перспектив). Це неформальна керівна група формальних, легітимно обраних лідерів країн.

А “Тристороння комісія”, що була створена свого часу з метою координації дій капітанів великого бізнесу капіталістичних країн (США, Європи і Японії), є об'єднанням неформальних лідерів світу — бізнесменів, науковців, політиків, громадських діячів переважно масонського напрямку.

До найвпливовіших керівних центрів належать і церковні структури, масонські ложі тощо, вплив яких на суспільне життя важко переоцінити, оскільки вони генерують керівні імпульси своїм прихильникам у багатьох країнах світу.

Узагалі *керівні центри виконують такі функції:*

1. Згуртовують свої спільноти, створюють внутрішні зв'язки задля реалізації їх цілей.

2. Маніпулюють структурними підрозділами спільноти, обмежують їх свободу дій або самореалізацію з метою збереження єдності структури та досягнення їх вищих інтересів.

3. Формують перспективні цілі й завдання, добирають форми, методи та засоби діяльності.

4. Організують роботу внутрішніх структур спільноти, розподіляють функції, визначають завдання та контролюють їх виконання.

5. Ухвалюють рішення з конкретних питань.

6. Нав'язують виконання ухвалених рішень у межах певної групи і на цій основі — у всьому суспільстві.

7. Репрезентують ці спільноти у відносинах з іншими спільнотами й центрами влади в державі.

8. Організують політичну боротьбу та співпрацю з іншими спільнотами, створюють широку електоральну підтримку своїй групі.

9. Забезпечують існування та функціонування своєї спільноти через постійну підтримку організаційно-інституціональних зв'язків, формальних структур, генерування соціальних настанов, цінностей, стандартів поведінки, політичних гасел тощо.

До речі, однією з основних функцій керівної групи є ідеологічна, на основі реалізації якої розгортається виконання організаційно-політичних заходів керівної групи й очолюваної нею великої суспільної групи або спільноти.

КОНЦЕПЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ. ПОЛІТИЧНА І ПРАВЛЯЧА ЕЛІТА

Політична еліта є частиною великої суспільної групи (спільноти), яка усвідомлює свої інтереси, власну специфічність, певною мірою організована (має досить стабільні й міцні внутрішні зв'язки), диктує внаслідок цього способи та умови реалізації інтересів своєї групи (спільноти), обмежує коло людей, які реалізують функції управління суспільством, розвитком науки, освіти, культури, економіки тощо.

Теорія еліт, що набула розвитку на початку ХХ ст., розглядає політичну владу як основну частину суспільних відносин. Най-

вагомішими з них вважаються відносини панування й підкорення.

Еліту може виділити зі свого середовища лише велика суспільна група, яка має досить високий рівень політичної суб'єктності. Однак непоодинокими є випадки, коли політична еліта виходить з-під реального контролю власної спільноти. За сприятливих для себе умов, відповідного співвідношення сил усередині спільноти еліта може перетворитися на самостійного розпорядника політичної репрезентації не лише керівної групи, а й усього стану, прошарку і т. ін.

Такий перебіг подій може бути реальним завдяки тому, що еліта об'єднує найвпливовіші кола й угруповання спільнот, станів і т. ін, а також окремих особистостей, які зосередили у своїх руках матеріальні запаси, організаційно-технічні засоби, джерела й засоби масової інформації, мають залежні від них кадри (політиків, ідеологів, апаратників).

Стосовно своєї групи (спільноти) виокремлюють такі *основні функції політичної еліти*.

1. Формування політико-філософських (ідеологічних) засад розвитку суспільства загалом та напрямів руху групи, яку репрезентує ця еліта.

2. Розробка політичної стратегії й тактики, механізмів реалізації політичної волі своєї групи.

3. Політична репрезентація спільноти у відносинах із суб'єктами політики й владою.

4. Регулювання діяльності щодо політичного представництва своєї групи (спільноти), посилення або обмеження його інтенсивності.

5. Добір і підготовка кадрового резерву спільноти.

Отже, еліта розробляє ідеологію та основні засади політичної стратегії (цілі, завдання, загальні розрахунки вигоди й суспільних витрат), а також інструменти її реалізації (примусення, агітація тощо), опосередковано керує сукупною політичною практикою.

До складу політичної еліти правлячого стану входять, як правило, вищі управлінські кадри та ідеологи (інтелектуали, богема, духовенство). Їх добирають переважно із представників свого стану і вони мають найвагоміші матеріальні й суспільні позиції.

Водночас нерідко реалізуються ще дві **можливості поповнення політичної еліти**:

- перехід частини ідеологів і політиків на службу до “більш прогресивного” (перспективного у плані кар’єри) стану;
- постійний добір талановитих особистостей з підкорених станів через надання їм привілеїв і можливостей для професійного та матеріального зростання.

Окрім зазначених соціальних груп, до складу еліти входять члени сімей впливових осіб з економічних, адміністративних, політичних кіл. До речі, механізми родинних і особистих зв’язків, протекції істотно впливають на спосіб функціонування еліти, і це слід враховувати в аналізі суспільної практики та при плануванні політичних акцій.

Проблеми політичної еліти, як і проблеми політичної діяльності, дослідники тлумачать неоднозначно.

Варто пригадати лише стародавніх мислителів, які сперечалися між собою в межах концепцій божественного й природного походження влади. Поєднавши це із сучасною політичною думкою та практикою, ми переконаємося, що ця проблема з категорії вічних.

Як же вона вирішується за новітніх часів?

Наприкінці ХХ ст. у політології сформувалися **три основні концепції функціонування політичної еліти**: елітарна модель; теорія плюралізму еліти; моделі майбутнього державного управління.

1. Елітарна модель передбачає провідну участь у політичній діяльності еліти суспільства, вважаючи участь народу в управлінні державою непотрібною.

У межах цієї концепції розглядають такі напрями:

- макіавеллізм, або теорію захоплення влади правлячою верхівкою (Р. Міхельс, Г. Моска, В. Парето);
- теорія занепаду американської демократії (Р. Мілле);
- теорія самовідновлення панівного стану (П. Бірнбаум).

Розглянемо коротко ідеї цих дослідників.

Роберт Міхельс (1876–1936), досліджуючи внутрішнє життя соціал-демократичної партії Німеччини, дійшов висновку, що будь-якою організацією керує привілейована меншість; вона намагається зберегти та посилити свою владу; цей процес є не-

зворотним і характерним для всіх, у тому числі демократичних, партій [329].

Гаetano Моска (1858–1941) узагальнив теорію Р. Міхельса, поширивши її на все суспільство. Він, зокрема, стверджував, що будь-яке суспільство керується елітою; еліта поділяється на аристократичну (закриту) і демократичну (відкриту); закритість-відкритість еліти необов'язково збігається з диктаторською чи демократичною системою правління [70; 353].

Вільфредо Парето (1848–1923) збагатив цю концепцію твердженнями, що еліта однорідна, її зверхність є природною, хоча й не стійкою; гарантією її живучості є оновлення або циркуляція еліти [70; 353].

Райт Міллс (1916–1962) дослідив владну еліту американського суспільства, відзначивши її єдність, однорідність і аристократизм, що позбавляє народ здійснення своєї суверенної влади власноруч [343].

П'єр Бірнбаум на французькому матеріалі переконався, що управління державою є привілеєм “спадкоємців” з вищого стану, які не допускають до своїх рядів “соціальних іногородців” з іншого стану. Його висновок — демократичні принципи управління державою безнадійно спотворені [26].

2. Теорія плюралізму еліти критично ставиться до однорідності панівного стану, вважаючи, що говорити про еліту слід у множині (Р. Дал [268], Р. Арон [16]).

Роберт Дал (1915) — засновник руху до “поліархії” — дослідив генезу місцевої еліти одного з міст США (1961) від періоду влади “патрициїв” до доби “підприємців” і влади поліархічного типу “екс-плебеїв” з його “розсіяною нерівністю”.

Отже, на думку Р. Дала, суспільством керує конгломерат диференційованих і спеціалізованих груп, які укладають угоди між собою і очолюють їх більш-менш підприємливі люди.

Раймон Арон (1905–1983) запропонував концепцію “правлячих категорій” (1965), в якій виокремив меншість, що впливає на управління суспільством: політиків, найвищих адміністративних і військових кадрів, лідерів громадських організацій (профспілок), керівників підприємств, “духовну владу” — діячів церкви, фахівців, мислителів.

Він вважав, що демократія — результат суперництва та впливу різних керівних категорій людей.

3. Моделі майбутнього державного управління базуються на тезі, що складність відносин між державним апаратом і суспільством загалом сприяє урізноманітненню форм державного управління.

Представники цієї концепції вважають, що модель державного управління можна сформулювати на основі аналізу суміжних процесів у межах соціології громадських організацій і соціології політичної діяльності.

М. Крозьє та *Е. Фрігенберг* сформулювали основи теорії політичної діяльності [267]. Остання стверджує, що не існує суспільств, де б індивіди були справді незалежними, оскільки на них тисне система (з невизначеними зонами та розпорощеними ресурсами).

Проблеми корпоратизації державної політики опинилися в центрі уваги *П. Мюллера* і *Б. Жобера* (1988), які зазначили, що групи тиску не тільки висувають свої вимоги, а й впливають на механізми ухвалення політичних та інших рішень і розробки стратегій розвитку суспільства [26].

Ознайомившись із деякими сучасними теоріями, не можна не дійти висновку щодо необхідності розрізнити **політичну** й **правлячу еліту**. Перша існує в усіх суб'єктних станах, а друга репрезентує інтереси правлячої спільноти, яку називають ще елітою влади.

Еліта влади складається з представників законодавчої, виконавчої, судової влади всіх рівнів, промислових, банківських, аграрних кіл, військово-промислового комплексу, керівних кадрів правоохоронних органів, засобів масової інформації та пропаганди, наукових і навчально-просвітницьких організацій, конфесій і т. ін.

Особливу вагу має правляча еліта за умов перехідного періоду від тоталітаризму до демократії, коли партійно-політичні структури суспільства ще перебувають у зародковому стані, а контролю з боку колишньої політичної еліти (наприклад, комуністичної, фашистської) немає.

Правляча еліта в цьому разі не має чіткої структури та зв'язків усередині своєї спільноти на неформальному рівні, проте досить часто демонструє схожі політичні й ідеологічні позиції з багатьох питань. По суті правляча еліта посттоталітарних суспільств — це соціальний стан номенклатурного дворянства,

сформованого не лише за клановими, родинними, ідеологічними критеріями, а й відповідно до лояльності та особистих якостей індивідів.

Досвід суспільного розвитку та державотворення на терені постімперських утворень (наприклад, нові незалежні держави, які виникли внаслідок розпаду СРСР) показує, що проблема становлення національної еліти істотно впливає на процеси соціального управління в зазначених державах. Особливо там, де місцевій еліті бракує досвіду державного управління й де не відбулося певної політичної структуризації суспільства.

У таких суспільствах еліта структурується переважно на регіонально-клановому та галузевому принципах, що не дає їй змоги на початкових етапах державності піднятися на вищий рівень узагальнення й розуміння своєї провідної історичної ролі та політичної перспективи.

Але це, звичайно, “хвороби” зростання, імунітет до яких виробляється зі зміною поколінь у найвищих ешелонах влади.

Політична система суспільства

6.1. Поняття та типологія політичних систем

Сучасні політологічні дослідження свідчать, що сфера політичного життя не обмежується відносинами “держава — суспільство”. Отже, і терміни “держава”, “уряд”, “нація” набувають вужчого й інституціонального змісту, оскільки належать до конкретних інститутів, характерних для сучасних західних суспільств.

У середині ХХ ст. характер дослідження проблем державного управління радикально змінився після введення до наукового вжитку поняття “політична система”, яке набуло значного поширення завдяки тому, що охоплює всю політичну сферу суспільства. Інакше кажучи, поняття “політична система” є ширшим, аніж поняття “державне управління”, оскільки стосується всіх осіб і всіх інститутів, які беруть участь у політичному процесі, а також неформальних і неурядових чинників, що впливають на механізми виявлення й поставлення проблем, на генерування та реалізацію рішень у сфері державних відносин.

Проте спочатку — про суспільну систему.

Більшість суспільствознавців сходяться на тому, що **суспільну систему** становлять основні стани, прошарки та інші суспільні групи, створені ними інститути та механізми, що гарантують реалізацію групових інтересів і потреб, їх зв’язки та залежності, які об’єднують зазначені компоненти в суспільство, зорганізоване в державу.

Під **політичною системою** розуміють сукупність політичних організацій, норм, відносин, діяльності й свідомості, які забезпечують панування правлячого стану, співіснування з ним інших суспільних груп, дозволяють окремим суспільним групам виявляти свої інтереси, потреби й суспільну волю через використання загальних суспільно-політичних інструментів волевиявлення.

Згідно з Г. Алмондом і Д. Пауеллом [246], спільним для всіх визначень терміна “політична система” є асоціація її з фізич-

ним примусом у суспільстві, яке конституційоване законодавчо. Розвиваючи ці ідеї, Д. Істон писав про авторитарний розподіл цінностей, Р. Дал — про владу, управління й авторитет. Ці визначення передбачають законне право на санкції стосовно тих, хто не виконує “правил гри”, встановлених у суспільстві. І хоча політична система не побудована виключно на силових засадах, однак її ставлення до насильства є важливою характеристикою системи. Вони визначають “політичний” компонент поняття. А “система” передбачає взаємозв’язок її складових, а також певні кордони між нею й зовнішнім середовищем. Кордони політичних систем можуть змінюватися. Наприклад, вони розширюються під час війни, коли великі маси населення мобілізуються, а вплив держави на галузі, що в мирний час практично не регулюються, значно посилюється [151].

Структура політичної системи будь-якого суспільства включає в себе державу та її органи, політичні партії, суспільні організації та рухи, інші об’єднання громадян у поєднанні з нормативно-правовою основою й політичною ідеологією.

Кожний з названих компонентів реалізує свої цілі, завдання й функції, використовуючи власні специфічні методи, форми і засоби.

Отже, *політична система є субсистемою (елементом) суспільної системи*. Остання створює основу для існування політичної системи, визначає спосіб її формування та функціонування. Саме вона визначає основні характеристики політичної системи, сфери її функціонування, можливості розв’язання на рівні політики основних проблем суспільного життя [28].

Розвиток суспільної системи, еволюція (перетворення) суспільних відносин та інститутів сприяють перетворенням у політичній системі, виникненню нових інститутів, механізмів, “правил гри”.

Проте й елементи політичної системи впливають на економіку, культуру, ідеологію суспільства, а отже, і на функціонування суспільної системи.

Політична система певною мірою є автономною сферою, хоча її самостійність не може виходити за певні межі. Інакше може виникнути загроза існуванню суспільного цілого як такого.

Основним обмеженням автономії політичної системи є економіка. Економічний стан суспільства потрібно постійно вра-

ховувати в діяльності суб'єктів політики, оскільки без аналізу суспільних ресурсів, реальних потенцій неможливо приймати оптимальні політичні рішення. Отже, бажано додержувати принципу єдності економіки, політики та ідеології. Остання, до речі, також є чинником обмеження політичної системи. Саме ідеологія визначає основну мету діяльності, наприклад у сфері економіки. Вона формує критерії оцінювання суспільних явищ і процесів, ефективності функціонування політичної та економічної систем загалом, сприяє цілеспрямованій перебудові суспільних відносин, механізмів їх регулювання, формуванню нових суспільних норм оцінки та поведінки.

Крім того, існують і внутрішні обмеження автономії політичної системи — суперечності між напрямками діяльності окремих політичних інститутів, суспільних груп і т. ін.

У надрах політичної системи формуються нові суспільні рішення, мобілізуються суспільні ресурси та енергія, необхідні для впровадження у суспільну практику зазначених рішень, створення інститутів, що впливають на постійне перетворення елементів суспільної системи. З цього погляду політична система відіграє роль важливого інструмента суспільної системи, оскільки забезпечує останній стійкість, сприяє вдосконаленню окремих її функцій, підвищенню ефективності вирішення конфліктів і суперечностей.

Політична система є автономною і відкритою. Вона має постійні відносини та взаємообмін з іншими підсистемами суспільства. Як і в економічній системі, тут є такий самий тип обміну чинників: витрати й випуск (вхід і вихід).

Найбільший внесок у розвиток цього напрямку політології зробили Т. Парсонс [157; 333; 334], який започаткував основи системного аналізу суспільного життя загалом, і Д. Істон [275], який застосував загальну теорію систем в аналізі політики. Останній, до речі, як вхід до політичної системи розглядав вимоги й підтримку, між якими мають бути збалансовані відносини. Скажімо, надмірні вимоги або низька підтримка, або обидва чинники разом можуть призвести до руйнування системи. А на виході політичної системи можуть бути нові закони, регламенти діяльності, державні асигнування, інформаційні кампанії і т. ін.

У. Мітчелл [127] вважав, що вхід політичної системи не має обмежуватися вимогами й підтримкою. На його думку, до них слід додати ще й очікування та ресурси, на які спирається система. А вихід має розглядатись як поєднання мети, цінностей і регулювання. Під останнім він розумів спосіб реалізації мети, цінностей і витрат.

Політична система повинна мати “петлю зворотного зв’язку”, оскільки без цього механізму коригування поведінки політичної системи неможливо позбутися соціального напруження в суспільстві чи зменшити його, реагувати на зміну ситуації.

Надзвичайно важливою в політологічних дослідженнях є проблема типологізації політичних систем, кожна з яких по-своєму унікальна й специфічна.

Однією з перших спроб здійснити такий порівняльний аналіз була типологізація Платона [162], який виокремив монархію і тиранію, аристократію і олігархію, а також демократію. Показово, що антипода демократії він не вказав, вважаючи останню найгіршою формою правління.

Арістотель [15] на розвиток ідей Платона запропонував два основних критерії оцінювання політичних систем: коли можливість керувати в інтересах усіх, а коли — у власних інтересах. У першому випадку він виокремив монархію, аристократію та “політику”, у другому — тиранію, олігархію та демократію.

М. Вебер [361–363] класифікував системи правління згідно з тим, що урядовці можуть претендувати на легітимність свого правління, а члени системи можуть їх прийняти на основі традицій, харизми й легітимізму.

Г. Алмонд [6; 246; 248] розглядав англо-американську, континентально-європейську, тоталітарну й доіндустріальну системи, Дж. Коулмен — конкурентну, напівконкурентну та авторитарну системи, а Д. Ептер — диктаторську, олігархічну, опосередковано представницьку й пряму представницьку [227].

К. Гаджієв [46] запропонував враховувати однолінійну типологію систем на кшталт:

- рабовласницькі — феодальні — капіталістичні;
- патріархальні, традиціоналістські — раціоналістські;
- колективістські — індивідуалістські;
- диктаторські — ліберальні;
- тоталітарні — демократичні політичні.

Крім того, він вважає, що треба враховувати співвідношення різних типів типологізації: демократія — унітаризм; тоталітаризм — федералізм; демократія — федералізм.

У першому випадку він говорить про типи політичних систем, у другому — про типи політичних режимів, у третьому — про форми державно-адміністративного устрою.

6.2. Функції політичної системи

Для політології політична система є важливою не стільки сама собою, скільки через суспільні функції, які вона виконує. Йдеться про те, що має робити політична система і як (за допомогою яких структур, з якою ефективністю) це робиться?

Погоджуючись з Д. Істоном, пов'язують політичну систему із суспільством уже згадувані Г. Алмонд і Д. Пауелл, які виокремлюють у функціонуванні політичної системи три аналітичних рівні: розглядування системи у взаємодії останньої із зовнішнім середовищем, її внутрішньому функціонуванні, збереженні та адаптації.

Ці автори поділяють функції політичної системи на вхідні та вихідні.

Функціонування політичної системи відбувається на двох рівнях:

- як елемента суспільства;
- усередині політичної системи.

У першому випадку розглядають дії політичної системи виходячи з чотирьох основних її цінностей: регулювальної, видобувної, розподільної, реагуючої та символізуючої здатностей.

Регулювальна здатність полягає в управлінні, координації поведінки індивідів і груп. Ця здатність може бути реалізована введенням юридичних та інших норм, адміністративного впливу і т. ін. У тоталітарних суспільствах регламентація є більшою, у ліберальних — меншою, однак загалом без неї неможливо обійтися.

Видобувна здатність полягає у спроможності здобувати необхідні для функціонування економічні, фінансові, політичні (у вигляді підтримки) ресурси, які можуть братися з внутрішнього або зовнішнього середовища.

Розподільна здатність пов'язана з розподіленням через політичну систему благ, послуг між окремими особами (дотації, фінансування, пільги, нагороди тощо) або соціальними групами. Ці блага й послуги перерозподіляються після їх отримання із зовнішнього середовища. Наприклад, податкова система, що є видобувним механізмом, може, по-перше, розподіляти податкові пільги, а по-друге, і сама споживати частину тих самих фінансових ресурсів, що витрачаються на оплату персоналу, оренду приміщень, придбання й експлуатацію техніки і т. ін.

Реагуюча здатність покликана “відповідати” на імпульси (вимоги, побажання, очікування), які надходять на вхід політичної системи. Одні системи можуть бути гнучкими й динамічними в цьому контексті, інші — досить жорсткими та консервативними. Зрозуміло, що перевагу мають ті політичні системи, що можуть швидко адаптуватись і адекватно реагувати на суспільні потреби.

Розрізняють також **символізуючу здатність** політичної системи, що пов'язана з потребами легітимності та суспільної підтримки, зі здатністю системи формулювати популярні символи й гасла, переконання, погляди, соціальні міфи, маніпулюванням суспільною свідомістю з метою підтримки та підсилення легітимності влади задля ефективного здійснення своїх функцій.

Оцінка політичної системи за цими параметрами (регулююча, видобувна, розподільна, реагуюча та символізуюча здатності), яка дає змогу оцінити владу уряду над суспільством, ступінь впливу на суспільну свідомість і поведінку людей в інтересах досягнення цілей уряду, є дуже важливим компонентом функціонального аналізу політичної системи суспільства.

Другий рівень функціонування політичної системи віддзеркалює те, що відбувається в ній самій. Ідеться про функції перетворення вхідних імпульсів на вихідні, до яких належать нормотворчість, застосування правил, контроль за виконанням норм, політична комунікація, збереження та адаптація системи. Конкретизуємо кожен з цих функцій.

Функція нормотворчості полягає в підготовці правових документів, що визначають поведінку людей та груп у суспільстві. У демократичних суспільствах термін “нормотворчість” практично збігається з терміном “закономотворчість”, що перебуває в ком-

петенції парламенту й значно меншою мірою — виконавчих органів та інституцій — президента, уряду та ін. А в більшості авторитарних, тим паче тоталітарних, систем нормотворчістю займаються виконавчі органи. Як правило, процес прийняття рішень складається з кількох етапів: вироблення політики, вибір загальних цілей і стратегії їх реалізації, розробка й реалізація рішень — конкретних правил, спрямованих на реалізацію стратегічних цілей.

Функція застосування правил передбачає приведення розроблених правил або законів у дію. Ця функція є надзвичайно важливою, оскільки часто прекрасні з погляду права закони й постанови просто не виконуються.

Слід зауважити, що в багатьох політичних системах реалізація цієї функції стимулює діяльність не лише виконавчої влади, а й законодавчих структур. Отже, чітких кордонів між виробленням правил та їх виконанням немає.

Функція контролю за виконанням норм охоплює тлумачення законів і постанов, а також дії щодо запобігання їх невиконанню. Хоча контроль переважно перебуває в компетенції судових органів, ця функція має посісти відповідне місце в діяльності законодавчої та виконавчої гілок влади.

Зазначимо, що ця функція може тісно пов'язуватись із функцією законодавчою. Наприклад, Верховний суд США завдяки своєму праву інтерпретувати Конституцію цієї країни відіграє важливу роль і в законотворчості, оскільки має право скасовувати, коригувати й ратифікувати закони та постанови, ухвалені законодавчими та виконавчими органами на конституційній основі.

Функція політичної комунікації забезпечує розповсюдження й передавання політичної інформації між різними елементами політичної системи, між правителями й тими, ким керують.

У принципі функція політичної комунікації діє у двох напрямках і забезпечує двосторонній зв'язок, взаємообмін інформацією, хоча й класифікується здебільшого як функція виходу політичної системи.

Особливе значення мають **функції збереження та адаптації системи**, тобто політичне рекрутування та політична соціалізація. Перша полягає в реалізації процесів підготовки та селекції персоналу, який візьме на себе функції управління політичною

системою, друга сприяє засвоєнню індивідами соціальних, правових і психологічних норм, прийнятих у суспільстві (детальніше про це йдеться в розділах, присвячених еліті та політичній соціалізації).

6.3. Політичні режими

Формою організації й функціонування політичної системи є **політичний режим**, який визначає конкретні процедури та способи організації установ влади та врядування, стиль ухвалення громадських рішень, відносини між державою та громадянами. По суті це поняття означає, як уряд користується владою, контролює й управляє процесами в суспільстві.

Політичні режими розрізняються за такими критеріями:

- способом формування органів влади;
- співвідношенням між гілками законодавчої, виконавчої й судової влади;
- співвідношенням між центральною й регіональною гілками влади та місцевим самоврядуванням;
- становищем і роллю елементів і структур громадянського суспільства (громадян, їхніх груп, громадських організацій та партій);
- встановленою правовою системою, її особливостями й характером;
- співвідношенням між правовими, соціальними та психічними регуляторами суспільного життя;
- рівнем соціально-економічного розвитку;
- політико-психологічною культурою;
- рівнем політичної стабільності суспільства;
- характером реалізації силових функцій держави та ін.

Інакше кажучи, політичні режими розрізняються на основі аналізу співвідношення та взаємодії держави та громадянського суспільства.

За типологією розрізняють **демократичні**, **авторитарні** та **тоталітарні режими**. Різновиди — фашистський, комуністичний, теократичний, ліберально-демократичний та ін.

Порівнюючи політичні режими, застосовують такий критерій, як місце керівника країни, що символізує суверенітет і велич держави. Цей керівник може носити офіційний титул ко-

роля або королеви в конституційних монархіях (Швеція, Норвегія, Данія, Великобританія, Іспанія, Нідерланди) або президента в республіках президентській (США, Франція, Росія, Польща, Україна) чи парламентській (Німеччина, Італія, Туреччина, Індія та ін.).

У парламентській республіці президент країни обирається парламентом і залежить від нього, хоча його представницькі повноваження та функції, які не є політично вагомими в контексті реалізації влади, здебільшого не стають предметом гострих суперечок між згаданими суб'єктами політики. Основну владу в парламентській республіці має голова уряду, який може називатися прем'єр-міністром (Великобританія, Туреччина, Індія), канцлером (Німеччина, Австрія), головою ради міністрів (Італія) тощо. Уряд у такому разі формується політичною партією чи партійними коаліціями, які мають більшість у парламенті.

У президентській республіці глава держави обирається всім населенням. Після перемоги на виборах глава держави за власним розсудом формує уряд і апарат президентської адміністрації. Проте ключові посади уряду, як правило, затверджуються парламентом. До таких посад, зазвичай, належать посади прем'єр-міністра, міністрів оборони, внутрішніх і закордонних справ, економіки й фінансів тощо.

Розрізняють два види президентської республіки виходячи з критеріїв внутрішньої структури виконавчої влади. Тут ідеться про відсутність або існування посади прем'єр-міністра у президентській республіці. Наприклад, у США президент є водночас головою уряду, а у Франції, Росії, Україні, Болгарії головою уряду є прем'єр-міністр. Другий тип президентства має певні переваги й недоліки з погляду забезпечення стабільності політичної системи та функціонування різних гілок влади у державі: переваги полягають у тому, що в умовах певної нестабільності президент може змінювати прем'єр-міністра і уряд, у такий спосіб “випускаючи пару” невдоволення людей розвитком ситуації в країні; недоліки — у тому, що президент і прем'єр-міністр (особливо коли останній має певні політичні амбіції) та апарати адміністрації й уряду об'єктивно змушені конкурувати між собою у боротьбі за владу під впливом груп тиску, а також враховувати

можливі наслідки відповідальності за свої дії перед виборцями та парламентом.

Якщо президент сам очолює уряд, така конкуренція всередині виконавчої вертикалі відсутня. Проте в умовах реалізації такого політичного режиму, коли в суспільстві зростає невдоволення й ситуація виходить з-під контролю уряду, президент змушений подавати у відставку, що неминуче призводить до дострокових загальних виборів. А це, зрозуміло, пов'язано з витрачанням значних коштів на проведення виборчої кампанії, неактивністю уряду, який знає, що навряд чи залишиться на робочому місці. Як наслідок, керованість суспільними процесами у цей період значно зменшується.

Але коли суспільство розвивається стабільно, державні інституції та політична система взагалі функціонують більш-менш нормально, однорідна структурованість виконавчої гілки влади, безперечно, сприяє еволюційному, спокійному розвитку ситуації.

Проте зазначені недоліки суто президентського політичного режиму не означають, що він не має змоги враховувати розвиток ситуації й не має власних засобів для того, щоб “випускати пару”. Коли існують відповідні політичні традиції й стереотипи громадської думки, президент, не відправляючи прем'єр-міністра у відставку, може враховувати (або робити вигляд, що враховує) вплив громадської думки на дії урядової команди. У цьому разі той самий президент США може відправити у відставку міністрів або відповідальних працівників апарату адміністрації, які піддаються найбільшій критиці громадськістю через пресу, парламентаріїв чи впливових і численних соціальних груп виборців.

Раніше ми вже переконалися, що політичне життя є набагато складнішим за прості, а часом і спрощені форми й моделі політичних режимів. Скажімо, існування чи відсутність того чи іншого суспільного інституту або окремої посади не є загальним критерієм в оцінюванні суб'єктів політики. Саме тому багато політологів говорять про президентсько-парламентські чи парламентсько-президентські політичні режими, в яких керівні виконавчі функції є прерогативою і президента, і уряду, який відповідальний перед парламентом. Згідно з Конституцією України,

яку було ухвалено 1996 р., у нашій країні реалізовано президентсько-парламентський політичний режим.

Водночас варто зазначити, що навіть якщо поділ влади й здійснено в межах конституційного поля, це абсолютно не означає, що в подальшому не буде боротьби між гілками влади за розширення своїх владних повноважень. Це нормальний політичний процес, і головне тут, щоб він відбувався у правовому полі, демократично і не супроводжувався загостренням ситуації в суспільстві, загальносистемні цілі якого спрямовані на стабільний та еволюційний розвиток.

Насамкінець повернемося до понять демократичного, авторитарного й тоталітарного режимів.

Раніше йшлося про те, що політичний режим визначається на основі взаємодії держави та громадянського суспільства.

Загалом демократія є певним політичним ідеалом, який виходить з визнання таких концептуальних засад:

- особистої свободи та права громадян на участь у формуванні органів державної влади;
- необхідності контролю за діяльністю влади;
- впливу на ухвалення спільних для всіх рішень на основі загального рівного виборчого права через вибори, референдуми.

Демократичний режим характеризується гармонійним поєднанням правової соціальної держави та розвиненого громадянського суспільства, де реалізовано демократичні принципи.

Авторитарний режим тримається на значному зосередженні влади в руках однієї особи чи обмеженої групи людей, “звуженні” громадянського суспільства (тобто політичних прав і свобод громадян та суспільно-політичних організацій, повноважень демократичних інституцій) і жорсткого примушування до додержання, можливо, непопулярних, але формально легальних вимог (законів). За авторитаризму досить характерним є патерналізм (від лат. *pater* — батько), який виходить з того, що держава, влада має по-батьківськи піклуватися про народ. Як наслідок, вона примушує людей до певних дій “для їхнього ж блага”.

Деякі вчені вважають авторитаризм необхідним засобом формування громадянського суспільства під час переходу від тоталітаризму до демократії.

Тоталітарний режим характеризується майже повним поглинанням державою громадянського суспільства, всеохопним контролем і репресивним примушуванням громадян до виконання владної волі. Такий режим намагається контролювати всі сфери суспільного життя адміністративно. Він фактично ліквідує або вихолощує конституційні права та свободи громадян і реалізує домінування однієї політичної партії та ідеології.

У межах тоталітаризму виокремлюють більшовицький, нацистський і фашистський режими.

Отже, зазначимо, що політична система, яка, по суті, складається із сукупності взаємопов'язаних політичних інституцій і політичних відносин, є надзвичайно складною й потребує стабільності та еволюційного розвитку, оскільки різкі зміни руйнують її, розбалансовують діяльність, призводять до значних людських, матеріальних і духовних втрат суспільства.

Держава як форма організації суспільства

7.1. Поняття, ознаки і функції держави

Найважливішим компонентом будь-якої політичної системи є держава, під якою розуміють основне знаряддя або спосіб організації публічної політичної влади у суспільстві.

Держава є похідною від громадянського суспільства, його соціально-економічних, політичних і психологічних відносин. Вона має забезпечувати реалізацію законів, гарантувати функціонування суспільних процесів, що саморегулюються, права і свободи громадян та їх об'єднань.

Узагалі термін **“держава”** можна тлумачити згідно з трьома поглядами.

1. У буденній свідомості під нею розуміють організацію великої суспільної групи й використовують як синонім понять **“країна”**, **“народ”**, **“батьківщина”**.

2. Кваліфікують її і як відносини політичної влади або сукупність зв'язків між громадянами та органами держави, з одного боку, і між ними й політичними партіями та суспільними організаціями — з другого.

3. У вузькому розумінні держава ідентифікується з адміністративно-розпорядчими органами та системою правових норм, які визначають їх функціонування.

Основними ознаками держави є наявність державного апарату, права, своєї території, населення та суверенітету.

Розглянемо ці поняття докладніше.

1. Державний апарат

Державний апарат — це особлива система органів і установ, котрі здійснюють функції державної влади (управління, регулювання й контролю), які по суті є спеціалізованими органами насильства, що використовуються згідно із законодавством цієї держави.

Сучасні держави, як правило, мають п'ять основних елементів організаційної структури державного апарату.

1. Представницькі органи (парламент, органи місцевого самоуправління та самоврядування).

2. Виконавчо-розпорядчі органи, або державна адміністрація (президент, уряд та його регіональні органи).

3. Судові органи.

4. Прокуратура.

5. Органи державного контролю.

Законодавча, виконавча та судова гілки влади мають доповнювати й контролювати одна одну і не перебирати на себе не властиві їй обсяги компетенції. Крім того, слід зазначити, що органи прокуратури й державного контролю часто входять до системи виконавчої влади, а формуються за участю представницької гілки влади.

2. Право

Держава функціонує в межах встановленого нею правопорядку, який відбиває основні цілі й принципи державного устрою. Отже, право має політичний вимір, що є не лише технікою діяльності держави та регулювання відносин співіснування громадян у суспільній сфері. Воно закріплює систему санкціонованих державою нормативних регуляторів суспільного життя, якій повинні підкорятися всі суб'єкти та об'єкти політики.

У буденній свідомості право часто ототожнюється з різними юридичними нормативними актами. Однак останні є лише формою реалізації права, що може вважатися такою лише за існування демократичної правової організації держави та її органів.

Така організація передбачає вільне волевиявлення громадян на виборах, референдумах, усенародних опитуваннях, через функціонування представницьких органів влади. Воля народу, узгоджена в межах демократичних процедур, завдяки реалізації свободи особистості, держави та суспільства загалом і є правом.

Основним засадничим принципом права є принцип загальної рівності, тобто спільний і однаковий ступінь свободи для держави та її органів, суспільних груп і окремих особистостей.

У суспільному житті право постає у формі законів та інших нормативних актів (постанов, розпоряджень, указів, інструкцій).

3. Територія

Держава існує на певній території, на яку поширюється її юрисдикція, а влада й закони мають характер обов'язкових для виконання всіма громадянами та інституціями. Отже, територіальна ознака є невід'ємним атрибутом держави. Її територію визначають кордони окремих країн, що встановлюються на основі дво- і багатосторонніх договорів.

4. Населення

Держава охоплює своїм впливом усіх людей, які перебувають на її території (включаючи й осіб без громадянства та громадян інших держав). Жодна особистість не може існувати за межами держави і не підкорятися їй, оскільки приналежність до держави є суспільною необхідністю й регулюється державним правом.

5. Суверенітет

Суверенітет держави означає, що найвищу та необмежену владу стосовно внутрішніх суб'єктів має держава. Цей суверенітет мусять поважати інші держави. Він є формально-правовою конструкцією, оскільки слід ураховувати міжнародні та внутрішні зв'язки, що можуть обмежувати державну владу.

Отже, суверенітет будь-якої держави обмежують міжнародні, економічні, політичні, військові та інші види залежності, і на це треба зважати, аналізуючи проблеми державотворення та співіснування держав.

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

Форми активності держави щодо суспільства, інших держав характеризуються функціями держави, що поділяються на внутрішні та зовнішні.

До **внутрішніх функцій держави** належать такі:

1. **Економічна** функція, в якій держава виступає як підприємець, плановик і координатор господарської діяльності та економічних процесів.

У різних суспільствах ця функція може виглядати по-різному. Наприклад, у капіталістичних суспільствах держава пере-

важно є координатором підприємницької діяльності, плануючи діяльність лише ключових для неї галузей — космічної, атомної, енергетичної, транспортної, військово-промислової, науково-технічної.

Країни соціалізму й такі, що розвиваються, мають набагато більший державний сектор економіки. Це, звичайно, потребує зовсім інших управлінських рішень і дій. Хоч є чимало прикладів, коли і в капіталістичних країнах досить велика кількість підприємств перебуває в державній власності.

2. Культурно-виховна функція полягає у підтримці державою соціальних інститутів, які діють у цій сфері суспільного життя (освіта, наука та технології, культура, спорт, пропаганда тощо).

3. Соціальна функція, в якій держава є організатором системи охорони здоров'я, опікування, соціального забезпечення непрацездатного населення (пенсіонерів, інвалідів, неповнолітніх, малозабезпечених), безробітних та ін.

4. Функція підтримки порядку, реалізація якої має два аспекти:

- гарантування елементарного громадського порядку (правосуддя, боротьби зі злочинністю, утримання правоохоронних органів, в'язниць);
- захист суспільного устрою від політичної дестабілізації та деструкції.

Якщо перший аспект реалізується приблизно однаково в усіх суспільствах, то правоохоронно-політична функція відрізняється від соціально-політичних характеристик держави (правова, демократична, тоталітарна, авторитарна, диктаторська і т. ін.).

У демократичних державах її органи (поліція, прокуратура, спецслужби) діють у більш-менш окреслених правових межах. А за умов, скажімо, тоталітарних режимів ця функція держави є гіпертрофованою і реалізується з грубими порушеннями прав людини, суспільних груп і т. ін.

Зовнішні функції держави з погляду реалізації її політичних цілей та інтересів у структурі міжнародної діяльності розглядають через призму трьох видів державних інтересів.

1. Екзистенціальних інтересів, під якими розуміють цілісність, безпеку, виживання, розвиток, пристосування до нових умов,

перспективу розвитку ситуації, взаємини суб'єктів міжнародних відносин, їх систему і т. ін.

2. **Інтересів співіснування**, які розглядають з урахуванням автономності, суверенності, участі, співпраці, взаємовигоди, позицій, ролі цієї держави та інших суб'єктів міжнародних відносин.

3. **Функціональних інтересів**, які досліджують з погляду ефективності, інформування, регулювання, надійності функціонування державних інститутів, інновацій і т. ін.

Проте є й інші критерії класифікації функцій держави, за яких останні розглядають не з погляду реалізації цілей та інтересів (внутрішніх чи зовнішніх), а з позицій характеру реалізованих цілей. Такий підхід, ураховуючи тенденції до міжнародної економічної, політичної, екологічної, епідеміологічної залежності, не потребує поділу функцій держави на внутрішні та зовнішні.

7.2. *Форми державного правління та устрою*

Під формою державного правління розуміють організацію верховної державної влади, її структуру, правовий (конституційний) статус, співвідношення між вищими органами державної влади, організацію та механізми їх діяльності.

Основними сучасними формами правління є парламентська та президентська республіки і конституційна монархія.

В історичному плані, наприклад марксистська доктрина, виходячи із суспільно-економічного базису, виокремлює форми державного правління: рабовласницьку, феодальну, буржуазну, соціалістичну.

Розрізняють також азійську, тоталітарну, диктаторську та інші форми правління.

Парламентська республіка виникла й оформилася у Франції в 70-ті роки XIX ст., а надалі прижилася в інших країнах, де було скинуто монархію. Концептуально вона будується на принципі рівноваги законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.

Головою парламентської республіки, як правило, є обраний парламентом президент, функції якого є суто представницькими.

Реальну владу в такій державі має уряд, який формується двопалатним парламентом. Перед парламентом уряд несе політичну відповідальність (звітує і т. ін.).

Найхарактернішими прикладами парламентської республіки є моделі державного правління Німеччини, Італії, Швейцарії, Фінляндії, Індії.

Президентська республіка також будується на принципі розподілу влади, однак на чолі її стоїть всенародно (прямо або опосередковано через колегію виборців) обраний президент.

Президент, наприклад у США, має повноваження глави держави й водночас глави уряду, який призначається ним особисто і невідповідний парламенту. А парламент, наділений усією повнотою законодавчої влади та певними контрольними функціями, не залежить від президента, який не має права на розпуск парламенту.

Водночас президент може накласти вето, тобто заблокувати прийняття парламентом небажаного (з його погляду) закону. Після цього, як передбачає законодавство багатьох президентських республік, парламент має або скоригувати цей варіант закону, або підтвердити його конституційною більшістю ($\frac{2}{3}$ усього складу парламенту).

Значні конституційні повноваження як глави держави й глави уряду зумовлені тим, що він обирається загальним голосуванням усім населенням, а відтак має широку соціальну базу підтримки.

Президент невідповідний парламенту, однак за наявності порушень ним конституції згідно зі спеціальною процедурою (імпичментом) він може бути усунений з посади й притягнений до кримінальної відповідальності.

Президентська республіка вперше була встановлена у США, де діє й донині. Така сама форма устрою використовується тепер у Франції, Польщі, Росії, Казахстані, Узбекистані, Туркменистані, більшості країн Латинської Америки, в Україні.

Парламентська й президентська республіки є спорідненими формами правління. Нині увиразнюється тенденція їх взаємозближення.

Конституційна монархія в сучасному вигляді існує як парламентська монархія, де пост глави держави (короля, імператора,

великого герцога) передається за принципом успадкування. Законодавча влада при цьому належить, як правило, двопалатному парламенту, а виконавча — уряду, який формується останнім.

Монарх є символічною постаттю, яка об'єднує націю переважно на рівні національної, державної свідомості та усталених політичних традицій країни.

Подібні форми правління характерні для Бельгії, Великобританії, Данії, Іспанії, Люксембургу, Нідерландів, Норвегії, Швеції, Японії.

Зауважимо, що у східних країнах (Бахрейн, Йорданія, Катар, Кувейт, Марокко та ін.) реальна влада належить саме монархам — королям, емірам, шейхам, султанам і т. ін. Роль парламентів у них є незначною, переважно символічною. А, скажімо, у Саудівській Аравії взагалі панує абсолютна монархія.

Загалом у сучасному світі монархічний лад утримується в 34 країнах [180].

Форма державного устрою складається з адміністративно-територіального устрою та механізмів відносин між державою та її складовими, центральними та місцевими органами влади. Існують унітарна, федеративна (таких більшість) і конфедеративна (зустрічається рідко) форми державного устрою.

Унітарна форма характеризується наявністю для всієї країни єдиних вищих органів влади й управління та поділу на адміністративно-територіальні одиниці (області, комуни, округи). Така побудова характерна, наприклад, для Польщі, Угорщини, Франції, Чехії.

Федеративна форма є наслідком добровільного об'єднання державних одиниць, які мають високий рівень політико-правової самостійності, власний адміністративно-територіальний поділ і т. ін.

Говорити про федерацію можна тоді, коли кілька державних утворень мають спільні територію, армію, податкову й митну системи, союзні конституцію (поряд з конституціями суб'єктів федерації), уряд, законодавство й суд, громадянство (поряд з громадянством суб'єктів).

Отже, федерація, яка створюється переважно в багатонаціональних країнах, має спільні для всіх суб'єктів федерації вищі органи влади та управління за одночасного збереження вищих органів влади й управління суб'єктів федерації. Ця форма дер-

жавного устрою використовується в Австралії (6 суб'єктів федерації), Австрії (10), Аргентині (23), Бельгії (3), Бразилії (26), Венесуелі (20), Індії (25), Канаді (13), Малайзії (7), Мексиці (31), Нігерії (21), Німеччині (18), Об'єднаних Арабських Еміратах (11), Пакистані (4), США (49), Швейцарії (22).

Конфедеративний союз держав створюється як тимчасове утворення для вирішення конкретних завдань. Свого часу таку форму об'єднання використали Єгипет і Сирія, які нетривалий час співіснували у вигляді Об'єднаної Арабської Республіки (1958–1961), а також Сенегал і Гамбія — у вигляді Сенегамбії (1982–1989). Є ще приклад Швейцарської конфедерації, яка за 500 років своєї історії практично перетворилася на федеративну державу.

Однією з найважливіших характеристик сучасності є система правління, або політичний режим, під якою розуміють сукупність методів діяльності державних органів, політичних свобод і прав громадян, що визначають відносини суспільства, держави та особистості.

Виокремлюють демократичну й тоталітарну (авторитарну) системи правління.

Демократична система правління базується на регулярних, вільних і справедливих виборах, повазі особистості й верховенстві закону, гарантіях свободи й рівності можливостей для кожного громадянина. За такої системи влада підзвітна виборцям і зобов'язана виконувати норми законів.

Для **тоталітарної системи правління** характерне спирання політико-владних структур на пряме насильство (або загрозу його застосування). Такий політичний режим повністю ідеологічно й соціально-політично панує над особистістю, пригнічує її. Для нього характерна абсолютна влада правлячої еліти. Остання, як правило, висуває зі своїх рядів авторитарну особистість, здатну виконувати соціальні настанови своєї спільноти.

7.3. Правова соціальна держава

Для того щоб створити уявлення про вже напрацьовані людством моделі побудови держави, розглянемо основні принципи правової держави демократичного режиму, які можуть стати в пригоді у процесі державотворення.

Як зазначалося, витoki ідеї правової держави можна знайти ще в працях давньогрецьких мислителів Платона [162] й Арістотеля [15]. Ідейно-теоретичні підвалини концепції правової держави заклали Ш. Монтеск'є (концепція розподілу влади) [136], Ж. Ж. Руссо (ідея народного суверенітету) [192] та І. Кант (концепція держави як об'єднання людей, які підкоряються правовим законам) [95].

Основна проблема концепції правової держави полягає у співвідношенні держави та права: що має переважати — право над діяльністю законодавця (парламенту та інших державних органів) чи супервлада парламенту?

У першому випадку розуміють встановлення міри свободи й відповідальності державних органів та особистості залежно від волі громадян (права), у другому — відповідно до рішень власне парламенту. Однак останній шлях призводить до заміни права законом, абсолютизації волі законодавця. У такий спосіб можна оголосити правовою будь-яку державу, де діє принцип формальної ієрархії юридичних норм (конституція — закони — підзаконні акти).

Світова політологічна думка виокремлює такі **принципи правової держави**:

- загальність правління правових законів;
- розподіл влади;
- пріоритет прав і свобод людини;
- юридична взаємовідповідальність держави та особистості.

Загальність правління правових законів полягає в тому, що і громадянин, і держава (законодавчі, виконавчі та судові органи) керуються у своїй діяльності виключно законом. Тільки законодавчий орган може їх ухвалювати, змінювати або скасовувати (знову-таки згідно з відповідними законодавчими процедурами).

Основою всього життя є правління Конституції країни.

На відміну від громадян, які повинні діяти за принципом: дозволено все, що не заборонено законом, державним органам, які пов'язані з адміністративним управлінням, заборонено все, що не дозволено законом.

У правовій державі правлять не окремі особи, а закони, що є основними регуляторами суспільного життя. Порушення законів має каратися знову-таки в межах законів.

Розподіл влади передбачає оптимальне співвідношення компетенцій між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, узгодження суперечностей між ними, а також між особистістю, державою й суспільством.

Обрана демократичним шляхом законодавча влада реалізує народний суверенітет, формулює норми суспільного й державного життя, що є обов'язковими для виконання всіма громадянами та суспільними інститутами.

Своєрідний правовий контроль у державі здійснює Конституційний суд, а виконавча влада реалізує закони, ухвалені парламентом, формується ним і звітує перед ним.

Якщо вища посадова особа держави (президент) обрана безпосередньо населенням, вона в межах законодавства також підзвітна парламенту. Проте й сама вона має юридичні важелі впливу на законодавчий орган. Наприклад, може розпустити парламент і призначити згідно з конституційними нормами дострокові, позачергові вибори.

Судова влада є арбітром і покликана вирішувати спірні питання між законодавчою та виконавчою гілками влади, а також між ними й громадянами. Вона має бути незалежною й діяти виключно на основі чинних у державі законів.

Пріоритет прав і свобод людини означає гарантію законодавчого забезпечення прав людини та її основних свобод, їх захист виконавчою владою.

Згідно з Паризькою хартією для нової Європи кожна людина має право на свободу думки, совісті, поглядів, переконань, релігії, зборів, пересувань і т. ін. Кожен має право брати участь у вільних і справедливих виборах, володіти власністю, працювати і т. ін. Ніхто не повинен затримуватися правоохоронними та іншими органами без юридичних підстав, надання захисту, справедливого судового розгляду в разі офіційно висунутих йому звинувачень і т. ін.

Під юридичною взаємовідповідальністю держави та особистості розуміють одночасне забезпечення виконання прав і свобод громадян з відповідальністю останніх перед державою й суспільством.

Основними методами забезпечення відповідальної поведінки громадян є стимулювання, переконання, підвищення рівня правової та політичної культури.

Водночас правова держава має застосовувати згідно із законодавством певні санкції за невиконання загальноприйнятих юридичних норм поведінки.

Формами відповідальності держави перед особистістю є звіти виконавчих органів перед законодавчими, достовірна інформація для громадян (за винятком тієї, що становить державну таємницю), судове оскарження дій посадових осіб за ущемлення прав громадян і т. ін.

Звичайно, кожна держава має певні відмінності у внутрішній побудові, однак загальні принципи у тій чи іншій модифікації людство вже сформулювало, і це є надбанням загальносвітової політологічної та правової думки.

Політичний аспект проблеми правової держави полягає в тому, що її формування є кордоном, який розділяє перехід від тоталітаризму до демократії.

Є й суто правовий аспект цієї проблеми. Він полягає в тому, що держава як джерело формування права на певному етапі суспільного прогресу й сама потрапляє під “п’яту” права та стає правовим явищем.

Проте правова держава не є вінцем суспільного розвитку. Найрозвиненіший ступінь суспільства — не просто правова держава, а **правове соціальне суспільство**, в якому встановлюється безумовне верховенство права, абсолютне й непорушне панування його принципів і цінностей. У такому суспільстві окрім досягнення правосуддям статусу вищої влади в державі та утвердження культури права значно **розширюються права людини**, які набувають безпосередньо юридичного та соціального значення.

Підсумовуючи, зазначимо такі засадничі принципи правової держави:

- громадяни можуть робити все, що не заборонено законом;
- держава може робити лише те, що визначено законом;
- правосуддя має бути незалежним і ґрунтуватися на презумпції невинності.

Але недостатньо досліджувати лише правові норми регуляції суспільного життя. Інтереси розбудови розвиненого громадянського суспільства потребують урахування соціальних регуляторів. Це дає підстави говорити не лише про правову, а й про соціальну державу, основними принципами якої є такі:

- забезпечення гідних умов для життя людини;
- соціальна, екологічна, морально-психологічна відповідальність власника, держави за наслідки своєї діяльності.

Отже, проблема державотворення є ключовою під час розбудови системи управління суспільством і соціальними процесами, що відбуваються в ньому. І за оптимального вибору моделі з урахуванням політичної, правової, психологічної культури (про що поговоримо пізніше) можна побудувати суспільство без соціальних катаклізмів і катастроф, забезпечити його еволюційний розвиток.

Громадянське суспільство

8.1. *Поняття, ознаки і функції громадянського суспільства*

Поняття “громадянське суспільство” своїм корінням зобов’язане ідеї “полісу” Арістотеля, “societas civilis” (громадянське суспільство) Цицерона та природному праву.

Проте слід пам’ятати, що мислителі того часу по суті розуміли під поняттям громадянського суспільства політичну державу, яка поєднувала найважливіші сфери суспільства: сім’ю, релігію, освіту, культуру, мистецтво тощо. Ці сфери були тісно пов’язані з державою, з якою вони становили єдине ціле.

Інакше кажучи, в античності, а особливо за феодалізму, усі найважливіші інститути суспільного життя — власність, сім’я, стани, корпорації — набули статусу елементів державного життя.

Такий підхід залишався незмінним аж до XVIII ст. Навіть відомі мислителі Нового часу Дж. Локк [119], Ж. Ж. Руссо [192], І. Кант [95] користувалися словами “громадянське суспільство” і “державна” як синонімами.

Водночас перехід від Середньовіччя до Нового часу ознаменувався визріванням громадянського суспільства та відокремленням його від держави. Поступово формувалося переконання в тому, що надмірно розширена держава стримує розвиток особистості та заважає її вільному волевиявленню. Тема протистояння громадянського суспільства й держави найширше висвітлювалася в працях Т. Спенса, Х. Ходжскіна, Ж. Сійєса [10] й особливо в програмному документі Великої Французької революції — Декларації прав людини і громадянина [17; 92].

Найрадикальнішу концепцію запропонував Т. Пейн у памфлеті “Права людини”. Цей мислитель вважав державу необхідним злом: що воно менше, то краще для суспільства.

Більш помірковано висловлювалися з цього приводу А. де Токвіль [210], Дж. Мілль [195] та ін., які вважали розмежування між державою і громадянським суспільством постійною характеристикою демократичної соціальної й політичної системи.

Проте існувала й інша течія політичної думки в особі І. Бен-тама, Ж. Сімонді, П. Пфіцера, ідеї яких набрали закінченої форми у працях Л. фон Штейна і Г. Гегеля. Ці дослідники вважали надмірну свободу громадянського суспільства джерелом інтенсифікації конфліктів і обґрунтовували необхідність жорсткішого державного регулювання й контролю [90].

Основна заслуга в розробці концепції громадянського суспільства, безумовно, належить Г. Гегелю, який систематизував суспільно-політичну спадщину французької, англосаксонської й німецької думки. Він вважав, що громадянське суспільство є особливою стадією в діалектичному русі від сім'ї до держави в складному процесі історичної трансформації від Середньовіччя до Нового часу.

За Гегелем, ідеальна держава, визначаючи громадянське суспільство та утримуючи його під своїм контролем (при забезпеченні його свободи), спрямовує його на побудову високорозвиненого суспільства, яке зорганізоване політично [51].

Особливий підхід до громадянського суспільства був у марксистів. У цій доктрині політична держава віддзеркалює політичний інтерес, а громадянське суспільство — приватний [20]. По суті К. Маркс та його послідовники спростили структуру гегелівської моделі громадянського суспільства до сфери праці, виробництва й обміну. Що ж стосується відносин між державою й громадянським суспільством, то їх марксизм практично не досліджував, бо декларував побудову комуністичного суспільства, де не буде держави. Відтак у царстві свободи немає сенсу говорити про свободи.

Чим це закінчилося в тоталітарній комуністичній державі — ми вже знаємо.

За Марксом, у комуністичному суспільстві не буде панування влади як такої. А раз немає влади — немає й потреби у владі народу, себто демократії. Тому й не дивно, що громадянське суспільство як таке в марксистській доктрині не досліджувалося. Це ми бачимо і у В. Леніна, який взагалі не користувався поняттями “правова держава” й “громадянське суспільство”. Як наслідок, в умовах так званого реального соціалізму держава практично повністю поглинула громадянське суспільство, що призвело до застою, а потім і краху соціалістичної системи.

Щоправда, і в західному суспільствознавстві цей термін не вживали практично до 70-х років ХХ ст. По суті, досліджуючи громадянське суспільство, вчені користувалися терміном просто “суспільство”.

У сучасному розумінні **громадянське суспільство** — це сукупність усіх громадян, їх вільних об’єднань та асоціацій, пов’язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами держави, її директивного регулювання й регламентації, але гарантуються та охороняються державою.

Інакше кажучи, громадянське суспільство є системою забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної й духовної сфер, їх самовідновлення та передавання від покоління до покоління, системою незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що мають створити умови для самореалізації окремих індивідів і груп. У цьому, власне кажучи, і полягають функції громадянського суспільства.

Узагальнюючи, назвемо **ознаки громадянського суспільства**:

- відокремлена від держави структура суспільства, яка складається з громадян, їх добровільних асоціацій і об’єднань;
- вільні відносини між суб’єктами громадянського суспільства;
- цінування громадянських прав вище за державні закони;
- забезпечення прав і свобод особистості, можливостей реалізації її інтересів і прагнень, політичного, ідеологічного плюралізму;
- наявність приватної власності, вільної конкуренції, вільних відносин обміну діяльністю та її продуктами між незалежними власниками, тобто ринку;
- саморегуляція відносин між людьми, їх асоціаціями та добровільними об’єднаннями на основі соціальних і психічних норм регуляторів суспільного життя;
- багатство соціальних ініціатив;
- збереження відповідних традицій, культури тощо.

У розвиненому громадянському суспільстві, яке характеризується високим рівнем політичної організованості, активно функціонують суспільні організації. До останніх належать

політичні партії, громадські організації, об'єднання й рухи, конфесії і т. ін., які разом з окремими громадянами становлять структуру громадянського суспільства.

8.2. Політичні партії: сутність, типологія, функції

До XIX ст. поняття “партія” ототожнювалося з групою людей, яка конкурує з подібними групами в боротьбі за владу або за вплив на тих, хто її має.

Одним із перших зацікавився цією проблемою *Моріс Дюверже* [273; 274], який розглядав політичні партії з трьох позицій:

- групи, згуртованої на ідеологічних зв'язках;
- суспільної організації індивідів;
- виразника інтересів певних станів (робітничого, селянського, буржуазного тощо).

До речі, таке розуміння цього терміна абсолютно не суперечить його сучасному тлумаченню.

Політична партія — політична організація, яка об'єднує на добровільних засадах людей зі спільними інтересами, що реалізовані в основоположних ідейних настановах і програмах з метою впровадження їх через оволодіння політичною владою та здійснення державного керівництва країною.

Політичні партії є одним з найважливіших суспільних інститутів. Вони великою мірою визначають характер і спрямування політичного процесу, його стабільність і цивілізованість, стратегію й тактику боротьби за владу.

Уже згаданий М. Дюверже встановив різницю між двома категоріями партій:

- виборчого (парламентського) походження;
- зовнішнього походження.

Перші створюються навколо парламентських груп, згуртованих за політичними уподобаннями, та місцевих виборчих комітетів.

Другі створюються з існуючих суспільних організацій:

- профспілок (лейбористська партія Великобританії);
- селянських спілок (аграрні партії у Швеції, Данії, Норвегії, Україні);

- релігійних об'єднань (християнсько-демократичні партії в Німеччині, Італії);
- ветеранських організацій (крайні праві партії в Італії, Німеччині, Франції у період між світовими війнами);
- галузевих професійних об'єднань (колишня партія прав людини в Україні, створена на базі спілки юристів);
- товариства тверезості та здоров'я (українська партія “Твереза нація”) та ін.

Комуністичні партії, як правило, створювалися внаслідок розколу соціалістичних і соціал-демократичних партій. Так було у випадку з КПРС, яка сформувалася на базі РСДРП, що розкололася на більшовиків і меншовиків. Аналогічно була створена Французька компартія (1920).

У посткомуністичних країнах, навпаки, розкол колишніх монополюючих правлячих комуністичних партій сприяв появі політичних партій ортодоксально-комуністичних і соціал-демократичних напрямів. Наприклад, в Україні в такий спосіб були створені комуністична, соціалістична партії, а також партія демократичного відродження України (на базі демократичної платформи в КПУ). Водночас соціал-демократичні партії виникли на базі спонтанно створюваних соціал-демократичних гуртків і об'єднань.

Будь-який політичний режим характеризується рівнем розвитку політичних партій, відносинами між партіями, партіями й державою. Про залежність політичного призначення партій від соціально-політичного устрою можна довідатися з *табл. 5*, де можна побачити, що сутність партії є похідною від характеристик політичної системи, в якій вона функціонує.

Політичні партії є винаходом європейської політичної культури. У генезі політичної партії М. Вебер [361–363] виокремлював три етапи: аристократичне угруповання, політичний клуб, масова партія. Такий поділ сприйняла політологія. Однак слід зауважити, що всі згадані стадії розвитку пройшли лише англійські партії лібералів (вігів) і консерваторів (торі). Більшість сучасних політичних партій одразу сформувалися як масові партії.

Політичні партії XVIII–XIX ст. були невеликими за чисельністю, без фіксованого членства й організаційного оформлення, мали характер елітарних клубів, які діяли насамперед у стінах парламентів.

**Соціально-політичний устрій та політичне призначення,
функції партії**

Критерії відмінностей партій, зумовлені соціально-політичним устроєм	Тип соціально-політичного устрою	
	плюралістичний, демократичний	моністичний, тоталітарний
Політичне призначення	Засіб демократичного володарювання в інтересах якоїсь соціальної групи	Засіб диктаторського володарювання в інтересах якоїсь соціальної групи
Функції як опосередковуючі ланки між державою й суспільством	Агрегування, узгодження, виведення на політичний рівень реальних часткових інтересів	Підпорядкування політичним інтересам правлячої групи інтересів усього суспільства
Статус у політичній системі	Правляча (у тому числі позасистемна), опозиційна	Авангардна
Міра включення до державної структури	Тільки парламентська фракція	Уся партія, її організаційні структури
Форми боротьби за статус правлячої	Політичне змагання, конкуренція	Політичне та фізичне усунення опозиції
Роль у формуванні державного апарату	Несуттєва	Вирішальна
Партизація державного апарату	Відсутня	Тотальна
Значення особистого членства в партії для соціального статусу, кар'єри та життєвого успіху	Майже жодного	Вирішальне
Становище громадських організацій	Автономні, незалежні щодо партій	Цілковито підпорядковані партії

Як зазначав Є. Вятр [43], процес формування політичних партій був суттєвим аспектом руйнування традиційних структур влади аристократії й заміни її більш відкритими об'єднаннями громадян. З'явилися “парламентарні” буржуазні партії, які хоча й були відкритішими порівняно з аристократичними спільнотами, але все-таки елітарно замкненими.

Після завоювання робітничим станом виборчих прав вибори стали не лише внутрішньою справою буржуазії, а й набули загальногромадянського значення. Як наслідок — партії набули характеру масових. Це суттєво змінило їх організаційну та функціональну структуру, форми політичної діяльності.

Парадигму (модель) сучасної партії утворюють такі параметри.

1. Інституціоналізація, або місце й роль партії у політичній системі.

2. Статус в уряді (керівництво або участь), представленість (непредставленість) в органах влади (законодавчих, виконавчих, судових).

3. Соціальна база (стани, групи, конфесії, етноси, окремі громадяни тощо).

4. Політичні орієнтації (настанови) стосовно власності, ролі держави, прав громадян і т. ін.

5. Мета функціонування (суперництво на виборах, піддрив політичної системи, підтримка еліти влади і т. ін.).

6. Структурна незалежність (ступінь незалежності, кадрові, фінансові джерела, зв'язки з іншими вітчизняними та зарубіжними партіями).

7. Внутрішня організація (структура, ієрархічні зв'язки, географія впливу, ступінь централізованості, періодичність проведення зборів, з'їздів, інтенсивність пропаганди, постановка науково-дослідницької діяльності і т. ін.).

8. Рівень згуртованості, активності членів партії, дисципліни, дотримання доктрини і т. ін.

Про типологію партій можна довідатися з *рис. 8*.

Тип партій визначається багатьма чинниками. Скажімо, залежно від політичного режиму вони можуть бути легальними або нелегальними.

Парламентські партії за основну мету мають завоювання депутатських мандатів, формуються переважно згори. Парламентська фракція в такій партії є головною організаційною ланкою, а інколи й керівним та організаційним центром.

Непарламентські партії, на думку М. Дюверже, є центристськими й доктринально єдиними, формуються здебільшого знизу.

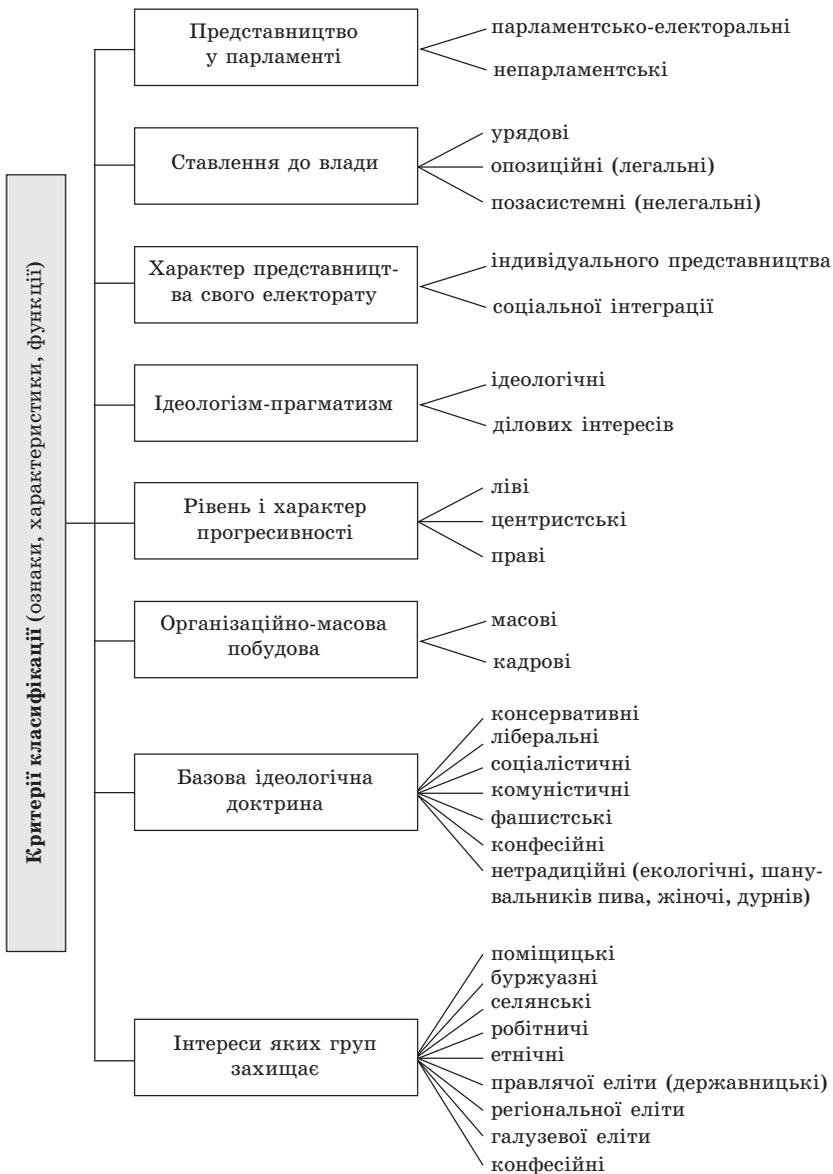

Рис. 8. Типологія партій

За функціональним критерієм партії поділяють на “індивідуального представництва” і “соціальної інтеграції”.

Діяльність перших, як правило, полягає в доборі кандидатів у депутати, мери, президенти тощо. Другі діють на основі статуту і програми, передбачають постійне членство, внески, партійну дисципліну тощо.

Програми “ідеологічних” партій ґрунтуються на певному світогляді, партій “ділових інтересів” — на економічному забезпеченні певних соціальних груп. Хоча загалом такий поділ досить штучний, оскільки немає партій, які не керуються певними ідеологічними настановами та економічними інтересами.

Більш-менш прогресивні партії прийнято іменувати лівими, реакційні — правими, а проміжні — центристськими (хоча в посттоталітарних суспільствах навряд чи можна назвати комуністичні та соціалістичні партії прогресивними, оскільки здебільшого вони закликають до повернення старих часів).

Найпоширенішим у західній політології є поділ партій на масові й кадрові. Масові партії (соціал-демократичні, комуністичні, фашистські) мають за базу великі соціальні групи, добре зорганізовані, згуртовані на основі певних світоглядних принципів, існують переважно за рахунок внесків.

Кадрові партії не мають обов’язкового членства, внесків, постійних зборів тощо. Вони спираються на існуючі соціально-політичні структури та впливових у виборчих акціях осіб. Це забезпечує їм широку підтримку громадян під час виборів.

Однак і масові, і кадрові партії претендують перетворитися на загальнонародні, звертаючи дедалі більше уваги на організаційні аспекти своєї діяльності.

Традиційні для Західної Європи консервативні та ліберальні партії є децентралізованими. Соціалістичні партії є масовими та централізованими, а комуністичні та фашистські — жорстко централізованими, з чіткою ієрархічною підпорядкованістю й напіввійськовою дисципліною.

До нетрадиційних партій належать екологічні, жіночі, партії любителів пива, дурнів та ін., які ґрунтуються на еклектичній ідеології, відмові від професійного апарату, прискореній ротації лідерів і депутатів.

Зауважимо, що наведені критерії класифікації партій є досить умовними. У кожному конкретному випадку потрібно роз-

глядати характеристики партій окремо, особливо коли йдеться про партійно-політичні структури, які щойно стали на шлях формування та інституціоналізації.

ФУНКЦІ ПАРТІЙ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ

Основні функції політичних партій полягають у здійсненні зв'язків між суспільством і державою, інтеграції інтересів різних соціальних груп населення, виробленні альтернативних політичних програм розвитку суспільства, політичних структур і технологій (виборчих систем, структур влади, підготовки кадрів для політичної і правлячої еліти і т. ін.).

Багатопартійність є цивілізованим механізмом узгодження інтересів різних суспільних груп, підходів, поглядів, мобілізації громадян на легітимізацію (узакононення) політичного ладу і т. ін.

8.3. Суспільно-політичні організації та рухи

Специфічною формою політичної активності громадян є **суспільно-політичні організації та рухи**, які відрізняються метою, способами її реалізації, ідейними та доктринальними засадами.

Суспільні організації виникають тоді, коли кілька осіб об'єднуються і між ними встановлюються певні зв'язки. Слід зазначити, що такі організації громадян формуються передусім як інструмент реалізації потреб та інтересів цих громадян. Отже, природна потреба людей в об'єднанні є наслідком спільності їхніх соціальних статусів (станів) і т. ін.

Політологія виявляє свій особливий інтерес до недержавних або неурядових суспільних організацій, які мають постійні (стабільні) риси та характеристики й певну самостійність у діях. Діяльність таких організацій тісно пов'язана із впливом на центри прийняття політичних рішень.

Людина, яка є членом суспільної організації, має дотримувати прийнятих у ній правил поведінки. Кожному членові організації належить відігравати відповідну соціальну роль.

Отже, у разі потреби організація може вимагати від свого члена:

- підпорядкування власних інтересів суспільним, навіть якщо він особисто голосував проти прийняття певного рішення;
- провадження діяльності, в необхідності якої він не переконаний;
- пристосування до звичаїв і традицій організації (уніформи, зразків поведінки, специфічної мови тощо).

Виконання цих вимог сприяє вихованню почуття єдності, зміцненню зв'язків, безперервності функціонування певної спільноти.

Суспільні організації є вагомими чинниками суспільних перетворень, упорядковують суспільне життя. Застій в їх діяльності позначається на функціонуванні всього суспільства, знижує ефективність його функціонування.

Організація як форма суспільних зв'язків є певною системою відносин, інститутів, засобів громадського контролю, об'єднує індивідів, групи, колективи завдяки існуванню системи цілей, сприяє зміцненню, розвитку й виявленню потреб та інтересів своїх членів.

Класифікуючи суспільні організації, бажано враховувати такі критерії:

- особливості організацій, які мають певні стосунки з центрами прийняття політичних рішень;
- функції, які вони виконують стосовно інтересів своїх членів;
- функції, які вони виконують щодо системи влади в державі.

За видами діяльності суспільні організації поділяються на такі групи:

- професійні;
- економічні (спілки підприємців, кооператорів, селян, товаровиробників, обдурених вкладників та ін.);
- конфесійні (католицькі, православні, мусульманські, іудейські, масонські та ін.);
- культурологічні та освітянські (товариства “Просвіта”, любителів української, російської, єврейської мов та ін.);
- спортивні, туристичні, тверезості й здоров'я та ін.;
- наукові, науково-технічні (спілки викладачів, науковців, інженерів, енергетиків та ін.);

- оборонні (ДТСААФ, аероклуби, мотоклуби);
- національні (товариства російської, єврейської, польської культур та ін.);
- екологічні (“Зелений світ”, “Грінпіс” та ін.).

Суспільно-політичні рухи відрізняються від суспільних організацій, як правило, відсутністю фіксованого членства, хоча це й не є провідною характерологічною ознакою. Як приклади можна навести такі об’єднання, як Комуністичний, Соціалістичний, Християнсько-демократичний інтернаціонали. А скажімо, під національно-визвольним рухом можуть розглядатися політичні сили глобального рівня.

Згадані рухи властиві індустріальному суспільству, мають зовнішній характер. Проте існують рухи, які є складовою політичної системи держави. Йдеться про суспільно-політичні рухи постіндустріальних і посттоталітарних суспільств.

В останньому випадку суспільно-політичні рухи постають як перехідні форми об’єднання громадян, які протидіють тоталітаризмові в особі монополюно правлячої партії (по суті — еліти). Надалі вони мають тенденцію до дезінтеграції, втрачають свій вплив, водночас створюючи умови для формування багатопартійної системи. Саме такий шлях пройшли “Солідарність” (Польща), Демократичний форум (Угорщина), “Саюдіс” (Литва), Союз демократичних сил (Болгарія), “Демократична Росія” (РФ), Народний рух України (Україна) та ін.

Суспільні рухи, які об’єднують на основі однієї-двох ідей політичні сили, що стоять на різних політичних та ідеологічних платформах, не можуть існувати впродовж тривалого часу.

З досвіду знаємо, що здебільшого вони перетворюються на партії, оскільки нові завдання потребують чіткішої організації діяльності. Зважаючи на це, бажано вивчати суспільно-політичні рухи з погляду теорії мобілізації ресурсів, тобто як організацію, яка має певні внутрішні та зовнішні ресурси розвитку.

З позиції соціальної психології суспільно-політичні рухи досліджуються через вивчення психологічної мотивації участі громадян у їхній діяльності, прагнення певних груп людей досягти вищого соціального статусу.

Теорія колективної поведінки аналізує суспільно-політичні рухи як форми колективної діяльності в умовах правової дер-

жави. Остання мусить забезпечити розв'язання соціальних конфліктів, не руйнуючи наявного суспільного ладу.

Оскільки суспільно-політичні рухи, на відміну від партій, важко класифікувати відповідно до політичної ідеології (консерватизму, лібералізму, соціал-демократії, марксизму-ленінізму та ін.), наприклад, Е. Гідденс запропонував таку типологію:

- трансформативні рухи, спрямовані на радикальні зміни в суспільстві;
- реформаторські рухи, пов'язані з модифікацією теперішніх порядків;
- рухи порятунків, наприклад релігійні, які прагнуть спасіння людини від гріха і т. ін.;
- альтернативні рухи, які зосереджуються на усуненні негативних рис, звичок, наприклад рух за здоровий спосіб життя, проти наркоманії.

Суспільно-політичні рухи, на думку Є. Вятра, проходять такі стадії розвитку.

1. Постає суспільна потреба в соціальних змінах, яка веде до контактів найактивніших індивідів і формування ініціативної групи.

2. На основі об'єднання індивідуальних прагнень формуються програмні засади, платформи, доктрини.

3. До політичної діяльності залучаються широкі кола прихильників, покликані реалізувати завдання суспільно-політичного руху.

4. Спадає активність руху, коли цілі досягнено або виявилось, що їх неможливо реалізувати; рух припиняє свою діяльність або трансформується в партію.

Суспільно-політичні рухи відіграють велику роль у формуванні партійно-політичних структур суспільства, а в пост-тоталітарних суспільствах вони взагалі їх заміняють у певні періоди розвитку. Хоча це не означає, що в умовах розвинених партійно-політичних структур рухи не мають права на життя. Навпаки, досвід існування в 70–80-ті роки ХХ ст. досить впливових екологічних, антивоєнних, жіночих та інших рухів у багатьох країнах світу свідчить про те, що за будь-яких умов, будь-якої партійної системи є соціальна ніша для рухів. Останні виконують тоді функції індикаторів невдоволення гро-

мадян, є компонентом системи груп тиску на центри прийняття політичних рішень, інституціоналізованим каналом залучення громадян до політики, а отже, засобом сприяння прийняттю оптимальніших рішень щодо соціального управління державою й суспільством.

8.4. *Партійно-політичні системи, коаліції та угоди*

Невід'ємною складовою політичних відносин є стосунки між партіями, що найвиразніше виявляються на терені відносин до державної влади. Це означає, що партійні системи є складовими політичної системи суспільства загалом.

Насамперед бажано визначитися з терміном “**партійна система**”, під яким розуміють:

- право партій на формування власної системи правління (С. Ньюмен, Р. Штайнігер) [137; 356];
- сукупність політичних сил, представлених у парламенті, або таких, які прагнуть до представництва в ньому (Е. Каак, А. Ковлер) [339; 101];
- сукупність відносин між легально діючими політичними партіями, що виявляються у спільній боротьбі або суперництві за владу в суспільстві (Є. Вятр) [44];
- сукупність політичних партій, які існують у країні, незалежно від форм діяльності та ступеня інституціоналізації згідно з чинним законодавством (В. Євдокимов) [46].

На думку автора, під **партійною системою** слід розуміти сукупність політичних партій, відносин між ними, між партіями й державою, їх характер, умови діяльності, погляди на базові цінності політичної культури суспільства та ступінь узгодженості у цих поглядах, що реалізовані у прийнятих ними ідеологічних доктринах та формах і методах практичної політичної діяльності.

Отже, характер партійних систем визначає вид політичного режиму, механізм та ефективність функціонування демократичних інститутів суспільства.

Один із найпоширеніших підходів до типології партійних систем полягає у виокремленні одно-, дво- і багатопартійних систем.

Однопартійна система характеризується управлінням державою лише однією партією (як у колишньому СРСР) і властива авторитарним та тоталітарним політичним режимам.

Двопартійною вважають систему, в якій реальну боротьбу за владу ведуть лише дві партії (як приклад — демократична та республіканська партії США). Однак це не виключає існування інших політичних партій, які за політичним впливом просто не можуть скласти конкуренції двом “основним монстрам” політичного життя. На думку багатьох політологів, двопартійна система найкраще забезпечує стабільність розвитку суспільства, максимально наближаючи інтереси держави й партій.

Багатопартійна система може бути схарактеризована як така, що передбачає реальний вплив на функціонування державних інститутів суспільства (парламенту, уряду, судових структур) більше двох політичних партій.

До речі, у державі цивілізованій (демократичній), що нормально функціонує, загальним критерієм визначення типу партійно-політичної системи є кількість партій, які мають представництво в парламенті внаслідок проведення демократичних прямих загальних виборів.

У багатопартійній політичній системі, як правило, характер парламентської більшості, побудованої на різноманітних комбінаціях основних партій, які представлені в парламенті, змінюється після кожних виборів. Відповідно змінюються й урядові кабінети.

У сучасному світі можна виокремити сім основних видів партійних систем:

- однопартійні (колишній СРСР, Китай, Куба, Північна Корея);
- з партією-гегемоном (Мексика, колишні країни соціалістичного табору);
- з панівною партією (Японія, Індія — в окремі періоди своєї історії);
- двопартійні (США, Канада, Великобританія);
- поміркованого плюралізму (Німеччина, Бельгія, Франція);
- поляризованого плюралізму (Італія, Нідерланди, Фінляндія);
- атомізовані (Малайзія).

Найчастіше у світовій політичній практиці використовується партійна система поміркованого плюралізму, яка характеризується існуванням трьох-п'яти партій, з яких жодна не переважає й не може самостійно утворити правлячу коаліцію. Відтак вони змушені йти на досягнення угод, компромісів щодо формування уряду згідно з кількістю виборних депутатських мандатів у парламенті та місцевому самоврядуванні. Доволі поширеною є й поляризована партійна система, за якої боротьбу за політичну владу ведуть більше шести партій.

Якщо в країні налічується надто багато невеликих партій (що особливо характерно для посттоталітарних суспільств), як правило, вони утворюють блоки або коаліції на час ведення передвиборної боротьби. Звичайно, такі угоди не можуть бути довготерміновими і не можуть гарантувати політичної стабільності в суспільстві. Однак вони відіграють певну роль у формуванні партійно-політичної структури суспільства, запровадженні демократичних процедур в управлінні суспільством, підвищенні рівня його політичної та правової культури.

Політична практика свідчить, що відслідковується стійка тенденція зменшення кількості партійних блоків і партій у суспільствах з політичною та економічною стабільністю. Останні сприяють концентрації політичних сил у порівняно невеликій кількості партій та їх блоків. Хоча це, звичайно, дуже складний процес, який залежить від багатьох чинників: політичної культури, традицій, ментальності тощо.

Політична свідомість

9.1. Політична свідомість: зміст, структура, типологія

Однією з найважливіших характеристик політичного життя суспільства є таке складне, багатовимірне та неоднозначне поняття, як політична свідомість.

Найпоширенішим є тлумачення **політичної свідомості** як сукупності поглядів і настанов, що характеризують ставлення людей до держави, партій, суспільно-політичних організацій, політичних цінностей і цілей розвитку, традицій і норм політичного життя [46; 88; 125; 138].

Політична свідомість є сукупністю раціональних і емоційно-чутливих, теоретичних і емпіричних, ціннісних та нормативних, свідомих і підсвідомих уявлень суб'єктів політики щодо подій, явищ і тенденцій, пов'язаних з питаннями політичної влади.

Якщо подивитися на цю проблему глобально, то можна виокремити такі **сфери політичної свідомості**:

- політичну науку (політичні теорії, концепції, гіпотези);
- політичну ідеологію (політичні цінності, доктрини, ідеали, програми, гасла);
- політичну психологію (політичні відчуття, настрої, думки, воля, спрямованість тощо).

Оскільки ми ознайомилися з основними засадами політичної науки як такої в розд. 3 і 4, спробуємо розглянути політичну свідомість в ідеологічному та культурно-психологічному аспектах.

Але спочатку дослідимо структуру політичної свідомості (рис. 9).

Свідомість є віддзеркаленням реалій буття: рівня розвитку продуктивних сил, особливостей суспільно-політичної структури та систем суспільних відносин, рівня освіти й культури.

Психічну основу політичної свідомості становлять знання, емоції та оцінки, інтелектуальні структури, мислительні опе-

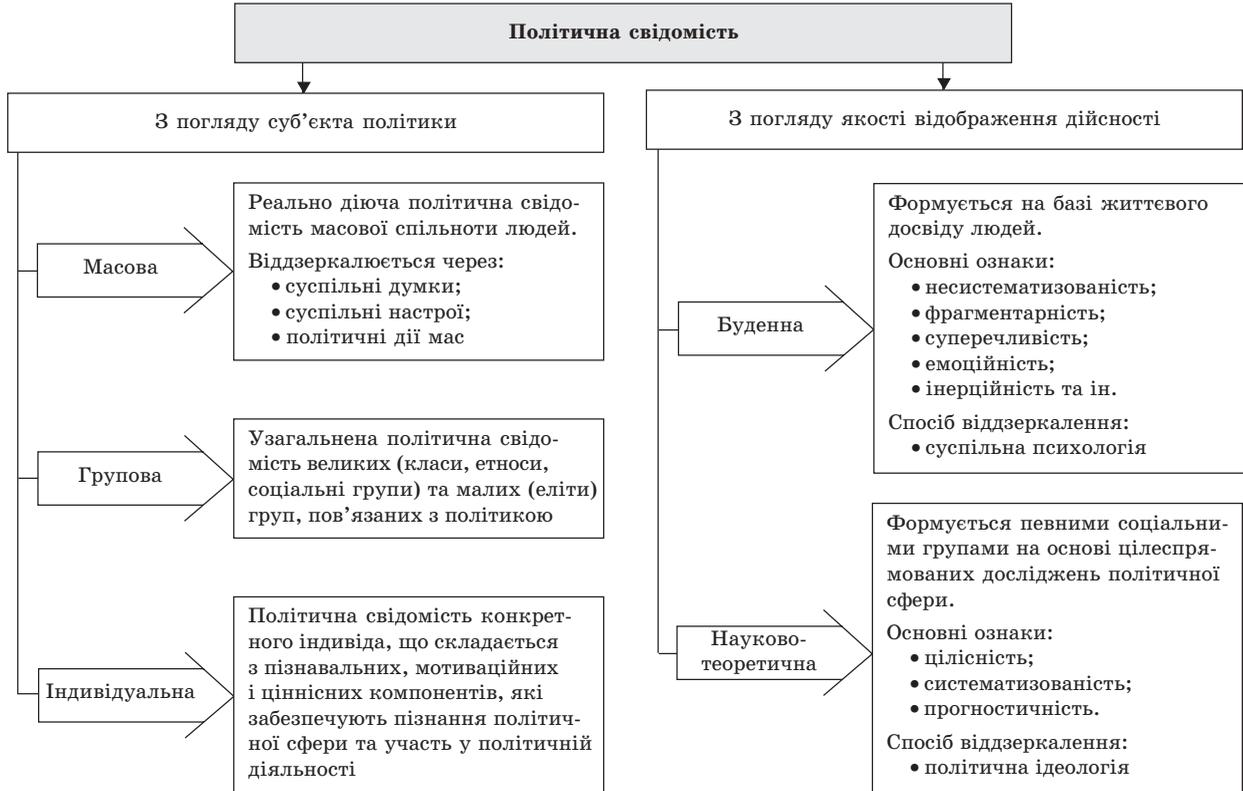

Рис. 9. Структура політичної свідомості

рації, орієнтовані на сферу політичних відносин та інститутів, соціальних норм, ролей, процесів. У всіх психічних компонентах політичної свідомості відбивається духовно опанований, засвоєний світ політики.

Політична свідомість є суб'єктивним образом політичного буття. Вона “виробляється”, створюється суб'єктами політики у процесі політичної діяльності, відносин між ними, через залученість до політичної сфери.

Політична діяльність є предметною. Її предметами є відносини, інститути, норми, цінності, позиції, ролі, статуси, ідеологічні гасла й програми, в яких втілюється й функціонує публічна влада організованого в державу суспільства. Але ця діяльність є похідною політичної свідомості. За психічним механізмом вона ідентична процесу віддзеркалення в суспільній свідомості політичної сфери суспільства.

Політична свідомість виникає у процесі практично-діяльницького засвоєння людьми особливої форми соціальної культури станового суспільства — політики. Спосіб організації діяльності у сфері політики (її суб'єкти, цілі, напрями, засоби й методи реалізації) впливає на “анатомію” політичної свідомості.

Політична свідомість виникає з розшарування суспільства на стани, із загострення боротьби між ними за владу. Отже, **політична свідомість — свідомість станова, і це є її важливою соціально-історичною ознакою.**

Відповідно до цього виокремлюють політичну свідомість рабовласників і рабів, феодалів і селян, буржуазії та робітників. Однак структура політичної свідомості не обмежується таким поділом.

По-перше, політична свідомість станів не є рафінованою й монолітною. Вона формується під впливом складних матеріальних, політичних, ідеологічних залежностей і чинників у межах відповідної суспільно-економічної формації.

По-друге, суспільство поділяється не лише на стани. Його структура набагато складніша і складається з великої кількості різноманітних суспільних груп, які можуть суттєво відрізнятися, а відтак мати цілком несхожу політичну свідомість. Отже, крім станів суспільства носіями політичної свідомості і т. ін. є також групи людей, які об'єднуються на професійній, політичній, етнічній, конфесійній, демографічній та іншій основі.

Беручи до уваги останнє, зазначимо, що є **масова, групова й індивідуальна політична свідомість**. Співвідношення між політичною свідомістю суспільства, групи, індивіда можна схарактеризувати за допомогою схем “загальне — особливе — одиничне” та “ціле — частина”.

Політична свідомість суспільства інтегрує групові й індивідуальні свідомості, формує і регулює функціонування останніх. У цьому аспекті політична свідомість суспільства є нормативною, оскільки “примушує”, регулює політичну поведінку, так би мовити, неформальним шляхом (на відміну від регулювальної сили законодавства).

Формування політичної свідомості суспільства не є простим, арифметичним процесом складання індивідуальних політичних свідомостей громадян. Під час співвіднесення “одиниць” політичної свідомості такі елементи виокремлюються, у певний спосіб кристалізуються і складаються в систему, що є ядром політичної свідомості суспільства.

Взаємне перетворення множини індивідуальних свідомостей на суспільну свідомість і навпаки здійснюється завдяки політичній комунікації (обміну соціальною інформацією). У такому вимірі політична свідомість відбивається у пізнавальній діяльності, результатом якої є отримання інформації про сутність політичної сфери, її законів, зв’язків з іншими царинами життя суспільства.

Пізнання політичного світу відбувається на буденному та науково-теоретичному рівнях; при цьому зазначені процеси розвиваються одночасно.

Буденний (емпіричний) рівень політичної свідомості фіксує переважно зовнішні аспекти подій і явищ, що відбуваються на поверхні суспільного життя (політичних відносин, інститутів). У ньому концентрується багатий життєвий досвід учасників політичної комунікації та взаємодії.

Буденна, практично-політична свідомість створює інформаційну базу для узагальнень, на основі яких синтезуються політико-теоретичні моделі. Носіями буденної політичної свідомості є члени суспільства, які можуть нормально, раціонально мислити.

Науково-теоретична політична свідомість виходить на рівень узагальнень, аналізу механізмів управління політичною

сферою суспільства. Такий рівень політичної свідомості не є загальнодоступним. Він характерний для специфічної, висококваліфікованої діяльності політичних мислителів (ідеологів, науковців та ін.). Суттю теоретичної політичної діяльності є дослідження місця політики в суспільстві, сутності й форм її виявів у публічній владі, державності і т. ін.

Науково-теоретична й буденна політична свідомість співвідносяться не тільки як такі, що перебувають на різних рівнях пізнання світу. Вони пов'язані також функцією залежності, в якій практичні утворення окреслюють межі теоретичних конструкцій.

Однак науково-теоретична політична свідомість, перебуваючи в залежності від буденної (емпіричної) політичної свідомості, не детермінується останньою цілковито й однозначно. Проблема полягає в умінні, волі й таланті протистояти певному впливу буденної свідомості на теоретичну, віддаючи належне сутності та специфіці виявів емпіричної масової свідомості.

Розглянувши основні види політичної свідомості, слід навести й два основні типи політичної свідомості: державну (етатизм) і антидержавну (анархізм) [125].

Етатистський тип політичної свідомості виходить з позиції, що інтереси держави є найвищими, вона має бути монополістом публічної влади і добродійником (найвидатніші представники цієї концепції — Н. Макіавеллі [122], Т. Гоббс [55; 56], Г. Гегель [51]).

На відміну від етатистського анархістський тип політичної свідомості характеризується несприйняттям усіх політико-юридичних норм держави й суспільства. Політична влада вважається злом, а держава — експлуататором і ворогом свободи (провідні ідеологи цієї концепції — П. Прудон, М. Штірнер, М. Бакунін [8]).

Класифікуючи типи політичної свідомості, користуються й такими параметрами, як централізм — децентралізм.

Наведемо **централістську типологію політичної свідомості:**

- Комуно-соціалістична — характеризується концентрацією власності; крайній ступінь — економічне безправ'я.
- Монархічна — характеризується концентрацією влади, владним авторитаризмом; крайній ступінь — тиранія.

- Націоналістична — характеризується родовим, вузькогруповим світосприйманням; крайній ступінь — шовінізм.

Децентралістська типологія політичної свідомості:

- ліберальна — розподіл власності; крайній ступінь — монополізм;
- анархістська — розподіл влади, владна децентралізація; крайній ступінь — повне безвладдя;
- інтернаціональна — позародове, загальногромадянське світосприйняття; крайній ступінь — імперський космополітизм.

Надзвичайно важливим поняттям для розуміння проблем суспільної, і зокрема політичної, свідомості є поняття ментальності, що характеризує глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, включаючи й підсвідомий її компонент.

Інакше кажучи, під **ментальністю** розуміють соціально-психологічні характеристики суб'єкта політики (людини, етносу, класу, іншої великої соціальної групи), що виявляються у способі та характері мислення, світовідчутті, соціальних і психічних настановах та поведінці.

Ментальність формується під впливом соціокультурних чинників: традицій, культури, соціально-політичних структур та інститутів суспільства. Однак і сама ментальність є чинником формування суспільної свідомості та джерелом культурно-історичної динаміки.

Якщо суспільна, зокрема політична, свідомість є регулятором політичної поведінки суб'єктів суспільного життя, то ментальність є внутрішньою характеристикою суб'єкта політики — нації, соціальної або демографічної групи.

Важливою ознакою ментальності та політичної культури взагалі є національний характер, який дослідники розглядають через призму історико-культурних традицій, суспільно-політичної практики та індивідуального способу думання. За аналогією з індивідуальним національний характер можна було б тлумачити як комплекс типових зразків поведінки, що регулюють поведінку нації упродовж тривалого часу.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що політико-психологічна культура суспільства є важливим чинником і механізмом політичної соціалізації, а відтак і регенерації та розвитку політичної сфери суспільства.

9.2. Політична ідеологія

Шо не кажіть, а при всій неоднозначності та строкатості цілей та інтересів суб'єктів політики, які беруть участь у політичному процесі, дії останніх вирізняються певною логікою.

Політична діяльність завжди конкретно орієнтована, чи то йдеться про голосування на виборах, участь у політичних акціях або про роботу у складі представницьких чи виконавчих органів влади.

Що ж забезпечує інтеграцію різнорідних і різновекторних, часом діаметрально протилежних інтересів соціальних груп?

Науковці переконані — це відбувається завдяки **політичним ідеологіям**, що здатні сприяти досягненню консенсусу та просуванню суспільства шляхом прогресу.

Термін **“ідеологія”** (від грецьк. *idea* — поняття і *logos* — наука, значення) запровадив французький дослідник А. Дестют де Трасі (1754–1836), який розумів під нею вчення про ідеї або систему ідеологічних уявлень про світ [46].

У ті часи “наука про ідеї” означала дослідження орієнтацій певних соціальних груп у конкретно-історичних умовах.

Епоха Просвітництва, що породила ідеології, відкрила їх могутній мобілізаційний потенціал, підготувавши й забезпечивши буржуазні революції.

Згодом поняття “ідеологія” — твердження щодо цінності й фактів, актуальних для певного суб'єкта політики (соціальної групи, партії, індивіда), — набуло соціальної ваги, протиставивши себе релігійній вірі. Що далі, то більше це поняття пов'язувалося з мобілізацією політичної поведінки людей.

І в сучасному розумінні можна стверджувати, що **політичні ідеології становлять світосприймальну основу політики**, оскільки постають у формі раціонально-ціннісної мотивації політичної поведінки.

Зауважимо, що популярність використання терміна “ідеологія” мала злету й падіння.

На перших етапах розвитку ідеології були створені для відображення та захисту інтересів певних соціальних груп і класів, що претендували на владу або захищали привілеї правлячої еліти, яка взяла на озброєння маніпулювання масовою свідомістю.

Згодом, коли рівень інформованості населення значно підвищився, потреби в ідеологіях начебто зменшилися.

У середині ХХ ст. чимало фахівців почали проорокувати “кінець ідеології” (Д. Белл).

У чому ж проблема?

Політичні ідеології, як зазначалося, виникли в епоху Просвітництва, що висунула ідею прогресу і можливості створення раціонального суспільного порядку на основі сформульованих людьми цілей.

Задля забезпечення можливості такої цілеспрямованої діяльності людей потрібна була наука про ідеї, яка б відбивала уявлення про ідеальне суспільство. Але оскільки розуміння цього ідеального суспільства було різним, неоднозначність тлумачення природи ідеальних уявлень про світ сприяла появі різних підходів до розшифрування терміна “ідеологія”.

Т. Парсонс розглядав його в контексті функціонального підходу (**розширювальне тлумачення ідеології**), наголошуючи не на природі та специфіці, а на межі функціонування. Він вважав, що ідеологія є системою цінностей конкретного суспільства, що орієнтує соціальну діяльність у певному напрямі [333].

Марксистичні намагалися відокремити ідеологію від інших форм політичної свідомості (**директивне тлумачення ідеології**), розглядаючи ідеологію як різновид наукового знання, до того ж, звичайно, у контексті претензій певного соціального класу (пролетаріату) на політичну гегемонію [20; 63; 89].

Відповідно ідеологія в класичному марксистичному розглядалась як система уявлень, що відбиває корінні інтереси класу.

Сучасні марксистичні (К. Ленк) тлумачать ідеологію як систему цінностей, що легітимізує заведений у цьому суспільстві порядок панування. Проте це розуміння звужує інтегративні можливості ідеології, оскільки не сприяє діалогу влади й суспільства.

Культурологічне тлумачення ідеології використовували у своїх працях М. Вебер [361], К. Мангейм [321], Е. Дюркгейм [80], які досліджували природу і зміст ідеології як сфери суб’єктивних цінностей, актуалізованих групою чи індивідом і таких, що є мотивами їхньої діяльності.

Наприклад, М. Вебер [361] особливе значення надавав відповідності політичних ідеалів релігійним нормам. Ці норми та цінності, на його думку, є своєрідним культурним кодом, що дає

змогу зрозуміти специфіку політичних форм життя в конкретному суспільстві.

Цей самий підхід розвивають сучасні дослідники Е. Шилз, У. Мату та ін., вивчаючи роль ідеологій у соціальному прогресі.

Наприклад, Е. Шилз вважає таке:

1. Ідеологія як система цінностей виходить на політичну арену під час серйозних суспільних криз.

2. Ідеологія має силу віри, а відтак їй притаманний значний орієнтаційний потенціал.

3. Цей потенціал настільки великий, що може сприяти виходу з кризи [339; 353].

Схоже на правду? Напевно, якщо згадати, як змінювали одна одну *найвпливовіші ідеології* — *лібералізм, соціалізм, комунізм, націонал-соціалізм, фашизм*, що пропонували актуальні для конкретних суспільств у певних історичних умовах ідеологічні альтернативи.

Отже, кожна нова ідеологія з'являлася як наслідок невідповідності між зростаючими потребами певних соціальних груп і існуючими цінностями й нормами, що регулювали в той час суспільні відносини.

Роль ідеологій у суспільному житті визначається їх функціями:

- 1) *орієнтаційною* — спрямовує людську діяльність;
- 2) *мобілізаційною* — пропонуючи нові ідеали, мобілізує суспільство на їх реалізацію;
- 3) *інтегративною* — пов'язана з узгодженням інтересів на загальному рівні;
- 4) *амортизаційною* — сприяє послабленню соціального напруження;
- 5) *соціально-представницькою* — відбиває й захищає інтереси певних соціальних груп населення;
- 6) *пропагандистською* — створює позитивний імідж політичній лінії певної держави, нації, класу.

Як зазначалося, ідеології почали зароджуватися в XIV ст. в епоху Відродження, коли виникла перша суспільна криза [16; 21; 62].

Розвиток суспільного розподілу праці та пов'язаний з ним процес становлення Особистості та зародження основ громадянського суспільства сприяли вивільненню політичної та культурної систем від залежності релігійного світосприйняття.

Отже, перш ніж звернутися до типології політико-ідеологічних течій (табл. 6), варто повернутися до розд. 2, аби структурувати свої знання щодо провідних ідеологій, створених світовою політичною думкою.

Таблиця 6

Типологія політико-ідеологічних течій

Політичний рух	Визначення	Гасла	Політичний режим	Цінності	Орієнтація
Націонал-соціалізм, фашизм	Національно-авторитарний соціалізм	Справедливість, порядок, держава	Тоталітаризм (авторитаризм)	Сила (порядок)	↑ Т И Р А Н І Я
Комунізм	Інтернаціонально-авторитарний соціалізм	Справедливість, порядок, співтовариство			
Християнський соціалізм	Національно-анархістський соціалізм	Справедливість, свобода, батьківщина	Соціалізм	Справедливість	
Соціальна демократія	Інтернаціонально-анархістський соціалізм	Справедливість, свобода, солідарність			
Конституційний монархізм	Національно-авторитарний лібералізм	Власність, законність, держава	Консерватизм	Істина, краса	↓ Д Е М О К Р А Т І Я
Конституційна демократія	Інтернаціонально-авторитарний лібералізм	Власність, законність, партнерство			
Християнська демократія	Національно-анархістський лібералізм	Власність, свобода, батьківщина	Лібералізм	Добро, розум	
Ліберальна демократія		Власність, свобода, партнерство			
Анархізм					

На завершення наведемо **форми прояву ідеології, що є ядром політичної свідомості: політичні теорії, концепції, ідеї, ідеали, принципи, гасла, погляди.**

Вони можуть реалізовуватися на таких рівнях:

- теоретико-концептуальному, що розкриває основні положення ідеології;
- програмно-політичному, який впроваджується на рівні програм, маніфестів, гасел;
- актуалізованому, що визначається ступенем засвоєння базових засад ідеології громадянами.

Останнє, зрозуміло, і визначає популярність певної ідеології.

9.3. Політична психологія як частина політичної свідомості

Політична психологія у структурному вимірі, як ми зазначали, входить до сфери політичної свідомості (див. підрозд. 9.1).

Нині можна впевнено стверджувати, що необхідність глибокого вивчення політико-психологічних аспектів соціальних процесів і діяльності суб'єктів політики викликана самим життям.

Недооцінювання психологічного компонента в політичному житті призводило не тільки до низького рівня вивчення політичної свідомості суспільства, а й до її надмірної ідеологізації.

Політичне життя детермінується не лише науково-теоретичними аспектами. Більшість населення оперує поняттями політичної науки на рівні буденної свідомості, якій притаманні емоції, фрагментарність інформації, швидкоплинність настроїв мас і т. ін. Відтак не випадковою є потреба у *політичній психології — міждисциплінарній дисципліні, що об'єднує психологію, менеджмент і політологію.*

Ідейно-теоретичні витоки цієї науки можна простежити в надрах політичної філософії (у працях Арістотеля, Т. Гоббса, Дж. Локка, О. Конта, Г. Спенсера) та історії (у працях А. Тойнбі, Дж. Оруелла та ін.)

Важко переоцінити й роль політичної соціології, проблеми якої розробляли такі вчені, як А. Гоулдман, С. Ліпсет, Т. Парсонс, А. Альтер, Л. Бурдьє, М. Головатий (**предмет, цілі, призначення**

політичної соціології), М. Вебер, Р. Мертон, П. Блау (бюрократія), П. Лазарфельд, Б. Берельсон, Р. Россі (виборчі кампанії), В. Парето, Г. Моска, Р. Міллс, А. Ростю, Г. Лассуелл, Д. Лернер (еліти) та ін. [30; 43; 57; 90; 120; 201].

Отже, політологів конче необхідно знати основні соціологічні методи дослідження психологічних феноменів у політиці: ідентифікації, конформізму, лідерства, соціалізації особистості та ін.

Окрім політико-філософського та політико-соціологічного підґрунтя, безумовно, є власне базове підґрунтя політико-психологічної науки. Яке саме? Насамперед історія психології, теорія особистості, вікова психологія, психологія управління, пропаганди, соціалізації особистості та ін. [140].

Завдання політичної психології полягає у вивченні психологічних чинників функціонування політичної сфери суспільства. Якщо предмет політології може розглядатися (звичайно, спрощено) у контексті відносин категорій “влада” і “вплив”, політичної соціології — “влада” і “політична поведінка різних спільнот”, то сутність політичної психології віддзеркалюється співвідношенням категорій “влада” і “психологія” [58; 89].

Переможна хода психоаналізу З. Фрейда [285] створила передумови для розвитку цієї нової науки, в якій у процесі становлення сформувався напрями дослідження психологічних аспектів внутрішньополітичного життя держави та психології зовнішньої політики: Г. Лассуелл [316], Т. Адорно [245], Е. Фромм [289; 290], Ч. Херманн [297], С. Роштин [188; 189], В. Іванов [88] та ін.

У цьому самому сенсі привертають увагу праці Г. Маркузе, який намагався поєднати марксизм з екзистенціалізмом і фрейдизмом. Він досліджував процеси соціальних та ідеологічних маніпуляцій та їх наслідки. Аналізуючи процес появи так званої одновимірної людини, він стверджував, що остання цілковито втратила соціально-критичне ставлення до суспільства. На думку Г. Маркузе, цей тип домінує в сучасному суспільстві (як капіталістичному, так і соціалістичному), і тому маси не можуть бути носіями революційної ініціативи. Внаслідок цього остання переходить до “аутсайдерів”: безробітних, студентів, національних меншин [322; 323].

Чимало прихильників має *психобіографічний* напрям дослідження політичного лідерства: З. Фрейд, В. Булліт [285–287], Г. Лассуелл [315; 316], М. Брустер Сміт [257; 258], Е. Фромм [224], У. Лангер [314], Л. Кертман [98], Д. Ольшанський [146], Л. Радзиховський [183].

Як критичний опонент до психобіографічного напрямку в 70-ті роки виник напрям *психоісторії*, який розглядає групові процеси через психоаналітичну теорію. Найвідомішими в цьому плані є праці таких дослідників, як Б. Мазліх, Е. Даймонд [324; 325], Л. де Маус, Г. Ебель, Б. Поршнев [174].

Від початку ХХ ст. у психології розвивається течія *культурної психології*, що виникла на перетині психології, культурної антропології та соціології. Її методичною базою є передусім психоаналіз [263].

Деякі представники цієї течії аналізували певні аспекти політичного життя суспільства виходячи з існування так званої базової особистості, розглядаючи її як комплекс психологічних характеристик структури особистості всіх або принаймні більшості членів суспільства.

У межах цієї течії працювали А. Кардінер (базова структура особистості), К. Дюбуа (модальна особистість), М. Мід, Дж. Горер, Б. Каплан, Д. Левінсон [188], Х. Дьюкер і М. Фрїйда [272], Б. Цимбалістий [230], які розглядали питання національного характеру.

Проблеми соціального характеру як форми зв'язку між психікою індивіда та соціальною структурою суспільства досліджували Е. Фромм [289; 290], Д. Різман [346] та ін.

Політична психологія як автономна галузь знань з'явилася не так давно. Її інституціоналізацію пов'язують зі створенням 1968 р. відділення політичної психології в Американській асоціації політичних наук.

Після створення 1978 р. на основі цього відділення Міжнародного товариства політичної психології (International Society of Political Psychology) ця наука вийшла на світову арену.

У нашій країні з 1995 р. існує Асоціація політичних психологів України.

Серед провідних політичних психологів світу (окрім названих вище) варто назвати таких учених, як Г. Айзенк, Дж. Барбер, С. Браун, А. Девіс, М. Дейч, Д. Дурнінг, Е. Еріксон, Д. Кемп-

Белл, Дж. Кнутсон, М. Мід, Ч. Осгуд, М. Слюсаревський, А. Уледов та ін. [188; 189; 198; 216; 263; 339].

Ця наука ствердилася не так давно, тому цілком зрозуміло, що за такий короткий проміжок часу вона не могла сформуватись остаточно. Проте ця дисципліна вже активно викладається у вузах, написано цілий ряд монографій і підручників. Отже, як наука політична психологія є. Що ж це за наука?

Політична психологія — наука, що вивчає психологічні компоненти політичної сфери суспільства в контексті реалізації психічних чинників (ціннісних орієнтацій, думок, настроїв, відчуття, волі, рис характеру, потреб, мотивів, традицій та ін.) у відносинах влади та політичних діяч суб'єктів політики.

Проте, як зазначалося, політична психологія розглядається вченими не лише як наука. З погляду функціонування сфери політичної свідомості на неї варто звернути увагу як на невід'ємну складову останньої (*рис. 10*).

Політична психологія складається із свідомих (раціональних) і позасвідомих (іраціональних) елементів. Завдяки цьому вона поєднує логіку соціальної взаємодії з логікою інстинктів, рефлексивність (свідоме відображення дійсності) та рефлекторність (безсвідомо форма мислення).

Оскільки психологія включає в себе як соціальні, так і фізіологічні механізми відновлення почуттів і емоцій, можна сказати, що **політична психологія охоплює:**

- спеціалізовані почуття та емоції, пов'язані з відображенням інтересів людини і формуванням мотивів її політичної діяльності (соціальний аспект);
- індивідуально-психічні властивості (пам'ять, воля, мислительні здібності);
- біохімічні та біофізіологічні механізми, зумовлені генетичними властивостями індивіда (збудження, спадковість, нервові закінчення), які виявляються в темпераменті, демографічних, вікових, статевих та інших характеристиках.

Роль іраціональних елементів зростає, якщо людина не має (або не хоче мати) достатньо об'єктивної інформації, менше розуміє суть і причини політичних подій. А за певних умов фізіологічні почуття (голод, страх) узагалі можуть витіснити раціональні форми оцінювання та регуляції поведінки. Звідси — радикальні політичні дії: революції, бунти, заколоти.

Рис. 10. Структура політичної психології як частини політичної свідомості

Відомо багато прикладів, коли соціальні або національні почуття під страхом зовнішньої агресії, етнічної чи конфесійної “чистки” здатні об’єднати людей, переборовши вплив ірраціональних механізмів.

Історія має чимало фактів, коли правителі спеціально збуджували ірраціональні емоції й почуття з метою мобілізації підтримки власних ідеологічних доктрин.

З огляду на викладене можна по-іншому оцінити нічні факельні ходи, монументальну архітектуру державних установ, пишні політичні ритуали, що орієнтовані на **почуття юрби**. Проблеми цієї самої “старовинної” (після сім’ї) соціальної групи досліджували Г. Лебон, Г. Тард, В. Бехтерев [181; 189; 198; 263].

Особливе значення для політичної психології має розгляд індивідуальних і групових (великих і малих) форм політичної свідомості, аналіз яких дає серйозне підґрунтя для адекватного оцінювання ситуації та вмотивованого ухвалення політичних рішень.

Варто також виокремити **функції політичної психології**: пізнавальну (філософи скажуть — гносеологічну), адаптаційну та мотиваційну.

Пізнавальна функція політичної психології полягає в можливості не лише доповнення політичними почуттями інформації, отриманої раціонально-логічним шляхом, а й заміни її під час вибору людиною своєї політичної позиції. Особливо яскраво це виявляється в разі зміни суспільно-політичних парадигм, кардинальних змін провідних цінностей.

Адаптаційна функція політичної психології передбачає забезпечення пристосування суб’єкта політики (насамперед людини) до навколишнього середовища.

Розрізняють три типи адаптації (пристосування) людини до навколишнього середовища:

- *конформність* (сприйняття встановлених порядків);
- *інноваційність* (збереження активності й самостійності людини);
- *ритуалізм* (символічна, некритична позиція людини).

Мотиваційна функція політичної психології полягає в перенесенні політичних цілей і намірів зі сфери свідомості до сфери політичних дій, політичної поведінки.

Розглянемо **форми політичної поведінки**.

- За характером участі:
 - відкриті (вибори, демонстрації, пікети);
 - закриті (ухиляння від виконання громадських і політичних обов'язків).
- За відповідністю “правилам гри”:
 - нормативні (орієнтація на панівні принципи);
 - девіантні (ухиляння від виконання панівних принципів).
- За рівнем творчості:
 - традиційні (що постійно відтворюються);
 - інноваційні (творчі).

Політична культура

10.1. Поняття і структура політичної культури

Надзвичайно важливим чинником і необхідною умовою функціонування політичної сфери суспільства є політична культура як складова загальної, зокрема психологічної, культури суспільства, соціальних груп та індивідів.

Термін “політична культура” з’явився вперше у XVIII ст. у працях німецького філософа І. Гердера.

Теорія сформувалася у другій половині XX ст. завдяки працям американців Г. Алмонда, С. Верби, Р. Бенедикта, Л. Пара, Дж. Кері, К. Джовіта, У. Розенбаума, англійців Р. Роуза і Д. Кованоха, німця К. фон Бойме, французів М. Дюверже, Р.-Ж. Шварценберга, голландця І. Інглхарта та ін. [6; 98; 248; 261; 310].

Теорія політичної культури дала змогу (на відміну від інституціонального аналізу) пояснити, чому однакові за формою органи державної влади в різних країнах функціонують абсолютно по-різному. Заглибившись у мотиваційне коріння політичної поведінки, вона змогла пояснити деякі речі, що лише чекали на ґрунтовне роз’яснення.

Узагалі політика могла б вважатися доволі простою сферою людської діяльності, якби суб’єкти політичної діяльності (індивіди, соціальні групи, інституції та ін.), маючи специфічні інтереси, потреби, мету, не намагалися вплинути один на одного, змінити свідомість та поведінку інших суб’єктів у процесі цієї діяльності.

Характер і рівень політичної культури суспільства значною мірою визначають його політичне життя. Як засіб політичної соціалізації людини, спосіб організації та розвитку політичного життя суспільства політична культура завжди формується на певному рівні політичної ідеології та соціальної психології. Вона містить ідеї, переконання та погляди, способи діяльності, індивідуальний та суспільний досвід, традиції, звички, почуття.

Інакше кажучи, політична культура поєднує в собі об’єктивні соціально-нормативні компоненти свідомості та поведінки й су-

б'єктивні стани, що відбивають відчуття відповідності цих нормативів реальному життю.

У науці сформувався два основних підходи до тлумачення політичної культури.

1. Суб'єктивний зміст політики:

- сукупність духовних явищ (Г. Алмонд, С. Верба, Д. Дивайн, Ю. Краснов);
- символів (Л. Дітмер);

2. Суб'єктивний ракурс політики:

- прояв нормативних вимог (С. Вайт);
- сукупність типових зразків поведінки (Дж. Плейно);
- спосіб політичної діяльності (У. Розенбаум) тощо.

Для того щоб краще уявити структуру політичної культури, звернемося до *рис. 11*.

Крім того, у структурі політичної культури можна виокремити, по-перше, рівень розвитку та співвідношення усталених правових, соціальних, моральних і психологічних норм — регуляторів суспільних відносин; по-друге, когнітивні (інформаційні), емоційно-комунікативні та практичні (поведінкові) компоненти формування суспільної свідомості й засвоєння їх окремою особистістю та соціальними групами.

Автор пропонує під поняттям “*політична культура*” розуміти якісний параметр політичного життя суспільства, що характеризує ступінь розвитку і співвідношення між правовими, соціальними та психологічними регуляторами функціонування політичної сфери суспільства. Останні сприяють політичній соціалізації особистості, конституційовані в соціально-політичних інститутах, суспільній свідомості та політичній практиці.

Розрізняють поняття *політичної культури суспільства, суспільної групи та окремої особистості*.

Якщо розглядати політичну культуру великої суспільної групи, слід зазначити, що соціальні та психологічні регулятори її діяльності мають певну специфіку. Скажімо, члени суспільно-політичної організації, партії і т. ін., об'єднуючись у свою спільноту, добровільно регламентують її діяльність, створюють внутрішні “правила гри”. Наприклад, соціальні та психологічні регулятори діяльності нації мають дещо інше походження. До

Рис. 11. Структура політичної культури

нації, на відміну від партії, неможливо вступити. А відтак зрозуміло, що тут діють здебільшого соціопсихологічні (етнічні) чинники, які є доволі консервативними.

Індивідуальна політична культура характеризується ступенем знання, емоційного сприйняття та практичного опанування нормами політичної соціалізації, загальнокультурним рівнем, компетентністю в політиці, адекватністю оцінок, рівнем свідомості, розумінням своєї соціальної ролі, ступенем включення до суспільно-політичної системи і т. ін.

Оцінюючи явище політичної культури, слід сказати про вагому роль в її функціонуванні загальної, національної культури, культури суспільних станів, регіонів та ін. Ці кола культури впливають на той результативний чинник, який визначає організацію та культуру політичного життя суспільства.

10.2. Типологія і функції політичної культури

ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

З методологічного погляду дуже важливо під час дослідження політичної сфери суспільства виокремити типологію політичної культури, про яку можна довідатися з *табл. 7*.

Звичайно, наведену типологію не можна вважати закінченою, оскільки такий складний для дослідження об'єкт, як політична культура, може характеризуватися значно більшою кількістю параметрів оцінки, проте вона може бути дороговказом у дослідженні цього складного об'єкта дослідження.

ВИДИ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Виходячи з аналізу суспільних відносин можна виокремити такі *види політичної культури*.

1. Культура депутатської, у тому числі парламентської, діяльності, предметом якої є професійна, напівпрофесійна та громадська депутатська діяльність, що має розглядатися разом з вивченням діяльності апаратів відповідних державних органів.

2. Культура діяльності суспільно-політичних організацій, партій, рухів, інших соціальних об'єднань, груп і громадян.

Типологія політичної культури суспільства

Параметр оцінки	Тип політичної культури
Геополітичний	Західна Східна Маргінальна
Рівень відкритості–закритості	Інтровертивна Екстравертивна
Ідеологічний	Буржуазна Соціалістична Етнічна Конфесійна Змішана
Ступінь інтегрованості індивіда	Індивідуалістична Колективістська
Характер політичної соціалізації	Провінційна Діяльнісна Маргінальна
Ступінь демократизму	Тоталітарна Авторитарна Демократична
Форма суспільного управління	Президентська Парламентська Монархічна Диктаторська
За розвиненістю політичних структур	Допартійна Монопартійна Багатопартійна Перехідна
За типом поведінки в конфліктних ситуаціях	Конфронтаційна Консенсусна Компромісна
За рівнем інтересу громадян до політичного життя	Патріархальна Підданська Активістська

3. Культура електоральної політичної діяльності або діяльності громадян у процесі проведення виборів, референдумів, плебісцитів, опитувань населення тощо.

Структурно-функціональний аналіз поняття політичної культури уможливило виокремити **матеріальні** (політичні інститути, нормативно-правові акти, що регулюють суспільні відносини) та **духовні компоненти** (політичну свідомість, морально-етичні норми, соціальні настанови, політичні знання, волю, досвід тощо) політичної культури суспільства. Ці компоненти реалізуються у процесі політичної діяльності окремих особистостей, соціальних груп, органів влади і т. ін.

Підсумовуючи, зазначимо, що аналіз політичної культури потребує інтегрального підходу з позицій:

- характеру, рівня розвитку та співвідношення сталих правових, соціальних і психічних норм, що регулюють суспільні відносини;
- когнітивних (інформаційних, емоційно-комунікативних і практичних, тобто діяльнісних) компонентів формування суспільної свідомості та засвоєння їх окремими особистостями.

Виокремимо **функції політичної культури**:

1) **ідентифікації**, яка полягає в тлумаченні потреб людини з огляду на її групову (соціальну, етнічну, конфесійну) приналежність та участь в обстоюванні інтересів цієї спільноти;

2) **орієнтації**, що характеризує прагнення людини до змістовного відображення політичних подій і явищ при реалізації прав і свобод у конкретній системі;

3) **адаптації**, яка допомагає людині пристосуватися до умов політичного середовища, — здійснення її прав і владних повноважень;

4) **соціалізації**, що сприяє засвоєнню норм-регуляторів суспільно-політичного (правових, соціальних, психічних) життя;

5) **інтеграції** (дезінтеграції), яка забезпечує можливість співіснування різних груп у межах політичної системи, збереження цілісності держави та відносин останньої з громадянським суспільством;

6) **комунікації**, що створює інформаційні умови для взаємодії всіх суб'єктів та об'єктів політики.

Формування політичних культур — справа не одного покоління і тисячоліття. Навіть кардинальна перебудова політичних

структур не може часто-густо радикально змінити цінності попередньої культури.

Скажімо, в Індії, яка успадкувала з колоніального минулого досить розвинену партійну систему та парламентські інститути, і нині домінують архетипи східної ментальності.

Водночас підвищений інтерес на Заході до релігій та способу життя Сходу не здатний змінити параметри політичної культури США чи Європи.

Проте технологічний прорив Японії до елітної групи світових лідерів сприяв укоріненню ліберальних цінностей і зразків політичної поведінки. Отже, все дуже індивідуально.

10.3. Демократична політична культура*

Сучасна демократія втрачає ореол зразковості. Як розвинені держави, так і перехідні суспільства демонструють загальну тенденцію перетворення демократії на технологію, де демократичні процедури працюють проти самої демократії. І не так важливо, проти чого спрямовані такі дії — проти тероризму чи власного народу.

Питання про те, що саме робить демократію демократією, є одвічно актуальним. Г. Алмонд і С. Верба спробували визначити якість демократії, використовуючи “набір змінних”, який дає можливість виділити політичну культуру, найпридатнішу для демократичної політичної системи [247, с. 26]. Оскільки демократична культура виявлялася змішаною й охоплювала і культуру участі в політичних процесах, і громадську культуру (як історично сформовані орієнтації), доцільно припустити, що розв’язати поставлену задачу методологічно можна лише з урахуванням таких моментів:

- 1) наявного і потенційного рівня політичної дійсності;
- 2) цілеспрямованості процесу трансформації, тобто ідеальної моделі зміни.

Взаємодія потенційного рівня політичної системи, що трансформується, та ідеального цільового вектора є двома головними різноспрямованими процесами, що підпорядковуються певним законам системної організації. Отже, базисна культура в цих

* Розділ написаний разом з Т. Полярковою.

процесах виступає визначальною основою і здійснює критичну функцію добору й адаптації, використовуючи критерій відповідності попереднього досвіду новим цінностям.

Зазначимо, що взаємодія може проявлятися за якісно різними сценаріями, проте незалежно від наслідків культурна інтеракція є необхідним джерелом розвитку. *Зіткнення культур відбувається у кілька етапів: криза ідентичності, девальвація традиційних цінностей, культурний вакуум, подальший Ренесанс або заміна культури.* Якщо політична система зазнає впливу формуючих чинників, культурне середовище реагує згортанням критичної функції, що виявляється у “витягуванні” на поверхню культурних орієнтацій нижчого порядку.

Практичні зміни, які відображають рівень розвитку суспільства й просторово-часову еволюцію взаємин людини, суспільства і влади, неминуче призведуть до зміни ідеалів. Взаємодія демократичних ідеалів і практики їхнього втілення визначає багатомірність поняття “демократія”, його складність як у структурному, так і в функціональному відношеннях.

Якщо простежити за розвитком демократії, то можна помітити, що еволюція підкоряється головному прагненню — пошуку гармонії у відносинах між індивідом і суспільством. Античність зводила в ранг найважливішої цінності рівність обов’язків (те, що рішення народу повинні мати силу для всіх, визначало свободу через рівність статусів), залишаючи світ індивідуальності поза політикою.

Прийнято вважати, що Новий час змінив акцент у взаєминах людини й влади і розвиток демократії відбувався завдяки розширенню простору свободи (“відректися від свободи — значить, відректися від своєї людської гідності, навіть від своїх обов’язків” [192, с. 81]), де рівність виступає природним бар’єром демократії, а держава — засобом підтримки гармонії. Проте ще Н. Макіавеллі, розглядаючи вигоди й витрати балансування держави між сферами фактичних інтересів і компетенції, визнавав необхідність миритися з елементами демократії, щоб уникнути невдоволення [121].

Акцент на одній зі складових цього балансування (індивіду чи суспільстві) сприяє формуванню двох “підривних” тенденцій демократичного правління: централізації й атомізації. Перша характеризується відсутністю індивідуального вибору й контролю

лю над владою, а також є наслідком принципу загальної рівності й зворотним боком свободи. Інша відображає ситуацію, в якій індивідуальна життєва позиція стає головною ознакою демократії. Панування особистих інтересів несе в собі загрозу апатії, виступаючи одночасно і гарантією свободи громадян, і підставою для обмеження цієї свободи (“тиранії більшості” [210]).

Подальший розвиток уявлень про демократію визначається пріоритетом індивідуалізації політичного процесу. Наприклад, *ревізійністська теорія демократії* (Дж. Шумпетер) виходить із того, що загальна свобода не формується, а створюється, тобто народ не керує, а добровільно віддає свою “частину влади”, передоручаючи голоси певному кандидатові. Інакше кажучи, демократія — це не правління народу, оскільки люди вибирають якийсь проміжний інститут. Її успішно підмінюють окремі індивіди, які отримали владу у конкурентній боротьбі за голоси виборців, і консолідовані групи у формі політичних партій і соціальних утворень.

Плюралістична теорія демократії (Р. Дал) розглядає основним суб’єктом дії політичну партію. Саме партія є об’єднуювальною ланкою громадського суспільства, формою переведення не політичного в політичне, структурно-функціональним перевтіленням соціальних потреб в інтегративну політичну якість і основою для легітимації владних повноважень.

Елітарна теорія демократії (М. Вебер, Ф. Шміттер), виходячи з ірраціональності як істотної риси народу, вважає політичний процес боротьбою між різними групами інтересів. Демократія залежить від носіїв влади — людей, які відіграють особливу роль в управлінні й наділені розпорядницькою функцією на підставі закону. Норми, що визначають легітимні способи приходу до влади й відповідальність керівників за свої рішення (тобто в який спосіб обираються представники громадян і як вони відповідають за свої дії), відрізняють демократичну систему від недемократичної.

Згідно з *партисіпаторною теорією* (С. Ліпсет, А. Ліпхард) особистість раціональна і їй необхідно забезпечити максимальну підтримку для участі в політичному процесі. Рівноправність усіх перед законом розуміється як засіб боротьби за свободу на фоні змагання великої кількості організацій, який розширює діапазон вибору для кожного індивіда. Вибір здійснюється на основі

“рівності свободи”, тобто коли люди можуть формувати, переглядати й реалізовувати свої власні ідеї [230].

Таким чином, у розвитку уявлень про демократію домінують такі тенденції:

1) перенесення ціннісних орієнтирів із суспільства на особистість;

2) перехід від монологу влади (від керівників до підлеглих) до діалогу статусів, особистостей, культур.

Першу спробу об’єднання ідеального вектора з потенційним рівнем можна знайти в *концепції громадської культури* Г. Алмонда і С. Верби [248]. У цій концепції громадянське суспільство є тим генетичним ядром, внутрішній зміст якого у формі ідей, уявлень і думок визначає й транслює зовнішній пласт політичної системи: інститути й об’єднання, асоціації й рухи, ринок і ЗМК. Водночас це і потенціал активності у вигляді генерування ідей та вимог громадян, і канал відтворення й передачі цінностей від покоління до покоління.

Громадське суспільство розглядається політологами як рівень управління, проміжний між індивідуумом і державою. Основна перевага громадянського суспільства — його здатність служити органічною противагою державі, але вихід енергії такого суспільства може однаковою мірою підривати як демократією, так і авторитарну державу.

Г. Алмонд і С. Верба спробували нейтралізувати негативні тенденції протилежностями демократії: пасивністю й індиферентним ставленням до влади. Завдяки цьому демократична культура стає поєднанням протилежних імпульсів: з одного боку — до розвитку, з другого — до незмінності.

Важливо не те, чому окремих громадянин бере участь у політичному процесі, спираючись на “нереалістичну віру в незалежність участі” [247, с. 182], а те, що участь спрямовує соціальну енергію у креативне русло, дає вихід незалежній політичній діяльності й забезпечує можливість вибору. Дуже важливим для існування життєздатної демократії є сприйнятливість держави і залучення широких верств громадськості до політичного процесу, забезпечення зворотних комунікативних зв’язків.

Демократія завжди національна, тому що громадянське суспільство завжди конкретне в тому розумінні, що значення інституту родини, методи розв’язання спорів, форми організації спіль-

них дій проявляються у структурних елементах соціально-історичної пам'яті й етнокультурної самоідентифікації. Така теоретична конструкція дає можливість зробити два висновки. По-перше, демократична культура як механізм подвійного втілення (ідеального в практичному й громадського в політичному) не може бути монолітною. По-друге, за демократизації орієнтиром є не окремі цінності, а досвід успішного демократичного будівництва.

Сутність демократичної культури полягає в діалозі між особистістю, суспільством і владою, що виявляється у здатності налагоджувати канали для передачі вимог громадян, а також для визначення ступеня довіри до політичного керівництва й міри легітимності влади.

Важливо також врахувати глобальні тенденції розвитку. Так, урбанізація руйнує солідарність — основу громадянського суспільства, а розвал корпоративних зв'язків призводить до перетворення суспільства на масу. Об'єктивно це сприяє тому, що демократія як інститут набуває усе формальнішого характеру. Наприклад, сучасні реалії змушують робити політичний вибір на основі поглядів тих, хто обслуговує політичну еліту: політологів, експертів, оглядачів мас-медіа тощо.

Розвиток технологічних засобів комунікацій і тісно пов'язана з цим глобалізація актуалізують питання як глобального громадянського суспільства й загальної демократичної культури, так і прагнення зберегти етнокультурну розмаїтість.

Водночас потрібно пам'ятати: демократія “західного зразка”, яку нав'язує нам глобалізація, грішить використанням подвійних стандартів та ігноруванням напрацьовань політичної культури східного типу. Проаналізувавши процедури обрання Чингісхана (курултай) або ж Гітлера (парламентські вибори) й наступні геополітичні результати їхнього правління, можна дійти висновку, що демократична політична культура має досліджуватися не тільки як технологічний прийом чи процедура, але й як політичний системоутворюючий комплекс здійснення влади в контексті етнонаціональних, соціально-політичних і культурно-історичних умов її реалізації.

10.4. Політична соціалізація

Люди не народжуються із задалегідь засвоєними політичною культурою та досвідом. Вони успадковують від батьків колір волосся, шкіри, інші фізичні та психофізіологічні характеристики. Що ж сприяє перетворенню індивіда на члена сучасного йому суспільства?

Тут стає у пригоді поняття політичної соціалізації.

Під **політичною соціалізацією** розуміють процес засвоєння індивідом (групою) правових, соціальних і психічних норм політичної поведінки, системи цінностей політичної культури, які притаманні цьому суспільству.

Засвоївши ці норми й цінності, вивчивши мову та набувши необхідних соціальних навичок, суб'єкти політики можуть ефективно виконувати політичні ролі та функції й у такий спосіб забезпечувати збереження вищезгаданого суспільства і його політичної системи.

Зрозуміло, що соціалізація як процес засвоєння й передачі політичного досвіду неможлива поза рамками етнонаціонального досвіду освоєння дійсності.

У процесі соціалізації соціальний досвід перетворюється на власні настанови, цінності, орієнтації, засвоєння соціальних норм, ролей, навичок.

Соціалізація передбачає формування соціальних зв'язків, засвоєння надбань культури, розвиток самосвідомості, уявлень про себе, соціальне пізнання (ознайомлення з цінностями, ролями і т. ін.), засвоєння соціальних ролей та навичок практичної діяльності. Процес соціалізації включає самосоціалізацію — своєрідний внутрішній контроль і самокорекцію.

Політична соціалізація є сукупністю процесів становлення політичної поведінки особистості та виявлення її політичної активності.

Під час здійснення політичної соціалізації людина ідентифікує (отожнює) себе з певною політичною спільнотою (державою, країною, нацією, станом, соціальною групою), засвоює її символи, здобуває специфічні знання про політичні інститути й механізми дії суспільства, їх призначення, функціонування і т. ін.

У процесі політичної соціалізації особистість набуває політичного досвіду під час практичного виконання різних соціаль-

них ролей (виборця, члена політичної партії, суспільно-політичної або іншої організації та ін.).

Суспільно-політичні структури суспільства впливають на процес політичної соціалізації, оскільки вони визначають загальні норми поведінки, регулюють їх принципи та ін.

Опосередковану, але надзвичайно важливу роль відіграють засоби масової інформації та пропаганди, література, мистецтво, які використовують різні компоненти формування свідомості (когнітивну, емоційно-комунікативну, діяльнісну), сприяють процесу залучення особистості до активного політичного життя.

Концепцію політичної соціалізації західна політична наука взяла на озброєння наприкінці 50-х років ХХ ст. Її поява була спричинена кризою традиційних інститутів західного суспільства, які вже були нездатні забезпечити добровільне засвоєння новими поколіннями демократичних цінностей.

Внаслідок політичного відчуження індивіда від політичної системи в західних суспільствах прокотилася хвиля протестів. Рух хіпі та студентські бунти в 60-х роках, расові зіткнення в 70-х змінилися масовими антивоєнними, екологічними та феміністичними рухами у 80-х роках ХХ ст., що були зумовлені “пробуксовуванням” механізму передачі політичних ідеалів і цінностей старших поколінь молодшим. Після того як західні суспільства вступили у постіндустріальну стадію і більшість груп населення задовольнила матеріальні потреби, на перший план вийшли гуманітарні цінності.

Термін “*соціалізація*” запровадив американський соціолог Ф. Гіддінгс наприкінці ХІХ ст. для характеристики процесу “розвитку соціальної природи людини” [90; 201].

У подальшому соціалізація розглядалася як процес опанування новими поколіннями знаннями, віруваннями, нормами й настановами конкретного суспільства, що відповідають їхнім соціальним ролям і забезпечують збереження й розвиток суспільства.

Залежно від того, на що робили наголос дослідники цієї проблематики (на сім’ю, школу, культуру, мас-медіа), з’явилися відповідні версії тлумачення терміна “соціалізація”.

• **Соціалізація як процес розвитку особистого контролю** (базується на теорії класичного психоаналізу З. Фрейда).

Індивід перебуває в конфлікті із суспільством, яке придушує його біологічні (соціальні) інстинкти. Відтак особистості треба контролювати себе, аби уникнути страху та нервовості.

• **Соціалізація як результат міжособистісного спілкування** (побудована на теорії символічного інтеракціонізму Ч. Кулі і Дж. Міда).

Особистість формується на основі взаємодії з навколишнім світом, що впливає на неї. Зрілість індивіда визначається ступенем добровільного підкорення його настановам і цілям системи [263].

• **Соціалізація як включення індивіда через рольове навчання** (створена на базі теорії структурного функціоналізму Т. Парсонса та праць Р. Доусона і К. Превіта).

Індивід взаємодіє з іншими на основі засвоєних ним соціальних ролей (учителя, дитини, пасажира, водія, чоловіка та ін.). Соціалізація в цьому контексті є процесом постійної адаптації до визнаних цінностей і стандартів поведінки [269].

• **Соціалізація як поведінка під впливом “батого і пряника”** (розглядається в контексті біхевіоризму).

Основна формула: “стимул — реакція”, мовляв, поведінка диктується можливістю отримати будь-яку винагороду.

Залежно від тлумачення відносин влада — індивід:

1) людина — егоїстична й властолюбна істота, яка потребує підкорення правлячому режиму (Платон, Арістотель, Т. Гоббс);

2) людина — істота раціональна, яка рухається завдяки інтересам (А. Сміт, Г. Спенсер).

Є дві сучасні **версії процесу політичної соціалізації**:

1) модель “підкорення”;

2) модель “інтересу”.

Модель “підкорення” розробляли:

• біхевіористи (Ч. Мерріем, Г. Лассуелл) [315; 316; 328];

• прихильники системного підходу (Д. Істон, Дж. Денніс, Г. Алмонд, С. Верба, К. Дойч) [202; 246; 248; 275].

Їхня версія політичної соціалізації полягає в розгляді останньої як процесу впливу політичної системи на індивіда з метою вкорінення в його політичній свідомості позитивних настанов оцінювання системи [353].

Ця модель доволі проста. Її мета — підготувати політичних “зомбі” для правлячого режиму.

Практика довела можливість і певну ефективність таких моделей. Досвід Німеччини (націонал-соціалізм), СРСР (комунізм), Китаю (маоїзм), Ірану (ісламізм) лише підтверджує це.

Але й політична практика так званих старих демократій свідчить про те, що пересічним громадянам нав'язують подвійні, а то й потрійні стандарти поведінки. Варто хоча б згадати інтервенцію блоку НАТО до Югославії (1999) та Іраку (2003), з метою начебто примусити правлячі режими цих країн дотримуватися демократії. Водночас аналогічні проблеми мають Туреччина та Іран (курди), Іспанія (баски), Великобританія (ірландці), Канада (франкофони) та інші країни НАТО. Можна навести й приклад Росії, яку “чомусь” не дуже засуджували західні “демократи” під час “першої кавказької” війни проти мирного чеченського населення.

Правлячі режими країн НАТО зуміли переконати свої народи в тому, що військові дії проти сербів є виправданими з погляду права, хоча насправді правових підстав для військової агресії проти Югославії не було. Те ж саме відбувалося під час окупації США і Великобританією Іраку у 2003 році.

Модель “інтересу” розроблялася в межах таких теорій:

- теорії конфлікту (М. Вебер, Г. Моска, Ф. Паркін, У. Гуд, П. Блау);
- теорії плюралізму (Р. Дал, В. Харт);
- теорії гегемонії (Р. Мілібенд, Р. Доусон, К. Превіт).

На відміну від попередньої моделі, де індивід є пасивним об'єктом впливу політичної системи, у цій моделі він виявляється активним. А його активність у взаємодії з владою зумовлена інтересами, здатністю діяти свідомо, підтримкою групи (етносу, класу, партії), до яких він може належати.

З наведених теорій варто виокремити з моделі “підкорення” теорію “політичної підтримки” (Д. Істон, Дж. Денніс), яка претендувала на універсальність і суттєво вплинула на розвиток усієї концепції політичної соціалізації [275; 353].

Ця теорія вивчалася з погляду не лише підтримки індивідами політичної системи (вузьке розуміння), а й здатності останньої підтримувати стабільність і динамічну рівновагу з економічною, соціальною та культурною системами.

Основна теза розгляданої теорії полягає в тому, що політична система може домогтися підтримки громадян лише через реалі-

зацію психологічної настанови щодо добровільного сприйняття норм і цінностей панівної в цьому суспільстві культури.

Ця теорія більш-менш відповідає американському суспільству з його культурною однорідністю та спільними базовими цінностями (індивідуалізм, прагнення особистого успіху, багатства, спирання на науку, прагматизм, політична участь, законослухняність, свобода та права особи).

Проте спроби застосувати модель Д. Істона і Дж. Денніса до аналізу механізмів політичної соціалізації в межах інших культур не дали позитивних результатів. Скажімо, в Західній Європі помітніший вплив мають традиції, ментальність етносів, наявність різних субкультур. Тому процес соціалізації є більш конфліктним, ускладненим, опосередкованим великою кількістю соціальних чинників.

Важливим для розуміння концепції політичної соціалізації є дослідження її типів.

Отже, назвемо типи політичної соціалізації.

1. *Гармонійний*. Передбачає певну культурну однорідність, наявність усталених демократичних традицій і громадянського суспільства, що забезпечує (відносно) рівноправний діалог індивіда й влади (британсько-американська культура).

2. *Плюралістичний*. Має опосередкований характер взаємодії індивіда й влади (через різноманітні субкультури). Однак конфесійно-етнічна багатовекторність інтегрується тут **єдиним політико-культурним кодом** у вигляді цінностей ліберальної цивілізації — свободи, приватної власності, індивідуалізму, прав людини, демократії, плюралізму (західноєвропейська культура).

3. *Конфліктний*. Характеризується наявністю політичного насильства через релігійну, етнічну, ментальну, культурну строкатість, клановість, низький рівень життя і водночас відсутністю (“розмитістю”) базового політико-культурного коду (східноєвропейська, афро-азіатська, латиноамериканська культури).

4. *Гегемоністський*. Передбачає входження індивіда у політику виключно за рахунок визнання цінностей певної групи, класу, етносу, релігії, політичної ідеології. Характерний для закритих тоталітарних та авторитарних політичних систем (ко-

муністична, націонал-соціалістична, католицька, ісламська культури).

Насамкінець зауважимо, що відсутність цілісної системи політичної соціалізації (пов'язана з ідеологічною невизначеністю та нерозвиненістю політичних структур суспільства) не сприяє стабільності політичної системи, становленню громадянського суспільства та правової, демократичної, соціальної держави.

Політичні відносини і політична діяльність

11.1. Особистість як суб'єкт політики

Ступінь політичної активності окремих особистостей, їхній вплив і форми участі в політичній діяльності суттєво відрізняються. Залежно від соціальних ролей, що їх відіграють у політиці особистості, виокремлюють таку їх типологію.

1. **Пересічний громадянин**, який має статус предмета політики, тобто не виявляє активності, не цікавиться політикою і не впливає на неї.

2. **Громадянин, який є членом суспільно-політичної організації, руху**, опосередковано залучений до сфери політичної практики саме завдяки членству в згаданих організаціях.

3. **Громадянин — член політичної організації (партії)**, який бере безпосередню участь у діяльності останньої. При цьому ступінь його участі в зазначеній діяльності залежить від його прагнень, інтересів і можливостей, зумовлених суспільною вагою цієї організації та соціальною роллю в ній громадянина.

4. **Громадський, особливо політичний, діяч.**

5. **Професійний політик**, для якого політична діяльність є джерелом існування й змістом життя.

6. **Політичний лідер** — інституційований, духовний, інтелектуальний, формальний або неформальний, який має певний авторитет у суспільстві та своїй спільноті.

Безумовно, перебування на найвищих щаблях цієї ієрархії не виключає для особистості можливості відігравати соціальні ролі, які є типовими для нижчих ступенів. Скажімо, політичний лідер водночас є громадянином держави, може бути членом громадської організації, професійним політиком і т. ін.

Розглянемо основні об'єктивні чинники, від яких залежить ступінь участі особистості в політиці.

1. Приналежність до певного соціального стану, суспільного статусу останнього, його місця у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання. (Заможні стани, зрозуміло, мають набагато більше можливостей впливати на політику.)

2. Місце особистості в управлінні виробництвом, розподілом, обміном, споживанням, духовним життям суспільства. (Представники суспільно-професійних груп, які обслуговують ідеологічну та адміністративно-політичну надбудову суспільства, також мають суттєві переваги: утримують у своїх руках засоби влади, інформації, мають набагато більший доступ до культурних надбань.)

3. Соціальний статус суспільної групи, до якої належить особистість, і співвідношення політичних сил у суспільстві, домінуючі форми організації групових суб'єктів, їх програми, соціальна база, сфера й стиль діяльності.

4. Соціально-політична ситуація на певних етапах розвитку суспільства, суспільної групи, індивіда. (У кризових ситуаціях, у разі масштабних змін у структурі політичних сил, формах організації та політичного представництва великих суспільних груп і суспільства загалом процеси зміни політичної суб'єктності індивіда прискорюються.)

5. Вплив держави на особистість виявляється через встановлення конституційно-правової регламентації становища й діяльності громадянина, соціалізації особистості через участь у функціонуванні суспільно-політичних інститутів держави, формуванні політичної свідомості (у вигляді державної приналежності та державної свідомості).

Кожна особистість об'єктивно зацікавлена у способі організації та функціонування держави, оскільки остання завжди може захистити її, гарантувати, розширити чи обмежити її права. Отже, особистість багата в чому залежить від держави, яка визначає умови й способи реалізації інтересів особистості: як члена стану, суспільної групи, сім'ї та ін.

Держава, по суті, виступає основним носієм процесу соціалізації особистості через ідеологічне виховання, політичну індоктринацію, добір політичних кадрів. Вона сприяє формуванню державної свідомості особистості. (Остання характеризується знанням своїх основних обов'язків громадянина, прав і потенційних можливостей участі в політичному житті суспільства за допомогою представницьких органів, інститутів вивчення громадської думки і т. ін.)

Рівень державної свідомості залежить від багатьох чинників: ступеня демократизму суспільства, його політичної культу-

ри й ментальності, статусу суспільної групи, до якої належить особистість, і т. ін.

Підсумовуючи, зазначимо, що особистість, якщо вона бажає жити у правовій демократичній державі, мусить займати активну життєву позицію й намагатися бути не лише об'єктом, а й суб'єктом політики.

11.2. Політичні відносини як процес узгодження суспільних інтересів

Політична сфера суспільства функціонує як цілісне утворення завдяки політичним відносинам, що з'єднують вертикальними та горизонтальними зв'язками політичні структури суспільства. Політичні відносини реалізуються через політичну діяльність, мотиваційним підґрунтям та рушієм якої є політична свідомість.

На думку автора, **політичні відносини** можна визначити як взаємозв'язки та взаємодію суб'єктів політики в контексті завоювання, розподілу, використання та утримання контролю за політичною владою.

Таке розуміння політичних відносин зумовлює відповідну типологію політичних відносин за такими параметрами:

1) рівнями влади:

- вертикальні (наприклад, сільська рада — районна рада — обласна рада — Верховна Рада);
- горизонтальні (президент — Конституційний Суд — парламент);

2) “політичною вагою” суб'єктів політики:

- симетричні (наприклад, Україна — Польща);
- асиметричні (Україна — Росія, громадянин — держава);

3) характером і рівнем співпраці:

- консенсусні;
- компромісні;
- конфліктні та ін.

Останній тип політичних відносин потребує розгляду ще однієї важливої для політичної науки категорії.

СУСПІЛЬНІ СУПЕРЕЧНОСТІ

Зміст політичних відносин визначають суперечності між різними суспільними групами, їхніми потребами, інтересами, суспільними сподіваннями, побажаннями, мріями, напрямками соціальної активності і т. ін. Ці суперечності постійно виникають на всіх етапах суспільного розвитку, хоча і в різних формах та з різною мірою активності. Взагалі суспільні суперечності є рушійною силою розвитку суспільства та його політичної системи.

Отже, **суперечності** є взаємодією протилежних тенденцій і напрямів, що взаємовиключають один одного, у розвитку взаємопов'язаних предметів, подій, явищ, є джерелами руху, об'єктивного розвитку світу та людського пізнання.

Філософія поділяє суперечності на внутрішні й зовнішні, антагоністичні й неантагоністичні, основні й неосновні.

Така класифікація може бути використана і під час дослідження й аналізування суспільних суперечностей, які є однією з форм суперечностей загалом. Отже, цей методологічний підхід можна застосовувати і для аналізування політичних суперечностей, які, у свою чергу, є поняттям, що входить до поняття суспільних суперечностей.

Скажімо, якщо одна суспільна група експлуатує іншу, власне продукти праці, створювані останньою, зрозуміло — йдеться про антагоністичні відносини. Взаємини партій-партнерів з передвиборної або урядової коаліції є неантагоністичними.

Основні суперечності можуть бути пов'язані, скажімо, з поглядами на питання власності (приватна чи колективна), державного устрою (президентська чи парламентська республіка, диктатура чи монархія і т. ін.). До неосновних можна зарахувати суперечності в поглядах, наприклад, монархістів (конституційна чи абсолютна монархія) або прихильників президентської форми правління (міцна чи слабка модель президентства).

Будь-який суб'єкт політики (як і будь-яке суспільство) має повний набір суперечностей.

За марксистською доктриною, антагоністичних суперечностей можна позбутися, лише ліквідувавши привілейований стан у процесі революції. Але тоді з'являється новий привілейований стан — і все починається спочатку. Отже, шлях революцій,

постійного насильства не найкращий. Набагато привабливішою є ідея еволюційного вичерпання антагоністичних та інших суперечностей, постійної модернізації суспільних відносин правовим, демократичним шляхом.

Розглянемо наступні базові категорії — суспільний (політичний) конфлікт, компроміс і консенсус.

СУСПІЛЬНИЙ КОНФЛІКТ

Суспільний (політичний) конфлікт — форма вияву суперечностей сторін, що пов'язана з відмінностями поведінки учасників суспільних процесів. Такий конфлікт може виникати в різних сферах і набирати різних форм. Це може бути конфлікт між суспільними станами (наприклад, робітничим і буржуазним), які протистоять один одному, між інститутами, створеними останніми для реалізації власних потреб та інтересів, і т. ін.

Багато фахівців тлумачать політичний конфлікт як протистояння різних політичних сил з тих чи інших питань.

Якщо пристати на такі позиції, політичний конфлікт постає як певний екстремальний стан політичного впливу різних інститутів, які представляють інтереси різноманітних великих суспільних груп. У таких випадках учасники конфлікту використовують майже всі свої резерви політичної активності, залучають до нього свою суспільну базу. Такий перебіг подій заважає функціонуванню суспільного цілого.

Правлячі групи не зацікавлені в різкому протистоянні суспільно-політичних сил, намагаються пом'якшити конфліктні ситуації через узгодження позицій і обмеження взаємних політичних вимог.

Отже, концепція створення механізмів розв'язання конфліктних ситуацій, яка може прогнозувати відкрите протистояння антагоністичних сил, суперечить марксистській концепції боротьби станів. Але, на нашу думку, не варто відкидати жодну із згаданих доктрин, навпаки, треба творчо використовувати набутий ними досвід розв'язання суспільних конфліктів відповідно до конкретної політичної ситуації.

Аналіз суспільного конфлікту дає змогу виокремити в ньому такі соціальні функції:

- розрядки напруженості;

- комунікативно-інформаційну, яка дає змогу краще розуміти один одного, а відтак зблизитися, маючи загальну платформу;
- стимуляції соціальних змін;
- переоцінки цінностей і норм;
- підсилення лояльності спільнот, консолідації суспільства;
- гарантії розвитку суспільства завдяки зіткненню протилежних інтересів, їх аналізу та виробленню шляхів вичерпання умов конфліктів.

СУСПІЛЬНИЙ КОМПРОМІС

Суспільний компроміс — порозуміння суб'єктів політики на основі взаємних поступок, яке є характеристикою рівня розвитку суспільства, його політичної цивілізованості. Він може бути досягнений лише тоді, коли всі політичні сили, які беруть участь у конфлікті, “грають за однаковими правилами” і досягають угод щодо спірних питань через взаємні поступки. У противному разі конфлікт не можна розв'язати мирним шляхом, як наслідок — конфронтація, ворожнеча, революційне право правлячих кіл і т. ін.

СУСПІЛЬНИЙ КОНСЕНСУС

Досягнення суспільного консенсусу (збігу в поглядах і діях суб'єктів політики) з тих чи інших питань є надзвичайно важливою проблемою для будь-якого суспільства.

Треба знайти такі механізми його досягнення, які б запобігали гострій конфліктній стадії політичного процесу. Для цього необхідно постійно працювати у двох напрямках:

- удосконалювати механізми виявлення та кристалізації суспільних настроїв, соціальних настанов і потреб;
- створювати механізми запобігання перетворенню неантагоністичних суперечностей (конфліктів) в антагоністичні і відповідні суперечності (конфлікти).

Перший напрям передбачає насамперед постійне вивчення громадської думки (моніторинг). Для цього потрібно регулярно проводити вибори, референдуми, опитування громадської думки з найважливіших питань суспільного життя, аналізувати соціальну інформацію, що надходить через державні канали інформації, засоби масової інформації, а також звернення громадян

до органів представницької, виконавчої та судової гілок влади. Найважливішу інформацію можна дістати з допомогою соціологічних і соціопсихологічних досліджень.

За чітко налагоджених технологій збирання й аналізування соціальної інформації, її вірогідності створюються об'єктивні умови для врахування реалій під час розв'язання суспільних суперечностей.

Сприяють цьому й відповідні суспільні інститути, які акумулюють соціальну інформацію, аналізують її та передають по щаблях ієрархії влади. Такими інститутами є представницькі та виконавчі органи, партійно-політичні, громадські, професійні структури та ін. При цьому не варто забувати, що окремі концепції розв'язання політичних суперечностей і конфліктів відзеркалюють різні інтереси широкого спектра суспільних груп.

Отже, вибір суспільством конкретних способів розв'язання суперечностей і конфліктів залежить від рівня політичної культури, орієнтацій різних політичних сил і характеру політико-ідеологічної боротьби.

Суб'єкти політики (індивіди, соціальні групи, партії, народи, етноси, держави та ін.) у процесі політичних відносин об'єднуються в певні організаційні структури. Це дає їм змогу каналізувати певні суспільні інтереси через політичні відносини, а отже, утримувати певний баланс у функціонуванні політичної сфери суспільства, зокрема її невід'ємної складової — політичної системи.

Звідси й важливість **соціальних функцій політичних відносин**.

1. *Об'єднувальна* — полягає в поєднанні політичних структур (державних, місцевого самоврядування та суспільно-політичних) і політичної культури (політичної свідомості та стандартів політичної діяльності) в єдину політичну систему.

2. *Координаційна* — координує діяльність різних органів і організацій, що сприяє нормальному функціонуванню політичної сфери суспільства.

3. *Соціально-політичного творення* — сприяє оновленню організаційних структур і наповненню новим змістом суб'єктів політичного життя суспільства.

4. *Діяльнісна* — забезпечує функціональну активність політичної системи суспільства, її вдосконалення та збагачення форм і змісту політичної діяльності.

11.3. Поняття, типологія і стилі політичної діяльності

Оскільки існує політичне життя суспільства, політика як така і є люди, які нею займаються, якнайшвидше потрібно розглянути питання, пов'язані з власне політичною діяльністю в різних суспільних умовах [75; 235].

Політична діяльність суб'єктів політики як досить складний вид суспільної діяльності потребує широких спеціальних знань у галузі політології, права, економіки, соціології та психології, наукового розуміння політичних процесів, прогнозування політичного розвитку суспільства в разі прийняття (неприйняття) тих чи інших політичних рішень.

На характер політичної діяльності впливають об'єктивні та суб'єктивні детермінанти, які змінюються під впливом політичних дій та процесів, що відбуваються у суспільстві.

До об'єктивних детермінант належать суспільні потреби, інтереси певних соціальних груп, інституцій, угруповань тощо. До суб'єктивних детермінант — політична свідомість, правова, політична, психологічна культура тощо. Зрозуміло, що об'єктивні та суб'єктивні детермінанти політичної діяльності перебувають у діалектичному взаємозв'язку, що визначає структуру, спрямованість і результативність політичної діяльності.

Французький політолог *Ж. Бодуен* [26] розглядав три основні концепції політичної діяльності: елітарну, плюралізму еліти і моделей майбутнього державного управління.

В елітарній концепції, аналізуючи політичну діяльність, вивчають проблему переважної участі в ній еліти суспільства.

Теорії захоплення влади верхівкою (В. Парето, Г. Моска та Р. Міхельса), занепаду демократії (Р. Міллса) та самовідновлення панівного класу (П. Бірнбаума), що складають елітарну модель, доволі песимістично розглядають реалізацію демократичних процедур ухвалення політичних рішень [20; 38].

Певною мірою зазначену ваду усуває концепція плюралізму еліти (Р. Дал [268], Р. Арон [16]), яка вживає поняття еліти у множині, заперечуючи однорідність панівного прошарку.

У цьому контексті вельми логічним є розгляд політичної діяльності, зокрема у площині узгодження політичних і суспільних відносин, не лише по вертикалі, а й по горизонталі.

Однак існує і підхід, який передбачає, що в майбутньому на-вряд чи буде якась єдина модель державного або соціального менеджменту (М. Крозье з його “індивідом і суспільством” [266; 267], П. Греміон з його “периферичною владою”, П. Мюллер і Б. Жюбер з їхньою “державою в дії”) [25; 26].

Якщо ж відштовхуватися від цих концепцій політичної діяльності, то, користуючись методом системного аналізу, варто було б зазначити, що **політичну діяльність слід розглядати як таку, що спрямована на багатомірне, матричне, інтегральне узгодження політичних інтересів “різновагових” суб’єктів політичної діяльності — від індивіда до великих суспільних груп.**

Отже, доходимо висновку, що сутність політичної діяльності полягає не стільки у боротьбі за владу, скільки в регулюванні політичних відносин у суспільстві, досягненні злагоди та взаєморозуміння громадян, їхніх спільнот і влади як по вертикалі, так і по горизонталі.

Політична діяльність є специфічним видом людської діяльності, що має регулювати, збалансовувати, узгоджувати інтереси та відносини між суб’єктами політики, сприяти досягненню в суспільстві громадянського миру та взаєморозуміння. Її результативність залежить від кількох чинників:

- володіння інформацією про політичні відносини по горизонталі (між суспільними групами, націями, станами тощо), яка дає змогу своєчасно розробляти й впроваджувати запобіжні заходи щодо небажаного розвитку подій;
- володіння інформацією про політичні відносини по вертикалі (між центральними та місцевими органами влади й населенням), що уможливує оцінку рівня довіри до влади, прийняття рішень щодо зняття соціальної напруженості в межах цієї площини відносин (це може бути проведення виборів, референдумів, інші політичні рішення);
- обраних цілей і засобів їх реалізації (мається на увазі основна мета діяльності: задоволення особистих чи корпоративних або суспільних інтересів, спрямованих на досягнення консенсусу й злагоди);
- прийняття політичних рішень, їх прогностичного потенціалу, передбачення можливих наслідків, позитивної або

негативної реакції різних груп населення, політичних партій, суспільних організацій, рухів і т. ін.;

- розроблення політичної технології досягнення результатів політичної діяльності.

Політична діяльність у складі різних політичних суб'єктів (парламенту, уряду, органів місцевого самоврядування, партійно-політичних і суспільних структур) має бути спрямована:

- на реалізацію загальносуспільних завдань (досягнення стабільності суспільно-політичної системи, її розвитку і т. ін.);
- на виконання цілей і завдань їх політичних суб'єктів (написання законів — у парламенті, їх виконання — в уряді і т. ін.);
- на досягнення власних неогоїстичних цілей (просування по службі, професійне зростання, підвищення рівня індивідуальної політичної культури і т. ін.).

Гармонійне поєднання загальних, колективних та індивідуальних цілей якнайкраще сприяє успішній політичній діяльності, її суспільній користі та ефективності, створює умови для стабільності функціонування політичної сфери суспільства як макросоціальної системи, що самоврегулюється у процесі своєї життєдіяльності.

Розглядаючи проблеми функціонування політичної та правлячої еліти, ми вже мали змогу ознайомитися з елітарною, плюралістичною та іншими концепціями політичної діяльності. Але попри всі розбіжності між ними всі вони стверджують, що політична діяльність все-таки є заняттям людей, які повинні мати відповідний рівень знань і практичних навичок.

Зрозуміло, що на певних (нетривалих) етапах головну роль можуть відігравати маси й навіть юрба (за умов кризових явищ). Проте в стабільній ситуації на політичну діяльність еліти в її конкретних аспектах здебільшого впливають організовані групи тиску, соціально або професійно зацікавлені в розв'язанні тих чи інших проблем.

Наприклад, учителі можуть вимагати реформування освітніх програм або підвищення заробітної плати, лікарі — страхової медицини, аграрії — захисту національного виробника сільськогосподарської продукції і т. ін.

Водночас, зважаючи на такий політичний чи економічний тиск, еліта суспільства все-таки не повинна забувати про стратегічні цілі суспільного розвитку, оскільки, йдучи на повіді у певних політичних сил, можна гармонізувати політичні та інші відносини, а можна й зруйнувати суспільну систему взагалі. У такому разі, зрозуміло, багато хто з політичної та правлячої еліти може позбутися свого панівного становища в суспільстві, що позначиться не лише на її позиціях, а й на ситуації взагалі.

Інакше кажучи, ігнорування в політичній діяльності проблем, що стосуються великих суспільних груп людей, може стати каталізатором ланцюгової реакції соціальних вибухів і протестів.

Отже, політична діяльність може розцінюватись як поле зіткнення й узгодження інтересів різних прошарків і верств суспільства, а відтак і регулятором політичних відносин за допомогою правових, соціальних і психологічних чинників. Останні ж проявляються у вигляді продукування відповідних правових актів, використанні силових акцій, проведенні переговорних процесів і політико-пропагандистських рекламних кампаній.

Політологія трактує **політичну діяльність** як індивідуальні або спільні дії суб'єктів політики (окремих індивідів, станів, націй, партій, суспільних організацій і т. ін.), спрямовані на реалізацію їхніх політичних інтересів, передусім виборювання та утримування політичної влади.

Політична діяльність, яка віддзеркалює систему політико-владних відносин у суспільстві, по суті є похідною від реального політичного процесу. Вона здійснюється в межах відносин влади або поза ними, а отже, регулюється правовими (статутними), соціальними та психологічними нормами-регуляторами суспільного життя.

Зрозуміло, що зазначені норми-регулятори діють не окремо одна від одної. У цьому разі йдеться про переважання тих чи інших норм регулювання політичної поведінки, а не про відсутність інших чинників. Скажімо, відносини між президентом і парламентом регулюються не тільки конституційними, а й іншими правовими нормами. Може статися, що ці особи будуть членами однієї політичної партії. Відтак їхні відносини можуть

регулюватися ще й положеннями статуту партії. Не можна забувати і про “неписані” закони — традиції, політико-психологічну культуру, загальну культуру, соціальні норми поведінки, які побутують у суспільній свідомості. До речі, психологічні відносини, “вплітаючись” у політико-правові та соціальні, часто відіграють важливу роль, суттєво впливаючи на прийняття кардинальних, принципових політичних рішень.

Політична діяльність є наслідком реалізації певної мотивації суб’єктів політики, їхніх політичних інтересів. Рушієм політичної діяльності є політична свідомість, яка формується й розвивається під впливом суспільних інститутів у поєднанні з політико-психологічними чинниками (ментальністю, політичною та правовою культурою і т. ін.).

Політичні інтереси, політико-психологічна культура, традиції, ціннісні орієнтації, нормативно-правові акти тощо є системоорганізуючими, спрямовуючими чинниками політичної активності суб’єктів політики (політичних партій, суспільних організацій, окремих політичних лідерів і пересічних громадян). Сукупність цих чинників визначає мету, зміст, поширеність і наслідки впливу політичної діяльності суб’єктів політики на життя суспільства загалом, життя суспільних груп та окремих індивідів.

Політична діяльність у будь-якому суспільстві спрямована на організаційні чинники суспільно-політичного життя і процеси політичного розвитку.

До організаційних чинників політичної сфери суспільства належать:

- утворення державних інститутів (парламенту, уряду, президентства, органів місцевого самоврядування та ін.) шляхом демократичного волевиявлення громадян;
- формування політичних партій, суспільних організацій, рухів;
- створення політико-правових норм регулювання процесів підготовки та прийняття законів, безпосереднього волевиявлення громадян на референдумах, під час опитувань громадської думки, на зборах і т. ін.;
- організація системи управління основними сферами державного і суспільного будівництва, визначення структури

управління, повноважень різних державних інституцій, механізмів їх взаємодії і т. ін.

До процесів політичного розвитку, на які спрямована політична діяльність, належать:

- залучення громадян до державного й суспільного управління;
- зміцнення інститутів влади та суспільно-політичних структур;
- забезпечення дотримання законності та правопорядку, демократичних норм і процедур, що регулюють життя суспільства;
- формування політичної свідомості громадян;
- сприяння підвищенню довір'я до державних і політичних інститутів;
- гарантування інтересів меншин (національних, конфесійних та ін.), розвиток національних відносин на основі толерантності, взаємної поваги;
- вироблення і впровадження у політичну практику міжнародної та регіональної політики;
- зміцнення соціальних основ розвитку суспільства і т. ін.

Політичний процес у цьому разі розглядається як певна послідовність дій за участю хоча б одного суб'єкта політики. У цій послідовності дій виокремлюють суб'єктивний і об'єктивний аспекти. Суб'єктивний (мотиваційний) аспект розглядається як діяльність окремих індивідів і суспільних груп, об'єктивний — як результат згаданої діяльності суб'єктів політики.

Наслідками політичної діяльності є суспільні зміни, що відбуваються у сферах:

- відносин між великими суспільними групами (станами, етносами, організаціями);
- відносин влади між керівниками та підлеглими, які впливають на обсяги, силу, авторитет влади, способи її здійснення і т. ін.;
- відносин у межах влади (наприклад, встановлення коаліційної влади);
- політичних відносин індивідів і суспільних груп, які виявляються у ставленні до ідейно-політичних опонентів (терпимість — нетерпимість) та ін.

Політична діяльність зумовлює зміну суспільно-політичних структур, державних інституцій, а отже, зміну правових, соціальних і психологічних норм-регуляторів суспільного життя. Її наслідками можуть бути зміни відносин влади між суб'єктами політики, що впливають на силу, обсяг та ієрархічні відносини у владній піраміді. Термін “сила влади” у цьому разі означає необхідні зусилля для реалізації рішень, “обсяг влади” — обсяг правового простору суспільного життя (тобто рівень правового регулювання суспільної сфери), “ієрархічні відносини” — рівень централізації — децентралізації, концентрації — деконцентрації влади, її демократизації або олігархізації.

Виходячи з цього назвемо основні **типи політичної діяльності**:

- радикальні, спрямовані на докорінні зміни суспільної системи (революція, контрреволюція, заколот);
- реформаторські, спрямовані на суспільні зміни, що не підривають підвалин влади правлячої еліти;
- політичні перевороти, що змінюють правлячу еліту, не зачіпаючи соціально-економічного базису країни, її суспільно-політичних структур тощо.

Політичну діяльність неможливо здійснювати, не маючи відповідної політичної інформації про стан і розвиток соціальної структури суспільства, про структуру влади, організацію управління та їх ефективність, рівень політичної свідомості та політико-психологічної культури, відносини між суб'єктами політики і т. ін. Неповнота або недостовірність політичної інформації сприяє прийняттю помилкових або неефективних політичних рішень, що, звичайно, призводить до зростання кризових явищ у суспільстві.

На політичну діяльність суб'єктів політики впливають такі чинники: мотиваційна структура політичної діяльності, ідеологія, політичні доктрини, соціально-економічні умови й тиск з боку різних соціальних груп населення, суспільно-політичних структур, політико-психологічна культура і т. ін.

Мотиваційну структуру політичної діяльності становлять знання соціально-політичних, економічних, психологічних умов, у яких суб'єкт політики (партія, суспільна організація, особистість) реалізує свої цілі; система соціальних норм і цінностей,

що домінують у суспільній свідомості; особисті нахили та емоції, риси характеру політичних діячів.

Аналіз мотивації політичної діяльності допомагає адекватніше оцінювати дії та вчинки тих чи інших людей або політичних сил, які репрезентовані першими, дає певну інформацію для прогнозування можливої політичної поведінки суб'єктів політики в тактичному та стратегічному сенсі.

Ідеологія пояснює мету політичної діяльності та спрямовує її на реалізацію завдань певного етапу діяльності. **Політичні доктрини** деталізують зазначені вище цілі політичної діяльності, пропонують засоби їх досягнення. Політичні доктрини, пристосовані до конкретних ситуацій, реалізуються у формі **політичних програм**.

Зрозуміло, що політична діяльність за сприятливої економічної кон'юнктури і в умовах економічної кризи має певну специфіку. І цей чинник є надзвичайно важливим.

Не менш важливий тиск на центри влади чинять різні соціальні групи населення. Він стимулює політичну діяльність і може набувати форм масових демонстрацій, мітингів, акцій протесту, пікетування, страйків тощо. Досвід показує, що такі форми тиску в загальнонаціональних масштабах приводять до кардинальних змін у розстановці політичних сил (зміна урядів, дострокові вибори парламентів, президентів і т. ін.).

Різним рівням політичної діяльності відповідають різні види суспільної свідомості. **Виходячи з видів політичної свідомості (наукової та буденної) можна виокремити теоретичну й практичну політичну діяльність.** До *теоретичної* політичної діяльності можна віднести ідеологічну, законотворчу, соціологічну, науково-організаційну та методичну, а до *практичної* — депутатську, урядову, роботу в органах місцевого самоврядування, політичних партій, суспільно-політичних рухів, участь у виборах, референдумах, опитуваннях, мітингах, маршах протесту, пікетуваннях і т. ін.

Політична діяльність у сучасному світі виявляється у двох основних формах демократії: представницькій (парламентській, депутатській) і безпосередній. Головним джерелом *представницької політичної діяльності* є волевиявлення громадян суспільства. Обираючи своїх представників до органів законо-

давчої, виконавчої, судової влади, громадяни делегують їм політичну владу, що належить їм за конституцією. *Безпосередньою політичною діяльністю* є діяльність у складі партійно-політичних і суспільних структур. Вона регламентується двома видами норм: правовими (тобто законами, які є спільними для всіх громадян) і статутними (що регулюють права й обов'язки членів суспільних організацій).

Узагалі політична діяльність може здійснюватися на громадських або професійних засадах. До останнього виду політичної діяльності зараховують професійну депутатську діяльність, роботу в апараті суспільно-політичних організацій, рухів, політичних партій.

Досвід політично розвинених суспільств свідчить, що діяльність вищих представницьких органів має бути організована саме на професійних засадах, оскільки питання управління державою надзвичайно важливі й потребують спеціальних знань і навичок у державному будівництві.

З погляду політичної психології існує п'ять основних політичних стилів поведінки: параноїдальний, демонстративний, компульсивний, депресивний і шизоїдний.

Параноїдальний політичний стиль характеризується постійною жадобою влади, керування іншими людьми, підозрливістю та непередбачуваністю. Такий політик цікавиться лише власною думкою, відкидаючи інші. Він намагається створити напруження серед підлеглих, що дає змогу маніпулювати ними у власних інтересах і цілях. Типовими представниками з такою політичною поведінкою можна назвати Івана Грозного (Москва), Й. Сталіна (СРСР), А. Гітлера (Німеччина), Б. Муссоліні (Італія), Б. Єльцина (Росія), М. Тетчер (Великобританія), Дж. Буша (США), Л. Кучму (Україна) і деяких інших.

Демонстративний політичний стиль характеризується постійною потребою загальної уваги, публічного схвалення дій, непослідовністю і некритичністю у ставленні політика до своїх вчинків. Люди, які демонструють таку поведінку, не можуть зосередитися на конкретних деталях і фактах, довести розпочату справу до логічного кінця, після того як “заведуть” і поведуть натовп за собою. Типові представники з такою поведінкою у політиці — О. Керенський, Л. Троцький (Росія), Р. Рейган (США),

М. Горбачов (СРСР), Л. Кравчук, (Україна), С. Берлусконі (Італія) та ін.

Компульсивний політичний стиль можна характеризувати як консервативний, дріб'язковий, догматичний. Політичні діячі такого типу не можуть бути гнучкими. Їм бракує легкості. Вони не здатні “поступитися принципами”, піти на компроміс. Вони можуть бути відносно чесними, принциповими політиками, але ніколи — новаторами, лідерами-реформаторами. Найтиповішими представниками з такою політичною поведінкою були колишні радянські лідери Л. Брежнєв, М. Суслов, Є. Лігаčov, корейський вождь Кім Ір Сен, экс-президент Польщі Л. Валенса, экс-спікер українського парламенту О. Ткаченко та ін.

Депресивний політичний стиль характеризується песимістичним підходом до всіх питань, відсутністю лідерських якостей, плентанням у хвості подій. Такі діячі намагаються стати помічниками тих, хто здатний “робити політику”. Вони приречені на другорядні ролі, їхня політична діяльність не має успіху. Типові представники — російський цар Микола II, колишній лідер КППС К. Черненко.

Шизоїдний політичний стиль характеризується майже повною відмовою брати участь у конкретних подіях, відсутністю будь-якої ініціативи та відповідальності, небажанням працювати, рухатися вперед. Надовго утриматися на таких позиціях не вдається нікому з тих, хто бажає посісти своє місце в історії. Політика невтручання не може тривати довго, а люди, які її сповідують, або сходять з дистанції, або змінюють під впливом обставин свою політичну поведінку. Саме тому виокремити таких політичних діячів важко.

Зрозуміло, що зазначені стилі поведінки політичних діячів досить умовні, оскільки психологія людини надзвичайно важко вкладається в схему. Проте з урахуванням конкретних соціально-політичних і економічних умов, інтелектуальних даних політика, його реакції, рис характеру та інших чинників певною мірою можна спрогнозувати політичну поведінку людей, які домагаються влади й бажають утримати її в своїх руках.

11.4. Депутатська діяльність

Найважливішим видом політичної діяльності в демократичному суспільстві є депутатська, насамперед професійна депутатська, діяльність.

Залежно від конкретних соціально-політичних, економічних і психологічних умов (законодавство, соціально-економічний устрій країни, політична культура та ментальність), рівня представницького органу (парламент, органи місцевого самоврядування) депутатська діяльність може набувати різних форм. Відповідно депутати мають різні повноваження, права та обов'язки.

Наприклад, депутат національного парламенту передусім має займатися законотворчістю. Аналізуючи цей аспект депутатської діяльності, соціопсихологи Одеського педагогічного університету виокремили *структуру депутатської діяльності, в якій виділили такі блоки: гностичний, конструктивний, проєктувальний, організаційний і комунікативний.*

Серед гностичних умінь одеські науковці насамперед виокремили чітку, коректну постановку завдань діяльності, формулювання нових ідей, аналіз причин, що перешкоджають депутатській діяльності, вивчення, аналіз, синтез і узагальнення ідей з наукової та іншої літератури. До проєктувальних умінь вони віднесли вибір необхідних методів для вирішення поставлених завдань, формулювання результатів роботи та їх передвиборну оцінку. Найважливішими організаційними змінами науковці вважають організацію проведення роботи депутатського загалу і членів експертних робочих груп, побудову інформаційного банку таким чином, щоб ним можна було користуватися після завершення роботи. До комунікативних умінь були віднесені вміння формулювати чіткі й зрозумілі запитання перед аудиторією, будувати короткі, логічно складені повідомлення про наслідки діяльності, ефективно й коректно висловлювати свою думку про діяльність інших і т. ін.

Певною мірою результати цього дослідження, автори якого виходили з постулату, що депутатська діяльність полягає в напрацюванні нових ефективних законів держави, дають уявлення про роботу парламентаріїв. Однак це — лише один аспект депутатської діяльності. Потрібно згадати про роботу депутата

з виборцями: прийом громадян, надання їм конкретної допомоги, лобіювання інтересів як виборчого округу, регіону загалом, так і конкретних людей зокрема. Слід сказати і про звітування депутатів перед виборцями, зустрічі з ними, обмін соціальною інформацією. Таке спілкування дуже потрібне депутатам, оскільки під час перебування в законодавчому органі він має підтримувати зв'язок з тими, хто делегував йому свою політичну владу. Це допомагає йому, по-перше, приймати відповідальні політичні рішення (у тому числі під час голосування за конкретних питань), по-друге, виборці, можливо, виявлять бажання продовжити термін його перебування в парламенті. Водночас потрібно пам'ятати й про суто політичні аспекти депутатської діяльності, оскільки парламент є не тільки державним, а й політичним органом, а народні обранці здебільшого є представниками певних політичних партій, рухів, суспільних організацій, які сповінують часом протилежні ідеологічні й політичні погляди.

Виходячи з цього розуміння депутатської діяльності розширюється. Скажімо, до зазначених вище гностичних умінь можна додати аналіз, селекцію та узагальнення ідей і пропозицій, які надходять з різних джерел інформації. (Такими джерелами можуть бути зустрічі депутата з виборцями, звернення виборців до депутата, пропозиції фахівців, колег по політичній партії, суспільній організації і т. ін.) До проєктувальних умінь варто додати попередню політичну оцінку можливих парламентських або інших рішень (тобто прогноз можливої ситуації). Організаційні вміння слід доповнити за рахунок організаторських даних щодо згуртування різних верств виборців свого виборчого округу, їх консолідації навколо певних ідей, проєктів тощо, розширення впливу на них.

Комунікативні вміння треба доповнити вмінням спілкуватися з виборцями не лише під час безпосереднього контакту, а й у засобах масової інформації (преса, телебачення, радіо). До речі, на цих аспектах депутатської діяльності варто зробити особливий наголос, оскільки імідж політика значною мірою залежить від його вміння працювати саме за допомогою мас-медіа.

Законотворчий аспект (хоч і не в таких обсягах) притаманний і діяльності депутатів місцевих рад народних депутатів.

І це зрозуміло. Тут так само, як і в парламенті, важливо вміти скласти проект рішення або постанови. А для цього, зрозуміло, треба знати закони, бути обізнаним у політології, економіці, зрештою, знати елементарне діловодство та процедури прийняття рішень. Але на місцевому рівні депутатська діяльність потребує більшої уваги до конкретних проблем виборців, виконання їхніх наказів. Оскільки депутати місцевого та регіонального рівня ближчі до людей, життя вимагає від них і більш конкретних, але не менш важливих для виборців рішень. Звичайно, це реалізується в межах повноважень органів місцевого самоврядування та статусу народних депутатів цього рівня.

Комунікативні вміння депутатів різних рівнів відрізняються мало, оскільки знаходити спільні погляди однаково необхідно депутатам як парламенту, так і місцевих органів самоврядування. Цього потребують і процедури прийняття рішень, і процедури узгодження політичних, економічних, регіональних інтересів, і процедури реалізації зазначених рішень і постанов.

Однак замало лише вивчити і врахувати найважливіші проблеми суспільного життя на різних рівнях державного та місцевого самоврядування, а також прийняти відповідні рішення. Не менш важливо контролювати їх виконання. І тут стануть у пригоді такі людські якості, як наполегливість, принциповість, вміння організувати перевірку виконання того чи іншого закону, побудувати дійову систему контролю, певних правових санкцій за невиконання законодавства.

Окрім того, важливо формувати суспільну свідомість, політичну та правову культуру виборців, з тим щоб вони виконували закони не тільки під загрозою переслідування з боку держави та її відповідних інституцій, а й свідомо, розуміючи необхідність дотримання прийнятих у суспільстві “правил гри”.

Отже, депутатська діяльність — це важливий чинник суспільного життя, оскільки вона продукує суспільні (насамперед правові) норми поведінки громадян. Тут важливим є професійний підхід, бо участь у суспільному управлінні потребує відповідних знань, умінь і навичок, а також відповідних особистих якостей політичних діячів, яким виборці довірили від свого імені будувати суспільне та державне життя.

11.5. Етичні засади політики

Суспільне життя регулюється трьома видами норм: правовими, соціальними та психологічними. Зрозуміло, що й політична діяльність регулюється у відповідний спосіб. Але якщо з правовими нормами регулювання політичної діяльності все більш-менш зрозуміло, оскільки вона регламентується Конституцією, законами про вибори, парламент, уряд, органи місцевого самоврядування, статус народного депутата і т. ін., то специфічний вплив неюридичних регуляторів потребує особливого розгляду.

З огляду на це виникає потреба введення в політологічний обіг терміна **“політична етика”**, який об’єднує в собі моральні цінності й норми, що безпосередньо стосуються політичних інститутів, відносин, політичної діяльності та світоглядних параметрів суспільства. Політична етика, по суті, є певною неюридичною, проте нормативною основою політичної діяльності, що торкається таких фундаментальних проблем, як справедливий соціальний устрій суспільства загалом і держави зокрема, взаємні права й обов’язки керівників та громадян, основні права людини і громадянина, раціональне співвідношення свободи, рівності, справедливості тощо.

Показово, що ці проблеми були в центрі уваги дослідників політичної сфери ще на перших етапах формування політичного суспільства і нагромадження потенціалу політичної думки.

Згадавши визначення Аристотелем головної мети політики як **“вищого блага”** громадян полісу та оцінки її морально-виховної ролі, переконаємося в тому, що наші попередники надавали цій проблемі дуже важливого значення. Але якщо в античних традиціях, започаткованих Платоном і Аристотелем, політика й мораль розглядаються як єдине ціле, спрямоване на досягнення справедливості, то християнська традиція вже відокремлює поняття **“політика”** та **“етика”**, втілені у вислів **“Богові — Богове, а кесареві — кесарево”**.

Етапною стала постановка цієї проблеми відомим мислителем Н. Макіавеллі, який розробив концепцію створення міцної державної влади. Провідною нормою цієї концепції політичного мистецтва стала фраза **“мета виправдовує засоби”**. Отже, правитель мусить поєднувати в собі силу лева і хитрість лисиці

в інтересах розбудови держави. Задля реалізації цієї мети він, мовляв, може не тримати свого слова, може бути підступним, лукавим і т. ін.

За етикою макіавеллізму, найвищою цінністю є держава, яка переважає цінності окремої людини. Використання подібної політичної етики, по суті, призвело до заміни етики як такої ціннісно-нейтральним підходом.

Аналогічний підхід продемонстрували й марксистки, які протиставили універсальним гуманістичним цінностям “класову мораль”. Послідовник К. Маркса і Ф. Енгельса В. Ленін виводив більшовицьку політичну етику безпосередньо з інтересів класової боротьби пролетаріату.

У цьому випадку мораль, зведена до рівня елемента ідеології, мала служити політичним цілям за тим же макіавеллівським принципом: мета виправдовує засоби. Більше того, ідеологія набула універсального характеру, підкоривши політику, витіснивши зі сфери дослідження не тільки мораль, а й чимало інших чинників, що не відповідали ідеологічним настановам комуністичної доктрини.

Якщо марксизм-ленінізм зігнував морально-етичні засади в політиці, підкоривши її класовій моралі, то фашизм і нацизм досягли таких самих результатів, абсолютизувавши так звану національну мораль і протиставивши її класовій і загальнолюдській моралі.

Особливого розгляду заслуговує місце морально-етичних заasad у тлумаченні позитивістів і біхевіористів.

Керуючись раціоналістичною традицією, започаткованою мислителями Нового часу Р. Декартом, Т. Гоббсом та іншими, позитивісти намагалися звести політику до науки вичерпання або пом'якшення політичних конфліктів [9; 10; 55; 56]. Вважалося, що політична наука, вивчаючи закономірності та зв'язки причин і наслідків, дає змогу виокремити чинники, через вплив на які можна досягти бажаних результатів.

Унаслідок панування раціоналізму, скієнтизму і численних методів дослідження політичних феноменів поступово факти відокремлювалися від цінностей та інших нераціональних чинників, пов'язаних з політичним процесом. А нейтральність політичної науки призвела до проголошення політичної етики “особистою справою” учасників політичного процесу.

Однак політика не може не мати морально-етичного виміру, оскільки вже за своїм визначенням політика та політологія мають, безперечно, особистісні начала.

Функціонування сучасної держави неможливе без чітко встановлених, раціонально обґрунтованих правил, професіоналізації політики та механізму управління. Скажімо, питання співвідношення професійних й морально-етичних характеристик людини, яка займається політичною діяльністю, є надзвичайно актуальними для будь-якого суспільства.

Тут, зокрема, варто розрізняти етику державного чиновника і політичного керівника. Без дотримання чиновником певних правил поведінки (виконання доручень керівника, навіть помилкових) неможливе функціонування державного апарату. Крім того, варто сказати ще й про таке. Якщо державний службовець незгодний з рішенням керівника, він має його переконати, а в разі принципової незгоди — подати у відставку. Лише після цього він має моральне право звернутися з апеляцією чи обґрунтуванням своїх позицій до громадськості, засобів масової інформації і т. ін.

Будь-який політик упродовж життя стикається з проблемами поєднання морально-етичних і ефективних засад своєї діяльності. Крім того, варто згадати той незаперечний факт, що будь-яка суспільно-політична система не може довгий час існувати, по-перше, без легітимізації, а по-друге, без хоча б зовнішніх атрибутів реалізації елементарних норм справедливості. Не випадково ж найбільш жорстокі, тиранічні режими без упину декларують свою прихильність до справедливості та інших етичних цінностей, які насправді вони послідовно знищують. Чого варті, наприклад, вибори народних депутатів у колишньому СРСР, коли виборцям пропонували єдиного кандидата від комуністів і безпартійних! Комуністичний режим вважав такі вибори справедливими, а цивілізований світ — ні.

Отже, на цьому прикладі ми переконуємося, що морально-етичні проблеми представники різних політичних та ідеологічних течій розцінюють абсолютно по-різному. Якщо соціалісти й ліві ліберали виступають за перерозподільну справедливість, то консерватори вбачають у ній ущемлення свободи тих, на кого тиснуть податками задля наповнення розподільних фондів і т. ін.

І ще один аспект політичної діяльності. Політик часто-густо стоїть перед дилемою: ухвалювати непопулярні й жорсткі заходи, які не витримують критики з гуманістичного й морального погляду, чи відмовитися від них, розуміючи, однак, що затримка з їх реалізацією погіршуватиме ситуацію. Необхідність постійно робити такий вибір підводить нас до розуміння політики не тільки як раціонального управління суспільством, а й урахування певних морально-етичних норм і правил. А це, у свою чергу, ставить руба питання поєднання в політичній діяльності водночас і науки, і мистецтва, що, безперечно, є правомірним.

Політичні технології

12.1. Політичне лідерство: поняття і роль у механізмі реалізації влади

Політичне лідерство передбачає ухвалення рішень, які активно впливають на події, а відтак і на хід історичних процесів. У зв'язку з цим, вивчаючи проблему лідерства, звертають насамперед увагу на такі чинники:

- особистість і походження лідера; процес, завдяки якому він став лідером;
- характерні риси груп та індивідів, якими керує лідер;
- характер взаємин лідера й підлеглих;
- умови, в яких реалізується роль лідера;
- результати взаємодії лідера й підлеглих.

Характер лідерства залежить від того, як і в яких варіаціях ці чинники впливають на політичне лідерство.

Отже, незалежно від політичного устрою та форми державного правління в кожному суспільстві політична влада здійснюється певною групою людей — елітою. Остання висуває зі своїх рядів політичних лідерів, які реалізують функції управління в цій державі (країні).

Узагалі **лідерство** (від англ. *leader* — керівник, ведучий) є одним із механізмів регулювання відносин між людьми, соціальними групами, інститутами суспільства. Його **сутністю є відносини панування, підлеглості, впливу, наслідування** тощо [263].

Лідер об'єднує й спрямовує діяльність групи, яка сприймає й підтримує його ідеї. Звідси й розуміння лідерства як такого, що характеризує соціально-психологічні аспекти самоорганізації.

Тип лідерства пов'язаний з природою суспільного устрою, специфічним характером і структурою груп, конкретно-історичними умовами та особистістю лідера.

Проблема лідерства перебуває в центрі уваги дослідників упродовж багатьох століть. Геродот, Плутарх, їхні послідовники-

історики вивчали діяльність видатних лідерів — монархів, полководців, державних діячів та ін. [10; 18]. Наприклад, Н. Макіавеллі досліджував проблеми досягнення політичних цілей лідерами держави [122], Ф. Ніцше вбачав у лідерстві вияви “творчого інстинкту” [30; 46], Г. Тард — успадкування послідовників [30], З. Фрейд — наслідки ущемленого лібідо [285], М. Вебер — результат дії авторитетів [361; 362]. Отже, існує багато концепцій, що пояснюють природу лідерства з тих чи інших позицій, і відкидати жодну з них неправомірно.

На особливу увагу заслуговують глибоко розроблені західними дослідниками *питання лідерства в малих групах*, серед яких можна виокремити такі концепції:

- “теорія рис”, де лідерство розглядається як феномен, що породжується специфічними рисами характеру лідера;
- “ситуаційна теорія”, згідно з якою лідерство конкретної особистості є функцією ситуації;
- “теорія визначальної ролі команди”, згідно з якою лідерство є функцією очікувань послідовників (які визнають чи не визнають конкретного лідера), рис характеру лідера та специфічних умов, в яких він діє, а також характеру групи та її членів [352].

Водночас слід зазначити, що ці теорії лідерства мають певні недоліки.

Теорія рис, наприклад, не враховує, що різні епохи, суспільно-політичні сили потребують лідерів не лише із загальними, а й із специфічними рисами. До того ж участь у політичній діяльності сприяє формуванню нових рис, необхідних для реалізації лідерських функцій. Ситуаційна теорія не враховує того, що не тільки ситуація породжує лідера, а й лідер, у свою чергу, спричинює виникнення нової політичної ситуації.

Теорія визначальної ролі команди, яка вважає, що лідером керують його прихильники (за Е. Фроммом, такий лідер є “флюгером”), перебільшує вплив умов на політичну поведінку лідера.

Вивчення лідерства зорієнтоване на розроблення ефективних методів селекції лідерів і забезпечення адекватної ситуації соціального менеджменту. Західні соціологи робили чимало спроб емпіричного дослідження проблем політичного лідерства.

Тут принагідно назвати праці таких учених, як З. Фрейд [285], В. Булліт, Т. Боттомор [256], Р. Донован [271], Л. Фальковські [281], Е. Херманн [297], В. Хайленд [301], Л. де Маус, Х. Ебель [308], Ф. Левіс [318], В. Мазліх [324; 325], Л. Едінгер [338], Р. Путман [343], Е. Річардсон [345], А. Шлезінгер [351], Т. Соренсен [354], Р. Стогділ [359], Д. Стокмен [358], О. Янг [370]. Однак за відсутності єдиної наукової теорії вони не можуть бути універсальними для різних соціальних спільнот і суспільств.

Наприклад, *М. Дюверже* розцінював політику й політичне лідерство з погляду боротьби за владу між окремими індивідами й групами, в якій переможці використовують виграш на власну користь. Він вважав, що основне (на його думку) протиріччя капіталізму — між збільшенням кількості продукції й деградацією якості життя — може бути вирішене лише через перехід до “демократичного соціалізму” [273; 274].

Загальноприйнятого тлумачення політичного лідерства поки що не існує. Воно розглядається через такі аспекти:

- взаємовплив суб’єктів політичної діяльності у політичній сфері суспільства;
- ефективність політичної діяльності;
- механізми інтеграції групової діяльності регулювання відносин людей, мистецтво встановлення консенсусу індивідів, соціальних груп, політичних інститутів, суспільства загалом;
- вияв “творчого інстинкту” людини і т. ін.

Скажімо, *Ж. Блондель* вважав, що за сутністю і формою політичне лідерство є феноменом влади. Він розглядав його як спосіб організації влади, згуртування громадян у спільній діяльності [25].

А Дж. Херманн визначав такі параметри політичного керівництва: особистість і родовід лідера, шлях до лідерства, характерні риси груп та індивідів, якими він керує, характер їхніх взаємин; умови, в яких здійснюється керівна роль лідера, результати взаємодій лідера і підлеглих і т. ін. [297].

Прихильники психологічного напрямку в оцінці політичного лідерства вважають, що суспільство поділяється на психічно нормальних і ненормальних людей. Саме останні, на їхню думку, здатні бути політичними лідерами, оскільки тут спрацьовує механізм компенсації владою власних фізичних або психічних

вад. (Згадаймо травми Дж. Кеннеді, дефект руки Й. Сталіна, малий зріст Наполеона, спаралізованість Ф. Рузвельта, відсутність кількох пальців на руці Б. Єльцина і т. ін.)

Упродовж тривалого періоду основою поділу на лідерів і підлеглих вважалися особисті якості людей. Однак згодом науковці дедалі більше беруть до уваги ситуаційні чинники лідерства.

Узагалі проблеми політичного лідерства останнім часом набувають популярності, особливо в країнах, які переходять до демократії.

У цьому контексті варто назвати праці таких дослідників, як Ж. Блондель [25], М. Бухарін [33], А. Бутенко [32], Д. Видрін [42], І. Дубов, С. Пантелеев [79], Д. Ольшанський [146], Г. Осадча [149], С. Роцин [189], М. Херманн [227], Г. Щокін [239].

Аналіз політологічної літератури дає змогу зробити припущення, що *на політичне керівництво можуть впливати такі чинники:*

- політичні переконання лідера;
- політичний стиль лідера;
- мотиви, якими керується лідер, намагаючись стати керівником;
- реакція лідера на тиск і стресові ситуації;
- шлях, який пройшов лідер до політичного керівництва;
- попередній політичний досвід лідера;
- політичний клімат, в якому лідер розпочинав свою політичну діяльність.

Під час проведення дослідження політичного лідерства гармонійне поєднання всіх означених чинників допомагає не лише дізнатися про характер лідерів, а й дає підстави спрогнозувати їхню політичну поведінку за певних умов.

Необхідно розрізняти характеристики, що сприяли досягненню індивідом лідерства, і його характеристики під час виконання, власне, ролі лідера. Крім того, бажано звернути увагу на різні вимоги до політичного лідера залежно від ситуації. Серед них — завдання (мета) групи, її структура та ситуаційний контекст.

За стилем розрізняють **авторитарне** (передбачає одноосібний керівний вплив на основі загрози застосування сили) і **демократичне** (дає змогу членам групи брати участь у формулюванні мети діяльності групи та керівництва нею) **лідерство**. В орга-

нізаціях також виокремлюють **формальне** (на основі встановлення процедур призначення керівників і функціональних взаємин керівників і груп) і **неформальне** (виникає на основі особистих взаємин учасників) **лідерство**. Ці типи лідерства можуть підвищувати (в разі збігу чи доповнення одне одного) або зменшувати ефективність керівництва організацією.

Політичне лідерство фіксує морально-політичні та психологічні стосунки між суб'єктом і об'єктом політики, які не є механічними. Лідерство — процес двосторонній, оскільки об'єкт не лише сам обирає собі лідерів, а й певною мірою коригує їхню політичну поведінку.

Об'єктивна необхідність лідерства зумовлюється управлінською функцією влади й виникає тоді, коли потрібно оцінити політичну ситуацію та здійснити від імені великої суспільної групи певні дії. З-поміж претендентів на лідерство обирається особа, яка вирізняється найбільшою активністю, інформованістю, інтелектом та ефективністю політичної діяльності.

Потреба в лідерах виникає тоді, коли об'єкт шукає мету подальшого розвитку й шляхи її досягнення або пропонує нові засоби реалізації раніше поставлених завдань. Суб'єкт пропонує своє розуміння першого й другого, згуртовує об'єкт (якщо погляди збігаються) і забезпечує просування вперед. Отже, лідером стає не той, хто найбільше цього бажає, а той, за ким люди йдуть без примусу.

Лідерами не народжуються, однак опанувати мистецтво лідерства може не кожний суб'єкт політики. Для цього потрібно самостійно мислити, генерувати ідеї, відображати настрої суспільства, ставити громадські інтереси вище власних, бути зрозумілим для об'єкта, ухвалювати наближені до реалій політичні рішення і т. ін.

Отже, можна констатувати, що **політичне лідерство передбачає:**

- здатність відчувати, аналізувати мотиви поведінки людей, інтегрувати їх, коригувати поведінку об'єкта з урахуванням його потреб і цілей розвитку;
- уміння створювати сприятливий морально-психологічний клімат політичного життя своєї спільноти;
- відповідність стилю лідерства цілям оптимального співвідношення стратегічних і поточних завдань, рівню по-

літико-психологічної культури, домінуючим ціннісним орієнтаціям суспільства тощо.

В умовах більш-менш демократичного суспільства (наслідком якого є зростання ролі суб'єктивного чинника) підвищується рейтинг лідерів, які не адмініструють, а керують об'єктом, допомагаючи йому самостійно знайти оптимальні управлінські рішення.

Авторитетний лідер веде за собою об'єкт, неавторитетний — змушує йти за ним силовими методами.

Лідером, як правило, є окремих політик, хоча може бути й сукупний суб'єкт — держава, партія тощо. Проте і всередині сукупного суб'єкта призначається, обирається або власноруч захоплює владу окрема особистість (або група особистостей).

Колективний лідер здебільшого створюється в перехідні періоди існування держави, партії, суспільної організації тощо. З часом, коли структура об'єкта зміцнюється, його керівна група висуває (або він самовисувається) персонального лідера. Так було, коли з першого Тріумвірату Стародавнього Риму (Ю. Цезар, Г. Помпей, М. Красс) вийшов одноосібний диктатор *Цезар* (60 р. до н. е.). Так було у Франції, коли влада трьох консулів перетворилася на імператорство *Наполеона Бонапарта* (1804–1814). Так було і в СРСР, коли післяхрущовське колективне керівництво країни змінилося одноосібною владою Л. Брежнєва.

Типи політичного лідерства. Соціолог М. Вебер [361; 362] на основі типів влади (правління) розглядав такі типи політичного лідерства:

- *традиційне*, яке передбачає віру підлеглих у те, що влада є законною, оскільки була і є завжди;
- *харизматичне*, коли влада ґрунтується на вірі у винятковий талант, дар, особливі магічні здібності лідера, який, на думку підлеглих, покликаний виконувати певну, наперед визначену місію;
- *легальне*, що здійснюється через демократичні процедури шляхом надання лідеру повноважень, які обмежуються законодавством і контролюються виборцями.

Узагалі вивчення політичного лідерства вимагає конкретно-історичного підходу. Тип політичного лідера залежить від багатьох чинників: суспільно-політичного устрою, політичного режиму, політико-психологічної, правової, загальної культури сус-

пільства і т. ін. Скажімо, залежно від політичного устрою виокремлюють лідерів демократичних і авторитарних режимів (олігархічних, воєнних, тоталітарних, диктаторських).

За соціально-діяльнісними настановами лідерів можна класифікувати як консервативних, реформаторських та революційних. Консервативні лідери не схильні до змін у суспільстві, обстоюють базові цінності та форми суспільного життя, що вкорінилися в цьому суспільстві. Реформатори, обстоюючи базовий міф політичного суспільства (за Р. Таккером), його ідеальну модель побудови, прагнуть усунути відхилення практики від моделі. Революціонери вважають, що єдиний шлях поліпшення колективної ситуації — докорінна перебудова суспільства.

Функціонально політичний лідер покликаний формувати політичний курс, стратегію й тактику, реалізація яких здійснюється на таких рівнях: оцінювання суспільної та групової ситуації; вироблення лінії поведінки; виконання мобілізуючих функцій своєї спільноти.

Індивідуальне політичне лідерство в загальнонаціональному масштабі (на відміну від лідерства у невеликих групах — партій, організаціях, асоціаціях тощо) характеризується:

- *дистанційністю*, коли спілкування лідера з його послідовниками є опосередкованим засобами масової інформації, організаціями та людьми, які обслуговують державну машину;
- *багаторолевістю*, коли лідер намагається дотримуватися оптимального політичного курсу, враховуючи сподівання свого безпосереднього оточення, політичних сил та електорату, які його підтримують;
- *корпоративністю*, яка означає символічність лідера (у певному розумінні), оскільки його численні ролі грає за нього “виконавча еліта”;
- *нормативно-правовою обмеженістю*, тому що лідер діє в певному нормативно-правовому просторі, який визначає реальні масштаби його влади та шляхи її реалізації.

Характер і механізми функціонування політичного лідерства суттєво залежать від форми реалізації влади. Тоталітаризму відповідає насильство, “авторитет сили”, демократії — “сила закону”, “сила авторитету”. В останньому випадку зміна політичних лідерів здійснюється не через революції, заколоти і т. ін., а демо-

кратичними методами (через вибори). Крім того, слід зазначити, що в правових державах є спеціальна процедура притягнення вищих посадових осіб держави до парламентського суду (імпічмент) у випадку порушення конституції.

Отже, стає зрозуміло, що тип моделі політичного лідерства суттєво впливає на політичне життя суспільства й водночас є однією з визначальних характеристик політичної культури та чинником впливу на формування останньої.

Дослідження проблем політичного лідерства надзвичайно важливі під час аналізу технологій, реалізації політичної влади. Вони розкривають психологічну природу завоювання й утримання політичної влади як феномена суспільного життя, надають особистісний матеріал для оцінки політичних подій і явищ, політичного прогнозування ситуації.

12.2. Політичні технології. Виборчий процес*

Політологія виокремлює два основні шляхи завоювання та утримання політичної влади: насильство або диктатуру та демократичні вибори. Але життя, безперечно, є набагато складнішим за описуване політологічними схемами. Історія знає чимало прикладів того, як після проведення відносно демократичних виборів правляча еліта переходила до диктаторських методів правління й знищення своїх політичних опонентів (згадаймо прихід до влади нацистів у Німеччині 1934 р.). Так само історія знає приклади, коли тоталітарні, диктаторські режими були змушені погодитися на проведення демократичних виборів, внаслідок чого суспільство мирним шляхом еволюціонувало від насильницьких до демократичних методів передачі політичної влади (Іспанія, Португалія, Чилі, зрештою — країни колишньої соціалістичної співдружності).

Демократичні вибори дають змогу громадянам обирати і змінювати державних діячів (президента, членів уряду, парламентів, мерів, губернаторів, суддів та інших представників правлячої еліти). У принципі, вибори чи не єдиний засіб впливу на державних і політичних лідерів, завдяки якому навіть найпа-

* Розділ написаний разом з І. Климковою.

сивніші члени суспільства можуть опосередковано реалізовувати свою політичну волю й побажання.

Така політична технологія, як вибори, стимулює дослідження проблем проведення та організації виборчих кампаній.

Цим аспектам функціонування політичної сфери суспільства та політичної діяльності присвячені праці таких учених, як Р. Абрамсон, Дж. Алдріх, Д. Роде [244], М. Арзаканян [14], К. Лоусон [317], Б. Берельсон, Р. Лазарсфельд, В. Мак-Фі [253], К. Джемісон [303], Р. Кац [311], А. Ковлер [101], Ф. Левіс [318], Ф. Ліпсет [320], Л. Едінгер [338], Д. Стокмен [358], Т. Уайт [364–367].

З урахуванням соціально-політичних і психологічних реалій нових незалежних держав, а також західного досвіду останнім часом досліджували ці питання Ф. Алескеро, П. Ортешук [5], А. Демидов [75], В. Міннібаєв [132], Г. Осадча [149], М. Петровська [160].

Вивчали ці проблеми й українські вчені В. Кушерець, В. Півторак [114], В. Матвієнко [130], М. Михальченко, В. Андрущенко [134], В. Паніотто [155], А. Пойченко [163] та ін.

Чимало праць написано з тісно пов'язаної з цими питаннями проблематики політичних аспектів масового суспільства, функціонування влади, партійних систем і політичних партій.

Цими аспектами, зокрема, займалися К. Маркс і Ф. Енгельс [137], Г. Алмонд [6], В. Корнхаузер [107], П. Блау [254], М. Херманн [226], М. Дюверже [273], Р. Ентман [278], Я. Паломбара, П. Вейнер [332], П. Фрідман [288], Т. Парсонс [333], Р. Кац [311], К. Лоусон [317], Р. Штейнігер [356], Р. Міхельс [329], Дж. Пеннок [336], Г. Адамо [3], А. Грамші [63], А. Ковлер [101], Ф. Ардан [12], С. Вятр [43].

Не залишились осторонь і дослідники з нових незалежних держав — Р. Давид [69], А. Зубов [87], В. Колосов [102], М. Марченко [127], Р. Матвеев [129], А. Мурадян [137], Л. Мамут [125], Т. Манов, В. Мшвенієрадзе [151], В. Никонов [142], В. Печатнов [161], Ф. Рудич [191], С. Рябов [193], В. Шаповал [232] та ін.

По суті вибори слугують правовим механізмом реалізації суспільних санкцій або заохочень, замінюючи неформальні акції на кшталт революцій, заколотів, демонстрацій тощо.

Можливість громадян демократичним шляхом впливати на поведінку своїх правителів має кілька важливих наслідків.

1. Вибори формалізують і фундаментально змінюють характер суспільного впливу на дії уряду, хоча, звичайно, громадська думка може впливати (і впливає) на державних діячів задовго до проведення виборів.

Правителі, напевно, найбільше стурбовані побажаннями народних мас тоді, коли військові та управлінські можливості щодо виконання їхніх наказів дещо обмежені, а найменше — коли влада є сильною й стабільною.

Створення механізму демократичних виборів, однак, свідчить, що і за умов, коли правляча еліта має змогу силовим шляхом примусити до покори, значення громадської думки не знижується. Просто вибори сприяють інституціоналізації впливу громадської думки, певною мірою “випускають пару”, знімають соціальне напруження в суспільстві.

2. Вибори є засобом урахування масових настроїв, які можна формально й неформально контролювати. У кожній країні правила та процедури виборів є інструментом політичної боротьби, який дістав назву виборчої інженерії (її особливості детальніше розглянемо пізніше). Виборчі процедури можуть використовуватися також для зменшення й навіть виключення впливу громадян на їх результати. Численні випадки проведення безальтернативних виборів свідчать про те, що й хорошу ідею проведення виборів можна вихолостити до такої міри, що демократична процедура втратить будь-який сенс. У демократичному суспільстві намагаються не заважати волевиявленню електорату шляхом прямих і рівних виборів, а, скоріше, впливати на суспільну думку, використовувати її силу задля зміцнення політичного режиму.

3. Вибори обмежують вплив широких верств населення на політичні та управлінські процеси, оскільки на певний період дають змогу політичним і державним лідерам правити від їхнього імені. Крім того, вибори не завжди спрацьовують на кшталт референдуму щодо оцінювання тієї чи іншої політичної лінії. Надто часто суспільний загал зосереджує увагу не на тому, що мають робити президент, парламент, уряд, а на тому, хто обіймає високі державні посади.

4. Вибори обмежують інтенсивність масової політичної діяльності. Вони сприяють перетворенню останньої із засобу інституціоналізації своїх вимог на колективну заяву стосовну дозволу на що-небудь.

Людей, які мають власну мотивовану думку про політичні процеси, що відбуваються в суспільстві, не так уже й багато. Більшість бере участь у виборах незважаючи на свою повну апатію до державних питань. Чимало з них голосують тому, що “так треба”, “за традицією” і т. ін.

Підсумовуючи, варто зазначити, що, даючи змогу електорату формально обирати й усувати політичних лідерів, вибори уможливають співіснування суспільного впливу й державної влади. Це є принциповим у відносинах між громадянами та державою. Вибори — засіб контролю народу над суспільством, але водночас вони є засобом контролю народу над державою, що контролюється самою державою. На практиці це виглядає так:

- правляча еліта намагається регулювати склад електорату, щоб зменшити вагу тих груп або ідей, які розглядаються першими як небажані;
- правлячі кола суспільства маніпулюють результатами виборів завдяки різним варіантам формування виборчих округів і прийняття щодо них рішень;
- майже вся правляча еліта намагається, принаймні частково, ізолювати процес формування політики від впливу масової, громадської думки через регулювання зв'язків між рішеннями, пов'язаними з виборами, та складом і організацією роботи урядових структур.

Отже, ці процедури дають змогу тим, хто перебуває при владі, контролювати можливі наслідки масової участі громадян у політичному житті. Однак подібні технологічні хитрощі не обов'язково призводять до обмеження можливостей громадян впливати на правлячі кола. У кожному суспільстві точиться діалектична боротьба за демократію, з одного боку (з боку народу), і обмеження її — з другого (з боку влади). Цей процес нескінченний, оскільки він рухає суспільний прогрес.

Отже, можна констатувати, що депутатському корпусу й тим посадовим особам з виконавчої та судової гілок влади, які обираються безпосередньо населенням, відводиться роль виразників народного суверенітету. А вибори в цьому випадку є одним із найважливіших інститутів легітимізації політичної системи та політичного режиму. Акт участі громадян у виборах зміцнює їхню віру в законність і відповідальність державних інститутів. Крім того, слід зазначити, що заходи, які стимулюють участь гро-

мадян у виборах, не лише підсилюють політичний інтерес, а й впливають на настанови громадян щодо процесів соціального управління.

Відносна легкість, з якою можна замінити чинний уряд у країні, значно згладжує гостроту можливих вимог про зміну політичного режиму та його інститутів. Саме це й зумовлює перетворення в сучасних умовах інституту загальних виборів на один із найважливіших елементів політичної системи, що діє в більшості країн світу. Але для того щоб загальне виборче право було запроваджене в політичній практиці, знадобилося понад двісті років боротьби демократичних сил.

Зокрема, у Нідерландах 1800 р. мали виборче право лише 12 % дорослого населення, а 1900 р. — 63 %. Загальне ж виборче право було запроваджене для чоловіків 1917, а для жінок — 1919 р.

До речі, жінки отримали право брати участь у голосуванні в США — 1918, Франції — 1944, Італії — 1945, Греції — 1956, а Швейцарії — лише 1971 р.

Перелік посад, які заміщуються через вибори, досить великий. У такий спосіб можуть обиратися президент або глава уряду, губернатори, депутати всіх рівнів, мери міст та інших населених пунктів, прокурори, судді та ін.

У більшості країн процес і порядок проведення виборчих кампаній регламентуються законодавчими нормами. В Японії, наприклад, заборонено робити подарунки виборцям, обіцяти їм просування по службі й обходити їхні будинки з агітаційними цілями. У Німеччині заборонено публікувати результати опитувань громадської думки за два тижні до виборів, у Великобританії — у день виборів. Досить ретельно регламентується використання засобів масової інформації, особливо телебачення і радіо.

В основі регламентації виборчих кампаній лежать такі найважливіші принципи.

1. Обмеження суми пожертв приватних осіб і організацій до передвиборчих фондів або взагалі фінансування виборчої кампанії за рахунок держави.

2. Принцип лояльності стосовно конкурентів, недопущення образ, фальсифікацій тощо.

3. Нейтралітет державного апарату та його невтручання в процес виборчої кампанії.

4. Надання всім партіям і кандидатам рівного ефірного часу для виступів на телебаченні й по радіо, а також однакової площі на сторінках друкованих засобів масової інформації.

Важливим аспектом є реєстрація громадян як виборців. У більшості країн цим займаються спеціальні представники місцевих органів влади, які створюють для цього відповідні виборчі комісії. Однак ці функції можуть виконувати й безпосередньо виконавчі структури (Міністерство внутрішніх справ у Німеччині). Досить часто використовується так званий ценз осілості як для виборців, так і для кандидатів на виборні посади.

Насамкінець зауважимо, що запровадження та використання виборчих процедур є предметом численних досліджень, які проводяться суспільствознавчими науками. Але про це далі.

12.3. Основні види виборчих систем

Для проведення виборів територія країни (області, міста, району) поділяється на виборчі округи, в межах яких і проводяться вибори. Безпосередньо виборчий процес відбувається на основі виборчих процедур, визначених згідно з механізмами їх реалізації в конкретних виборчих системах.

Розглянемо існуючі у світовій політичній практиці види виборчих систем виходячи з таких їх характеристик, як кількість голосів на одного виборця, спосіб комплектації виборців в округи, кількість голосів, що обираються від кожного округу.

МАЖОРИТАРНІ ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

Зазначені системи є найпростішими і найпоширенішими. Розрізняють одномандатні, багатомандатні й преференційні мажоритарні системи.

У разі **одномандатних систем** уся територія поділяється на округи. Від кожного округу обирається по одному депутату, який отримує на виборах відносно більшість голосів. За альтернативних виборів мало кому вдається перемогти в першому турі. Тому проводять другий тур голосування, в якому переможцем стає той, хто випередить іншого фіналіста бодай на один голос. Однак існують виборчі системи, в яких другий тур голосування не проводиться.

Одномандатна мажоритарна система діє в США, Великобританії, Канаді, Новій Зеландії, Південно-Африканській Республіці, Австралії, Франції та інших країнах.

За **багатомандатної мажоритарної системи** кожен виборець має стільки голосів, скільки обирається депутатів від цього виборчого округу. У такий спосіб обирають депутатів місцевих органів влади Великобританії та Нової Зеландії. А в Японії, наприклад, під час виборів депутатів нижньої палати парламенту виборець має менше голосів, аніж потрібно обрати депутатів (однак все одно більше одного).

За багатомандатної мажоритарної системи виборець вирішує питання вибору не тільки “найкращої” партії, а й “найкращого” кандидата. Внаслідок цього в округах, в яких партія має обмежений вплив, вона змушена висувати лише одного кандидата, щоб не розпорошувати голоси “своїх” виборців.

Американська система голосування відрізняється тим, що виборці обирають свого президента не безпосередньо, а передовіряючи свої повноваження колегії виборців. Чисельність останніх дорівнює кількості сенаторів від штату плюс кількість членів палати представників Конгресу США. Але якщо висувається два сенатори від кожного штату, то кількість членів палати представників обчислюється виходячи з результатів останнього перепису населення країни.

У цьому випадку виборці зобов'язані голосувати за партію, яка отримала просту більшість голосів у конкретному штаті. А відтак перемога (навіть мінімальна) у великому штаті є вагомішою, ніж перемога в кількох штатах з невеликою кількістю населення.

До речі, в історії США було три випадки, коли президентом ставала людина, яка загалом отримала меншу кількість голосів виборців, аніж конкурент, але більше голосів уповноважених виборців саме завдяки не зовсім справедливому виборчому механізмові.

Однією з удосконалених модифікацій мажоритарної виборчої системи є так звана **преференційна виборча система**, за якої виборець виводить рейтинг усіх кандидатів. Якщо жоден з них не отримує абсолютної більшості, з усього списку кандидатів виключають того, який набрав найменше “перших місць”. Його “перші місця” анулюють і передають тим кандидатам, які у цих же бюлетенях отримали другі позиції.

Знову здійснюють підрахунок “перших місць” і виводять з “гри” кандидата, який отримав найменше “перших місць”.

Така процедура підрахунків повторюється доти, доки необхідна кількість кандидатів не набере абсолютної більшості голосів (тобто 50 % плюс 1).

На практиці преференційну систему використовують українці рідко через те, що вона досить складна і не позбавлена недоліків, які має й проста мажоритарна система. Крім того, за такої виборчої процедури виборці, особливо з невисоким рівнем освіти, часто-густо розставляють кандидатів просто за алфавітом. До того ж під час підрахунків виникають помилки, а відтак зрозуміло, що ця система не найкраща для використання в політичній практиці.

Запровадження мажоритарної системи проведення виборів за умови “правильного” (з погляду правлячих кіл) визначення кордонів округів може суттєво вплинути на результати виборів, чим, до речі, дуже часто користуються у світовій політичній практиці.

ПРОПОРЦІЙНІ ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

Цей вид виборчих систем характеризується розподілом депутатських мандатів пропорційно до кількості голосів, поданих за кожен з партій у багатомандатних виборчих округах. При цьому кількість мандатів від даного виборчого округу визначається залежно від співвідношення кількості населення округу до загальної кількості населення або виборців країни.

За пропорційних виборчих систем виборці голосують пересунувши за політичні партії, які представлено списком кандидатів. Меншою мірою виборці орієнтуються на конкретну особистість.

У деяких виборчих системах пропорційного типу прізвище обраних депутатів називає сама партія. Процедура виглядає таким чином: перед виборами на з'їзді партії або пленумі її правління визначаються з кандидатами, які можуть претендувати на депутатські мандати. (Інакше кажучи, проводиться своєрідний рейтинг кандидатів.) Якщо на виборах ця партія виборола, скажімо, п'ять мандатів, їх отримують п'ять перших з того списку кандидатів.

У багатьох країнах виборці, голосуючи, можуть зазначити в бюлетені прізвища одного або кількох кандидатів від цієї партії. У результаті процедури виборів переможе той кандидат, який набере кількість голосів, більшу за встановлену в цьому виборчому окрузі квоту (наприклад, 50 %).

У цьому разі основною проблемою є встановлення кваліфікаційного бар'єра, що розділяє кандидата й депутата. Це намагаються зробити так, щоб залишок кількості голосів після ділення на неї загальної кількості зібраних кожною партією голосів в окрузі був мінімальним.

Такі виборчі системи поширені в країнах з багатими парламентськими традиціями, з досить високим рівнем політичної культури населення (Австрії, Бельгії, Данії, Італії, Люксембурзі, Норвегії, Швеції).

ЗМІШАНІ ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

Змішані виборчі системи базуються на комбінації елементів пропорційної та мажоритарної систем. Найхарактернішим прикладом може бути виборча система Федеративної Республіки Німеччини. Вона відрізняється тим, що одна половина депутатів бундестагу (національного парламенту) обирається за принципами одномандатної мажоритарної системи, інша — за пропорційною системою згідно зі списками кандидатів, які подають партії в кожній з федеральних земель.

У першому випадку використовується кваліфікаційний бар'єр для блокування партій, які наберуть менше 5 % голосів виборців. До речі, під час розподілу мандатів на основі голосування за списками голоси, які були подані за партії, що не подолали 5-відсоткового бар'єра або не перемогли хоча б у трьох виборчих округах, не враховуються.

Такий спосіб побудови виборчої системи сприяє стабільності партійно-політичної структури суспільства, тому що прихильники "малих" партій змушені голосувати за одну з "основних" партій політичного спектра країни.

Але за умов неструктурованості суспільства, якщо більшість партій не подолає кваліфікаційного бар'єра, може виникнути ситуація, коли загальна кількість голосів, поданих за партії-переможниці, буде меншою, ніж у невдах виборчого марафону. По-

дібна ситуація склалася 1995 р. в російській Думі (нижній палаті парламенту), коли кваліфікаційний бар'єр подолали кілька партій, які загалом отримали менше половини виборців. Зрозуміло, що в такій ситуації використання цієї виборчої процедури призводить до значного, цілком легального перекручення волі виборців, а відтак — і до сумнівів щодо легітимності обра-ної у такий спосіб влади.

КУРІАЛЬНІ ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

Куріальні виборчі системи створюються в суспільствах, де існує гостра проблема забезпечення представництва у парламенті нечисленних етнічних або соціальних груп.

Для кожної курії передбачаються норми представництва і відповідно до них створюються виборчі округи.

За куріальною виборчою системою проводять вибори однопалатного парламенту в Зімбабве, Новій Зеландії, на Фіджі. Аналогічна система функціонувала в Абхазії (Грузія).

Своєрідна змішана мажоритарно-куріальна система була використана в СРСР та Росії у 1989–1990 рр., коли КПРС та офіційні суспільно-політичні організації мали гарантовану кількість мандатів на вищих представницьких органах — з'їздах народних депутатів.

Насамкінець варто зауважити, що ту чи іншу виборчу систему правляча еліта обирає, враховуючи такі чинники, як розстановка політичних сил, традиції формування органів влади, форми їх реалізації, політико-психологічна культура суспільства і т. ін.

Політична комунікація

13.1. Політична комунікація, її функції і засоби. Політична символіка

Політична система суспільства, якщо вона життєздатна, має постійно враховувати зміну внутрішньої й зовнішньої ситуації. У своєму функціонуванні вона постійно залежить від інформації, що надходить іззовні, а також від власних субсистем про розвиток системи.

Політична комунікація є своєрідним соціально-інформаційним полем політики, що з'єднує всі компоненти політичної сфери суспільства та структурує політичну діяльність.

З погляду К. Дойча (Гарвардський університет, США), який використав під час аналізу політичної сфери загальнокібернетичні ідеї Н. Вінера, політична система ніколи не перебуває у стані рівноваги, оскільки постійно бере участь у динамічних процесах. Політика та врядування досліджуються в цьому разі як процес управління та координації зусиль щодо досягнення певних цілей [129].

Наскільки повним є інформаційне забезпечення діяльності політичної системи? Як вона реагує на зміну ситуації, чи не запізнюється? Які можливості вона має щодо прогнозування, передбачення розвитку подій? Чи може вона адекватно впливати на небажані зміни? Усе це — життєво важливі проблеми. Відтак необхідними та першочерговими для політичної системи є політична комунікація та інформування як умова ефективного функціонування.

Початок вивчення проблем політичної комунікації пов'язують з дослідженням пропаганди в період Першої світової війни (1914–1918). Але фундаментальні праці та, власне, термін “політична комунікація” з'явилися наприкінці 40-х років ХХ ст.

Виокремлення цього напрямку на межі соціальних і політичних наук було зумовлене розвитком кібернетичної теорії та настанням нових комунікаційних систем і технологій.

Нині особливу увагу дослідники політичної сфери суспільства приділяють його комунікативним аспектам, проблемам функціонування засобів масової інформації та зв'язків влади з громадськістю. Серед них — Дж. Бенігер [252], Д. Бродер [259], Дж. Кері [261], Р. Ентман [278], М. Харгрівз [296], С. Ліхтер [319], М. Мак-Люхан [326], Д. Мак-Квайл [327], В. Паттерсон [335], Дж. Пауелл [342], Ю. Габермас [295], Г. Почепцов [177; 178], Г. Ріді [344], Л. Сабато [349], М. Шрам [350], Дж. Спір [355], З. Вурмен [369], А. Уледов [216], М. Власенко, С. Зорько, М. Сиротич [37] та ін.

Якість урядових рішень, передбачення та випередження залежать від інформації, якою володіє політична система. Остання може мати серйозні проблеми через недостовірність або недостатність інформаційних даних. Нову інформацію вона мусить порівнювати з раніше отриманою, що відбиває її політичний досвід. **Процес передавання політичної інформації, що циркулює від однієї частини політичної системи до іншої, між політичною та суспільною системами, а також між політичними структурами, суспільними групами та індивідами, називається політичною комунікацією** (*Schwartzberg R.-J. Sociology Politique. — Р., 1988. — Р. 42*).

Кожна політична система розгортає власну мережу політичної комунікації відповідно до своїх можливостей. Ця мережа розвивається одночасно з політичними структурами. Однак існує безпосередній зв'язок між рівнем економічного розвитку суспільства та рівнем розвитку структур політичної комунікації. Останній визначається як технічним рівнем передавання інформації, так і базовою ідеологією політичної системи.

Як і суспільства, політичні системи можуть бути ліберальними або авторитарними чи тоталітарними. Відповідну типологію мають і системи політичної комунікації.

Ліберальні структури політичної комунікації мають демократичний підхід, якщо існує постійний діалог між владою та суспільством. З погляду цієї концепції можна говорити про “уряд громадської думки”, який є виявом демократії крізь призму взаємообміну інформацією між правителями та підлеглими.

Комунікація життєво необхідна політичній системі. Політичний аналіз має враховувати проблеми інформації та політич-

ної комунікації в поєднанні з іншими проблемами, як це робиться в межах функціональної концепції дослідження політичної сфери суспільства.

Наприклад, Г. Алмонд і Дж. Коулмен розглядали комунікацію з погляду її гомогенності, мобільності, обсягів і спрямованості.

У розвинених суспільствах політичні “послання” (тексти, повідомлення), як правило, розуміють усі пересічні громадяни. Вони знають певні загальноприйняті “правила гри”. А в суспільствах, що розвиваються, політична інформація має бути більш диференційованою залежно від адресата (жители міста чи села, робітники чи підприємці, безробітні чи науковці). Хоча, звичайно, абсолютно гомогенних систем політичної комунікації не існує. Може йтися лише про середній загальний рівень культурного та політичного розвитку країни.

Аналогічно можна класифікувати системи політичної комунікації з погляду мобільності, оперативності інформації, що циркулює її каналами. Якщо, скажімо, газети й журнали доходять до читачів лише через тиждень після виходу, це, безперечно, не є ознакою високого рівня розвитку політичної системи взагалі та системи політичної комунікації зокрема. Те саме можна сказати і про обсяги інформації та її спрямованість. У розвинених у цьому сенсі політичних системах інформація надходить не тільки згори вниз директивним шляхом, а й навпаки: від пересічних громадян до урядових структур найвищого рівня.

Політична комунікація є специфічним видом політичних відносин і розглядається як невід’ємний елемент політичної сфери суспільства, частина його політичної свідомості.

Масова комунікація (або інформаційно-пропагандистська діяльність) є діяльністю соціального суб’єкта з виробництва й розповсюдження соціально-політичної інформації, націленої на формування суспільної свідомості суб’єктів політики та спрямування їхньої діяльності.

Ця діяльність здійснюється з допомогою специфічних соціально-політичних інститутів — засобів масової інформації.

Узагалі **політична та інша інформація може передаватися** трьома основними способами комунікації: **завдяки засобам масової інформації, через організації та неформальні контакти.** У першому випадку йдеться про друковані (газети, журнали,

книжки, плакати, листівки) або електронні (телебачення, радіо, комп'ютер тощо) засоби масової інформації. У другому випадку мають на увазі комунікативні можливості урядових організацій, політичних партій, суспільних організацій, рухів, груп тиску і т. ін. Останні використовуються як двосторонні ланцюги обміну політичною інформацією між правителями та підлеглими громадянами.

Процес комунікації через неформальні контакти характеризується двома ступенями передавання інформації. Аудиторія сприймає інформацію не безпосередньо від джерела інформації, а від лідерів громадської думки. Отже, перша хвиля переважно впливає на лідерів громадської думки, а друга вже поширюється від них. Отже, останні є по суті ретрансляторами. (Ім, до речі, довіряють більше, ніж мас-медіа, оскільки знають безпосередньо.)

І хоча спосіб неформальних контактів політичної комунікації був найефективнішим у примітивних суспільствах, людський чинник завжди буде одним із найважливіших, оскільки безпосереднє спілкування між людьми важко замінити чимось іншим.

Невід'ємною складовою формування, фіксації та самовідтворення ідентичності будь-якої нації та держави як соціокультурної й політичної спільноти є національно-державні символи та ідеали. Зрозуміло, що вони не можуть самовідтворюватися без безпосередньої реалізації комунікативним шляхом.

Символ є ідейною або ідейно-образною структурою. У широкому розумінні символ — це образ, у структурі якого предметний образ і зміст постають як нерозривні частини одного цілого.

Символи можна відображати графічно — у вигляді християнського хреста, герба, прапора, серпа й молота або таких людських постатей, як дядько Сем (США), Джон Булл (Великобританія), Маріанна (Франція).

Символами держави можуть бути меч, військо, поліція, урядові будинки (Білий дім, Кремль, Єлисейський палац) тощо.

Різноманітні символи мають велике значення в житті людей. З допомогою символів вони взаємодіють одне з одним, і в цьому плані символи є певними засобами регулювання соціальної поведінки. Це визначається насамперед тим, що будь-яка інфор-

мація, що сприймається суб'єктом, є певною сукупністю візуальних і звукових символів. І кожен суб'єкт розшифровує її зміст у формулах, що мають для нього певний сенс.

Кожен народ пошановує власні національно-державні символи, які створюються упродовж тривалого часу та базуються на давніх традиціях. Частина їх формується спонтанно, частина — запроваджується політичною елітою.

Центральне місце в системі політичної символіки, яка є, по суті, підсистемою політичної системи взагалі, посідають прапори, конституції, гімни, свята, грошові знаки, політичні ритуали (наприклад, процес інавгурації новообраного президента в США) тощо. Останні є важливим компонентом “громадянської релігії”, характерної для певного суспільства.

Завершеним і сконцентрованим втіленням ідеалів свободи і прав людини стала для американців статуя Свободи, яка є символом “американської мрії”, успіхів країни необмежених можливостей.

Виразником національного духу, чинником, що сприяє формуванню національної самосвідомості, та водночас символом країни можуть бути міста. Скажімо, Київ для більшості українців — це насамперед Президент, Верховна Рада, уряд, Києво-Печерська лавра та Софійський собор.

Символічним є також вибір назви національної грошової одиниці України — гривні. У контексті того, що в той час як Україна не мала власної державності, (Московське царство перебрало на себе, власне кажучи, українську назву держави — Русь), введення назви української грошової одиниці, тотожної назві грошової одиниці Київської Русі, є глибоко символічним актом. Він немовби перекидає місток психологічного зв'язку громадян українського суспільства з пращурами, чия держава була однією з наймогутніших у тодішній Європі.

Громадська думка формується насамперед під впливом масмедіа. Зрозуміло, що політична, й особливо правляча, еліта намагається переконати більшість населення у правильності своїх дій і доцільності свого перебування при владі.

У цьому контексті виокремлюють **констатуючу** (нейтральну) та **спонукальну** (яка закликає до певних дій) політичну інформацію. **Спонукальна інформація**, у свою чергу, може бути спря-

мована на *активізацію* (“підштовхування” до дій у певному напрямі) і *дестабілізацію* (руйнування політичних структур, норм і форм поведінки або діяльності).

Якщо подивитися на політичну інформацію з погляду засобів аргументації, то можна виокремити логічне та емоційне переконання.

Логічне переконання орієнтується на раціональну, доказову, наукову аргументацію.

Емоційне переконання покликане впливати на емоційний елемент людської психіки. Мета — змінюючи систему ціннісних орієнтацій особистості, примусити її діяти в заданому пропагандистами напрямі.

Політична інформація, що надходить до її споживача, може сприйматися повністю, частково (після внутрішньої “цензури”) або не сприйматися взагалі.

У цьому контексті велику роль відіграє соціокультурна група, до якої належить (якщо належить) споживач інформації.

Напевно, варто назвати **особливості впливу соціокультурної групи на сприйняття політичної інформації індивідом:**

- особистий погляд споживача інформації перебуває під сильним впливом групи, до якої він належить або прагне належати;
- людина заохочується (або карається) за дотримання (або невиконання) групових стандартів;
- якщо думка “озвучена” в аудиторії, її важче змінити, ніж особистий погляд;
- групові дискусії та рішення сприяють послабленню внутрішнього опору певній думці;
- підтримка навіть однієї людини ослаблює тиск “групового мислення”;
- найортодоксальніші прихильники групи найменш готові до сприйняття інформації, яка суперечить її нормам;
- велике значення для успішного засвоєння інформації мають форма й особливості її подання (довіра до інформатора, враження від його об’єктивності та правдивості тощо).

Окрім того, варто звернути особливу увагу на адресність політичної інформації, її “упаковку” відповідно до споживацьких стандартів різних груп населення.

Якщо інформація подається “упакованою” в стандартні кліше (ідеологічні, мовно-культурні та ін.) цієї групи, ви отримаєте значно більше шансів на успішне засвоєння цієї інформації вищезгаданою групою.

Ось тут ми вже наблизилися до формулювання певних узагальнень щодо культури політичної комунікації.

Основні принципи політичної комунікації:

- пріоритетність якостей і цінностей культури (ієрархія);
- рівні права усіх громадян на отримання інформації (демократія);
- наближеність до культури нації, етносу, конфесії, класу тощо (ідентичність);
- урахування морально-етичних норм (мораль).

Характер політичної комунікації в суспільстві, рівень її розвитку визначаються рівнем загальної та політичної культури суспільства, опосередковуються їх цінностями й нормами. Але політична комунікація як засіб існування й передавання політичної культури саме й визначає рівень політичної культури суспільства, особливості функціонування політичної сфери суспільства.

Ви побачили в останній фразі ключове слово функція? Це не випадково.

Настав час назвати основні функції політичної комунікації:

- поширення ідейно-політичних цінностей, знань, політичної інформації;
- формування політичної свідомості;
- поширення норм політичної культури, здійснення політико-культурного обміну, розвиток політичної культури суб'єктів політики (індивідів, груп, політичних структур);
- інтеграція та регулювання політичних відносин;
- підготовка та сприяння громадськості до участі в політичній діяльності.

Насамкінець зазначимо, що політична комунікація має бути засобом координації суспільно-політичних інтересів на основі повного інформування, поваги до прав і свобод особистості, демократичної політичної культури та свободи мас-медіа від владних структур. Це ідеал, якого треба прагнути шляхом постійної та копіткої роботи.

13.2. Інформаційна влада.

Засоби масової комунікації

Політична сфера суспільства, без сумніву, потребує більшою мірою, ніж інші, спеціальних засобів інформаційного обміну, встановлення та підтримки постійних зв'язків між суб'єктами політики.

Звичайно, економічна сфера суспільства також потребує інформаційних обмінів щодо цін, технологій, патентів, проте ці обміни не мають таких комунікативних масштабів, бо основа функціонування економічної сфери — ринкове саморегулювання.

Природа політики потребує опосередкованих форм спілкування та спеціальних засобів комунікації між різними носіями влади, державою та громадянами.

Ми зазначали, що в демократичному, правовому суспільстві влада поділяється на законодавчу, виконавчу й судову. Це, безумовно, правильно. Однак глобальна інформатизація суспільства, широке впровадження нових інформаційних технологій (телебачення, комп'ютерних мереж, аудіо- та відеосистем) зробили актуальними розмови про інформаційну владу.

Під інформаційною владою розумітимемо здатність власників інформації шляхом отримання, селекції, тлумачення, компонування та розповсюдження інформації впливати на формування суспільної свідомості, спонукати суб'єктів політики та економіки до дій у заданому напрямі.

Інформаційна влада може реалізовуватися через спеціалізовані засоби передавання інформації, які забезпечують єдність волі, цілісність і цілеспрямованість дій великої кількості людей.

Ці засоби називають мас-медіа, засобами масової комунікації (ЗМК).

ЗМК є спеціалізованими установами для відкритого, публічного передавання будь-якої інформації будь-яким особам за допомогою спеціального технічного інструментарію. До ЗМК належать друкована, аудіовізуальна, електронна преса, масові довідники, кіно-, відео-, аудіоносії інформації, супутникові, кабельні, комп'ютерні мережі — усе, що може нагромаджувати й передавати важливу для суспільного життя інформацію.

Оскільки йдеться про владний потенціал мас-медіа, неможливо обійтися без такого ключового поняття, як свобода преси.

З появою перших газет виникла проблема свободи преси, яка стає предметом полеміки, а згодом і загострюється у XVIII ст. у роки Французької буржуазної революції.

У ці часи була сформульована *демократична буржуазна концепція свободи преси*, яка ґрунтувалася на трьох основних тезах:

- відокремлення новин від коментарів;
- відкритість урядової інформації;
- відсутність цензури.

Свободу преси в сучасних умовах, напевно, варто розглядати як свободу діяльності ЗМК, оскільки поняття преси у XX ст. радикально змінилося.

Отже, свобода ЗМК є життєво необхідною умовою не лише для волевиявлення людьми своїх думок і прагнень. Без її реалізації годі й говорити про побудову громадянського суспільства, гарантування конституційності демократичного ладу.

У світі існують дві основні доктрини свободи ЗМК: західноєвропейська (на базі французької Декларації прав людини і громадянина) і північноамериканська (на базі американського “Білля про права”).

Звичайно, ці доктрини дуже осучаснилися, пройшовши шлях від ліберального максималізму до соціальної відповідальності. Однак цей процес ще й досі не завершився. Свідченням цього є проблеми “папарацці” та “орал-гейт”, що активно дискутувалися громадськістю після загибелі уельської принцеси Діани та скандального процесу Б. Клінтон — М. Левінські.

Щоправда, існує ще доктрина “свободи преси” — авторитарна, коли мас-медіа можуть говорити про те, що дозволяє влада (комунізм, націонал-соціалізм, радикал-конфесіоналізм). Проте це вже, певна річ, мало поєднується зі словом “свобода” взагалі.

Мас-медіа є невід’ємною складовою механізму функціонування демократії, її ціннісних і нормативних засад. Саме ЗМК можуть допомогти індивіду вийти за межі його безпосереднього життєвого досвіду і включитися в політичну діяльність.

Для того щоб гарантувати можливість вільного отримання інформації, потрібно обмежити вплив влади на ЗМК, забезпечити контроль над їх діяльністю з боку суспільства.

Це можна зробити лише на основі розуміння *функцій ЗМК*:

- інформування громадян про найважливіші для них і влади події;
- освіти (доповнює діяльність спеціальних навчальних закладів — шкіл, технікумів, університетів, академій);
- критики й контролю, реалізація яких спирається на громадську думку та закон;
- артикуляції та інтеграції, що сприяє об'єднанню та згуртуванню суспільних інтересів, є умовою для формування впливової опозиції;
- мобілізації, що спонукає людей до певних політичних дій (або свідомої бездіяльності);
- інновації, що виявляється в ініціюванні політичних змін шляхом постановки важливих проблем перед владою й громадськістю;
- формування громадської думки з ключових питань суспільного життя;
- оперативну, що полягає в обслуговуванні ЗМК політики певних партій, громадських рухів, соціальних груп.

Як зазначалося, основними етапами інформаційного процесу є отримання, добір, тлумачення, коментування і розповсюдження інформації.

Одним із найважливіших засобів політичного впливу ЗМК є добір інформації.

Звичайно, тут спрацьовують як політичні симпатії власників і керівників ЗМК, так і ринкові критерії інформаційної політики мас-медіа.

Теми публікацій і передач добираються за певними принципами.

1. Важливість (справжня чи уявна) для громадян — загроза миру, тероризм, екологічна безпека, катастрофи.

2. Неординарність. Екстремальні події — війна, голод, злочини — домінують над явищами буденного життя. Звідси й схильність ЗМІ до негативізму та сенсацій.

3. Новизна фактів. Повідомлення про найновіші факти — досягнення в економіці, рівень безробіття, космічні проекти, нові політичні партії та ініціативи — завжди привертають увагу.

4. Політичний успіх. Ідеться про успіхи країн, партій, лідерів, результати виборів, рейтинги популярності, культ зірок — у політиці, спорті, культурі.

5. Високий суспільний статус. Що вищий статус джерела інформації, то більше в нього шансів прозвучати в ефірі чи бути надрукованим на сторінках газети. Відповідно люди з еліти (особливо правлячої) мають більше шансів щодо доступу до ЗМК.

Мас-медіа можуть бути не тільки важливим засобом інформування населення. Досвід показує, що ЗМК активно використовуються владою для політичного маніпулювання.

А задля цього не тільки підтасовуються факти, замовчується інформація, поширюється брехня, а й застосовуються прийоми напівправди, фрагментації в потрібному контексті інформації, навішуються ярлики.

І справді, скажімо, якщо людина веде збройну боротьбу за створення самостійної національної держави, її залежно від політичних симпатій можна назвати і терористом та сепаратистом, і партизаном та борцем за свободу. Якщо це наш, то “розвідник”, якщо не наш, то “шпигун” і т. ін.

Трапляються і парадокси. Скажімо, комуністична пропаганда в СРСР називала Центральну Раду Української Народної Республіки “буржуазною”, хоча більшість у ній мали соціал-демократи.

В основі таких підходів лежить використання методів соціальної міфології, яка активно впроваджується в суспільну свідомість, насамперед через мас-медіа.

Наприклад, **базовими міфами комуністичної системи** були такі:

- приватна власність як головне джерело соціального зла;
- неминучість краху капіталізму та перемоги комунізму;
- керівна роль пролетаріату та його комуністичної партії;
- єдине правильне соціальне вчення — марксизм-ленінізм.

Де ці міфи нині? Чи домінують вони? Крах так званого соціалістичного табору показав “хто є хто”.

Так само і в західному світі не все гаразд. І там більш до вподоби не раціональне осмислення політики, а використання соціальних міфів.

Ось, наприклад, *базові міфи США* (за версією Г. Шиллера):

- про індивідуальну свободу і особистий вибір громадян;
- про нейтралітет найважливіших політичних інститутів — президента, конгресу, суду, ЗМК;
- про незмінно егоїстичну природу людини, її агресію та споживацтво;
- про відсутність соціальних чи етнічних конфліктів;
- про плюралізм ЗМК та ін. [236].

Переконали, ми ще станемо свідками руйнування цієї міфологічної системи (але це — тема для окремої розмови).

Насамкінець зазначимо, що мас-медіа можуть бути приватними, державними та суспільно-правовими.

Структура ЗМІ в цьому контексті в кожній країні може бути різною. Головне полягає в тому, щоб усі вони мали рівні права, а інформаційний простір не був надмірно монополізований. Лише тоді ми зможемо говорити про інформаційну владу як справді рівноправну четверту владу поряд із законодавчою, виконавчою та судовою. Звичайно, це ідеал. Але якщо не йти в цьому напрямі, ми обов'язково натрапимо на якийсь "...ізм". А так хочеться пожити в нормальному, правовому, демократичному суспільстві...

13.3. Мас-медіа і громадська думка.

Політичне маніпулювання

Масова комунікація пов'язана з видами діяльності на основі використання знаків і символів.

Ідеологеми, державна та політична символіка, правила етикету, мова жестів, дорожні знаки і т. ін. містять необхідну для соціалізації індивіда інформацію.

У сучасному світі роль засобів масової інформації постійно зростає. Нині вже нікого не здивуєш, назвавши мас-медіа четвертою владою (поряд із законодавчою, виконавчою та судовою).

У правовому демократичному суспільстві ці гілки влади мають бути незалежними, а розподіл влади повинен бути чітко виписаний в конституції країни. У противному разі виникають ситуації, коли гілки влади воюють одна з одною, використовуючи власні друковані органи. І сучасна історія України має чимало

таких прикладів, коли парламентський “Голос України” обмінювався з “Урядовим кур’єром” різкими заявами прес-служб Верховної Ради та Президента України.

З науково-дослідницького погляду це можна назвати прикладами **горизонтальної політичної комунікації**, з погляду так званої традиційної демократії — нонсенсом, оскільки у розвинених країнах немає відомчої преси. А з погляду формування поваги пересічного громадянина до влади — взагалі безглуздя і недалекоглядністю, оскільки “підірвання” законодавчої та виконавчої гілок влади аж ніяк не сприяє зростанню довіри до влади взагалі, а підриває легітимний ґрунт держави й руйнує соціально-політичний баланс усередині суспільства.

Окрім горизонтальної політичної комунікації виокремлюють її вертикальний різновид.

Якщо в першому випадку мають на увазі процеси обміну інформацією на рівні “індивід — індивід”, “суспільна група — суспільна група”, “державна — державна” і т. ін., то **вертикальна політична комунікація** передбачає інформаційні обміни між суб’єктами політики різної ваги: “державна — індивід”, “суспільна група — державна” і т. ін.

Зрозуміло, що взаємний вплив різновагових суб’єктів політики в комунікативних процесах є різним. Його можна дослідити й оцінити через різні **концепції функціонування мас-медіа**, які домінували і домінують у різні періоди розвитку сучасної цивілізації в окремих суспільствах.

1. **Авторитарна концепція**, що сформувалася у XVI–XVII ст. і визначала основне покликання преси — підтримка й сприяння політиці уряду та служіння державі.

2. **“Правдива” концепція**, сформована наприкінці XVII ст. (праці Д. Мільтона, Дж. Локка, Д. Мілля). Вона ґрунтувалася на свободі волі та декларувала такі цілі преси: інформування, продаж, сприяння дозвіллю та контроль за діями уряду [119].

3. **Тоталітарна концепція**, що виникла наприкінці XIX ст. (В. Ленін), зміцнилась у першій половині XX ст. (Й. Сталін, А. Гітлер, Й. Геббельс, Мао Цзедун) і передбачала необхідність ведення ідеологічної боротьби з класовим ворогом [35; 179].

4. **Концепція соціальної відповідальності преси** [31], яка утвердилась у середині XX ст. (Т. Петерсон, А. Катля, А. Каде

та ін.) виходячи з таких цілей мас-медіа: інформування, продаж, сприяння дозвіллю та переведення конфліктів у план дискусії.

Виходячи з цього неповного переліку концепцій функціонування мас-медіа, читачі самі можуть оцінити, яка саме концепція є провідною в діяльності засобів масової інформації в Україні.

Нас же в цьому контексті цікавить проблема політичного маніпулювання, яким так полюбляє користуватися правляча політична еліта, нав'язуючи свої стереотипи масовій суспільній свідомості через засоби масової інформації.

Під політичним маніпулюванням ми розумітимемо приховане управління політичною свідомістю та поведінкою людей в певних політичних інтересах.

Цей спосіб соціального управління має певні переваги порівняно із силовими адміністративно-правовими й економічними методами панування, оскільки здійснюється непомітно для об'єктів управління, не потребує значних матеріальних затрат і жертв для встановлення контролю над суспільством.

Технологія глобального, загальносуспільного маніпулювання ґрунтується на вже згадуваних раніше базових соціальних міфах, що втлумачуються в суспільну свідомість за допомогою таких способів маніпулювання:

- **брехня** — пряме, відверте підтасовування фактів і поширення брехні;
- **замовчування** — блокування правдивої інформації щодо діяльності того чи іншого суб'єкта політики, події і т. ін.;
- **напівправа** — препарування інформації, яка об'єктивно та ґрунтовно висвітлює малозначущі деталі й водночас замовчує важливі факти та (або) неправдиво інтерпретує події;
- **упровадження іміджів і кліше** — укорінення в суспільну свідомість бажаних для правлячої еліти стереотипів щодо тих чи інших суб'єктів політики, ідеологічних доктрин, окремих подій та фактів;
- **нав'язування ярликів** — бездоказове нав'язування суспільству негативних (з погляду більшості) оцінних категорій з метою компрометації певних суб'єктів політики (партій, суспільно-політичних рухів, індивідів) на кшталт

“імперіаліст”, “націоналіст”, “фашист”, “шовініст”, “анти-семіт” тощо.

Звичайно вплив правлячої еліти на формування громадської думки за допомогою мас-медіа може бути досить ефективним.

Це можна дослідити під час проведення виборчих кампаній, коли іміджмейкери використовують безліч маніпуляційних прийомів, аби переконати громадян у тому, що їхній кандидат у президенти, депутати чи мери — найкращий.

Один із таких прийомів — “спіраль замовчування”, коли за допомогою сфабрикованих опитувань громадської думки або вибірково інтерпретованих результатів реальних опитувань мас-медіа намагаються переконати громадськість у підтриманні більшістю того чи іншого політика. На фоні замовчування реального рейтингу опонентів голос так званої більшості роблять дедалі сильнішим. Відтак ті, хто ще не визначився у своїх політичних симпатіях, поволі схиляються до думки приєднатися до більшості, не бажаючи опинитись у соціально-психологічній ізоляції.

Використовуються й інші можливості політичної реклами, наприклад за допомогою всіляких шоу-заходів і сучасних PR-технологій нікому не відомих кандидатів “розкручують” у політичних лідерів.

Однак є певні обмеження об’єктивного та суб’єктивного характеру щодо політичного маніпулювання, які не дозволяють повністю перетворити вільний вибір громадян на формальний акт, запрограмований іміджмейкерами.

Згадаймо часи тоталітарної пропаганди в Радянському Союзі, коли вся пропагандистська машина була запрограмована на формування “гвинтиків” і бездушних соціальних роботів. Проте одночасно з офіційною політичною культурою розвивалася альтернативна контркультура андеграунду.

Чим же визначаються обмеження політичного маніпулювання?

Передусім ментальністю та політичною культурою суспільства, які хоча й не є застиглими, проте й не такими динамічними, як би того хотілося соціальним технологам (у нашому випадку — маніпуляторам).

Крім того, варто згадати й системи комунікації, які навіть у тоталітарних суспільствах перебувають поза межами контролю

влади: сім'я, родичі, знайомі, друзі, колеги по роботі, дозвіллю, хобі і т. ін.

Важливим чинником обмеження можливостей політичного маніпулювання з боку правлячої еліти є суспільний контроль за інформаційною владою.

Найважливішим принципом демократичної організації мас-медіа є плюралізм влади в суспільстві та плюралізм власне ЗМК.

Сучасний політичний досвід свідчить, що плюралізм мас-медіа може ґрунтуватися на таких *формах організації ЗМК*:

- **комерційній**, коли ЗМК перебувають у приватній власності й фінансуються за рахунок доходів від реклами і пожертв (США);
- **державній**, коли ЗМК належать державі, прямо фінансуються та контролюються нею (колишній СРСР, Китай, нинішня Франція);
- **суспільно-правовій**, коли ЗМК фінансуються переважно за рахунок спеціального податку, мають юридичні права та органи самоврядування, але загалом контролюються суспільними радами (телебачення та радіо в Німеччині) тощо.

Зрозуміло, що ідеальних форм організації ЗМК не існує. Очевидно, раціональним є оптимальне співвідношення різних форм залежно від особливостей певної країни, звичайно, у поєднанні з ефективним контролем за діяльністю ЗМК, здійснюваним на правових засадах.

У більшості країн світу є спеціальні органи загального контролю за ЗМІ, які стежать за виконанням етичних і правових норм, прийнятих у цьому суспільстві.

Наприклад, у Франції такою організацією є Вища рада по аудіо-візуальній комунікації, яка не лише контролює державні й приватні телерадіокомпанії, а й видає їм державні ліцензії на право виходу в ефір.

У Великобританії загальні напрями діяльності телебачення й радіо визначають уряд і парламент, а за дотриманням етичних норм стежить спеціальна комісія з самоконтролю.

В Україні питаннями видачі ліцензії та контролю за дотриманням умов телерадіомовлення займається Національна рада

з телебачення та радіомовлення, яка на паритетних засадах формується Верховною Радою та Президентом України і затверджується на сесії парламенту.

Насамкінець звернемо увагу й на педагогічні та виховні функції системи мас-медіа, яка покликана сприяти формуванню свідомих громадян і домагатися масової підтримки політики соціальних перетворень у межах конституційного процесу будови демократичної правової соціальної держави.

Політологія міжнародних відносин

14.1. Міжнародна політика і міжнародні відносини

Міжнародна політика як спосіб взаємодії та відносин різних великих соціальних угруповань (племен, племінних об'єднань, народів, держав, блоків держав) має прадавню історію.

З писемних джерел, датованих IV–III тис. до н. е., дійшли відомості про різноманітні союзи, військово-політичні об'єднання та блоки. Утворювалися вони переважно для спільного ведення воєн. Хоча були й випадки об'єднання держав на релігійно-політичних засадах (наприклад, у Стародавній Греції — дельфійська та делоська амфіктіонії), які були створені для збереження храмового майна, підтримання миру і т. ін.

Проте ці об'єднання можуть вважатися поодинокими світлими плямами в історії людства, яке звикло розв'язувати міжнародні (міждержавні) конфлікти, вдаючись до військових дій.

Науковці стверджують, що за останні 5,5 тис. років людство жило в мирі не більше 300 років. Протягом цих 55 століть на нашій планеті відбулося 14,5 тис. воєн (з них дві світові — 1914–1918 і 1939–1945 рр.), в яких загинуло 3,6 млрд осіб.

За роки, що минули після закінчення Другої світової війни, у світі відбулося понад 250 воєн, в яких брали участь понад 90 держав (майже половина з наявних на планеті), а людські втрати становили понад 35 млн осіб.

Що це, природна психологічна агресивність людини як соціальної істоти? Чи, можливо, спосіб регулювання чисельності людства як частини біосистеми?

Сумний афоризм щодо історії людства як історії воєн примушує нас серйозно замислитися над змістом і природою міжнародної політики та міжнародних відносин.

Як зазначалося, однією з ключових ознак держави є об'єднання людей за територіальним принципом. Процеси формування та існування держав упродовж історії людства супро-

воджувалися боротьбою за розширення їхніх територій, зміцнення та збереження встановлених раніше кордонів.

Ці процеси міжнародної взаємодії історично були провідними. Саме тому первісні уявлення про міжнародну політику, її зміст і цілі формувалися під впливом боротьби за перерозподіл території, збереження територіальної цілісності, недоторканності, суверенітету. Відповідно міжнародний звичай визнавав законним право на війну як спосіб розв'язання міжнародних проблем.

Проте поступово зароджується й практика досягнення угод, домовленостей щодо майнових, прикордонних питань, плавання в нейтральних водах, міжнародної торгівлі і т. ін.

У середні віки, коли почали утверджуватися феодальні держави, набули поширення ідеї суверенітету, рівноправ'я держав. Але вони не мали всеосяжного характеру, оскільки суверенітет держави розглядався як суверенітет монарха. Це був час приватної дипломатії феодалів.

Розвиток буржуазно-демократичних революцій XVIII–XIX ст. сприяв утворенню єдиного світового ринку, широкої мережі економічних, наукових, технічних, культурних зв'язків між країнами, народами, окремими людьми.

Цей процес, помножений на якісно нові комунікативні можливості суспільств, сприяв укладенню численних міжнародних угод з питань транспорту, зв'язку, санітарно-медичного обслуговування тощо. [Як приклад можна назвати утворення Міжнародного телеграфного союзу (1865), Всесвітнього поштового союзу (1874) тощо.]

Незважаючи на перші паростки демократії в міжнародних відносинах — вільне судноплавство на міжнародних річках (Дунай, Рейн), використання міжнародного арбітражу, — практика міжнародних відносин усе ж відзначається боротьбою за території, сфери впливу, джерела сировини та ринки збуту.

Більше того, право на воєнне розв'язання конфліктів навіть закріплюється в ряді міжнародних угод. Наприклад, Віденський конгрес 1814–1815 рр. визнав законність колективної інтервенції на захист монархій та існуючих кордонів у Європі. З метою реалізації цієї угоди 1815 р. було створено Священний союз, до якого увійшли Австрія, Греція, Росія й Франція.

І лише із середини ХХ ст. під впливом наслідків Другої світової й загрози нової ядерної війни світова громадська думка, національні еліти почали розуміти, що в сучасних умовах війна ставить під загрозу біологічне існування людства взагалі.

Варто наголосити, що статут ООН визнає правомірність застосування сили лише у двох випадках:

- для самооборони (ст. 51);
- за рішенням Ради Безпеки ООН у разі загрози миру, будь-якого порушення миру та акту агресії (ст. 39 і 42)*.

Проте крах соціалістичної системи і встановлення гегемонії США та інших країн НАТО призвів до відродження методів силового вирішення конфліктних ситуацій у міжнародних відносинах.

Так, країни НАТО здійснили збройні напади на Югославію (1999) та Ірак (2003), тим самим зруйнувавши і так доволі хитку рівновагу в системі світових міжнародних відносин. Ще раніше США намагалися вмотивувати збройні акції в Лівії, Панамі, Гаїті, Гренаді, Аргентина — на Мальвінських (Фолклендських) островах тощо. Але наскільки “моральним” може бути насадження тих самих принципів демократії через штики вояків і бомбово-ракетні удари по мирному населенню?

Долучіть до цього екологічні проблеми, проблеми біженців та інші і ви переконаєтесь, що **політологія міжнародних відносин має надзвичайно складний об’єкт дослідження** — систему економічних, політичних, соціальних, дипломатичних, правових, військових, культурних та інших зв’язків і взаємодій суб’єктів світового співтовариства.

Ядром міжнародних відносин є **міжнародна політика**, під якою розуміють політичну діяльність суб’єктів міжнародного права (держав, груп держав, міжурядових організацій та міжнародних неурядових (громадських) організацій), пов’язану з питаннями війни та миру, загальної, техногенної, екологічної, епідеміологічної та іншої безпеки, подолання голоду, зубожіння, відсталості тощо**.

* *Организация Объединенных Наций* // Сб. документов. — М., 1981.

** Нині в світі 800 млн осіб живуть в умовах абсолютного зубожіння, 500 млн — голодують, а 50 млн осіб щороку вмирають через відсутність їжі.

З цього й випливає розуміння міжнародної політики як важливого фактору стабільності, миру, розвитку рівноправних міжнародних відносин, розв'язання проблем виживання й прогресу людства, вироблення справедливих механізмів узгодження інтересів суб'єктів світової політики.

Сучасна політологія міжнародних відносин характеризується двома концептуальними напрямками дослідження й тлумачення сутності міжнародних відносин: традиціоналістським і модерністським.

Традиціоналістський напрям (Т. Моргенау, К. Томсон, У. Фокс, А. Вольферс, Р. Арон, С. Хофман) тлумачить сутність міжнародних відносин як взаємодію держав через головний засіб їх реалізації — дипломатію.

У межах цієї концепції міжнародні відносини розглядаються в контексті неодмінного суперництва, зумовленого природною схильністю суб'єктів політики до насильства та жагою влади.

З другої половини ХХ ст. формується **модерністський напрям** дослідження міжнародних відносин (М. Каплан, Р. Роузкранс, Р. Снайдер, Х. Брук, Б. Сепін), який враховує не лише міждержавні відносини, а й неурядові громадські організації (NGO), приватні ініціативи та ін. “Модерністи” прагнуть використовувати формальні методи оцінювання та прогнозування, запозичивши їх з теорії ігор, теорії систем, теорії ймовірності тощо.

Система міжнародних відносин регулюється сукупністю норм і принципів, які дістали назву **міжнародне право**.

Сучасні норми міжнародного права, які забезпечують регулювання взаємодії суб'єктів політики (тут йдеться про держави), базуються на таких принципах:

- мирного співіснування;
- незастосування сили або погроз силою в міжнародних відносинах;
- суверенної рівності держав;
- непорушності державних кордонів;
- територіальної цілісності;
- поваги прав людини тощо.

На жаль, не завжди вони реалізуються на практиці, але прагнути до їх запровадження конче потрібно.

14.2. Зовнішня та внутрішня політика держави: зв'язок і механізми формування й реалізації

Ше у XVI ст. Н. Макіавеллі помітив вплив на устрій держави та на політичне життя загалом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів.

Міжнародний фактор завжди відігравав важливу роль у внутрішньополітичних процесах. Особливо це стало помітним наприкінці XX ст., коли людство зіткнулося з рядом глобальних проблем, які можна розв'язати лише загалом. Проте і переоцінювати вплив міжнародного фактору не варто. Непоодинокими є факти, коли тиск міжнародного співтовариства на окрему країну призводив до протилежних наслідків.

Вплив суб'єктів міжнародних відносин на внутрішньополітичний розвиток може бути різним.

Наприклад, американські політологи Л. Уайтхед і Ф. Шміттер виокремили чотири способи такого впливу:

- **контроль** — встановлення демократії силою через зовнішній тиск та відкрите застосування санкцій;
- **дифузія** — вплив однієї держави на іншу через “нейтральні” та міжнародні канали;
- **злагода** — сукупність взаємодій груп країн, які породжують нові демократичні норми шляхом приєднання до регіонального блоку (наприклад, до ЄС — Греції, Іспанії, Португалії чи до НАТО — Польщі, Угорщини, Чехії) або до економічної й політичної системи іншої держави (наприклад, воз'єднання НДР і ФРН в межах єдиної держави або утворення союзу Росії й Білорусі);
- **пов'язування умовами** — свідоме примушування з боку міжнародних організацій через встановлення певних умов розподілу фінансових або інших ресурсів.

На наш погляд, цей перелік варто було б доповнити ще й таким засобом впливу, як **використання методів спецслужб** (звичайно, нелегальних) для зміни політики певного уряду. Спектр цих неправових методів може бути дуже широким — від тиску на діючих політиків аж до зміни або знищення ключових постатей, від яких залежить напрям дій правлячої еліти суспільства.

Сучасна політична думка [127; 142; 161; 165; 281; 313; 351; 358] продемонструвала наявність принаймні трьох точок зору на проблему **співвідношення внутрішньої та зовнішньої політики**:

- сутність внутрішньої політики ідентична політиці зовнішній (Т. Моргенау). І внутрішня, і зовнішня політика є боротьбою за панування, верховенство, яка залежить лише від різних умов внутрішньо- і зовнішньополітичного життя;
- зовнішня політика визначає внутрішню (Л. Гумплович, 1833–1909). Боротьба за існування — найважливіший чинник соціального життя. Це визначає основні закони міжнародної політики:
 - закон постійної боротьби між сусідніми державами за прикордонну лінію;
 - закон необхідності перешкоджати посиленню могутності сусіда та турбуватися про політичну рівновагу;
- внутрішня політика визначає зовнішню (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін).

Це зумовлено панівними в суспільстві економічними відносинами та інтересами правлячих класів [109].

Порівнюючи ці підходи, варто зауважити, що реальне співвідношення зовнішньої та внутрішньої політики, напевно, більшою мірою залежить від конкретних обставин, хоча кожна з цих концепцій має право на існування.

По-різному науковці тлумачать і природу міжнародної політики:

- **психологічний** (“силовий”) підхід полягає в розгляданні політики в контексті боротьби за панування, владу, що органічно випливає із внутрішньої природи людини (Т. Моргенау);
- **біологічний** підхід характеризує “неминучість” політичної агресивності держав генетичною агресивністю людини, яка має “природний інстинкт” вбивати (Г. Бутуль);
- **суспільний** підхід зумовлений розумінням природи міжнародної політики, яка залежить від ряду економічних, соціальних, культурних та інших чинників.

Якщо у внутрішній політиці переважно реалізуються загальнозначущі та групові інтереси, то в міжнародній політиці на перший план виходять переважно національні інтереси.

Національний інтерес полягає в усвідомленні політичною та правлячою елітою корінних потреб національної держави.

Ці потреби реалізуються через забезпечення національної безпеки та умов для самозбереження й розвитку суспільства.

Національна безпека означає стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, здатність держави зберігати внутрішню стабільність, незалежність, територіальну цілісність і суверенітет.

У цьому плані національна безпека може розглядатися з економічної, військової, політичної, інформаційної, соціокультурної, етнічної та інших точок зору.

Відповідно до концепції національної безпеки реалізується і зовнішня політика держави. Про механізм формування й реалізації зовнішньої політики держави можна довідатися з *рис. 12*.

Наприклад, у нашій країні згідно з Конституцією України (ухвалена 28 червня 1996 р.) засади зовнішньої політики визначає парламент — Верховна Рада, яка дає згоду на обов'язковість міжнародних договорів або денонсує їх (ст. 85).

Представництво нашої держави в міжнародних відносинах, керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, проведення переговорів, укладення міжнародних договорів здійснює Президент України (ст. 106). Забезпечення здійснення зовнішньої політики держави, зокрема зовнішньоекономічної діяльності, покладено на уряд — Кабінет Міністрів України (ст. 116).

14.3. Геополітика

Розумінню того, що відбувається у міжнародних відносинах, найкраще сприяє використання методологічного інструментарію геополітики.

Термін **геополітика** етимологічно складається з двох грецьких слів *geo* — земля і *politicas* — те, що пов'язане з містом і державою, громадянином [102].

У науковому плані геополітика розглядається у двох аспектах: культурно-психологічному і концептуальному.

Культурно-психологічний аспект геополітики полягає в розгляді певних культурно-психологічних стереотипів, які домінують в суспільстві та його політичній еліті.

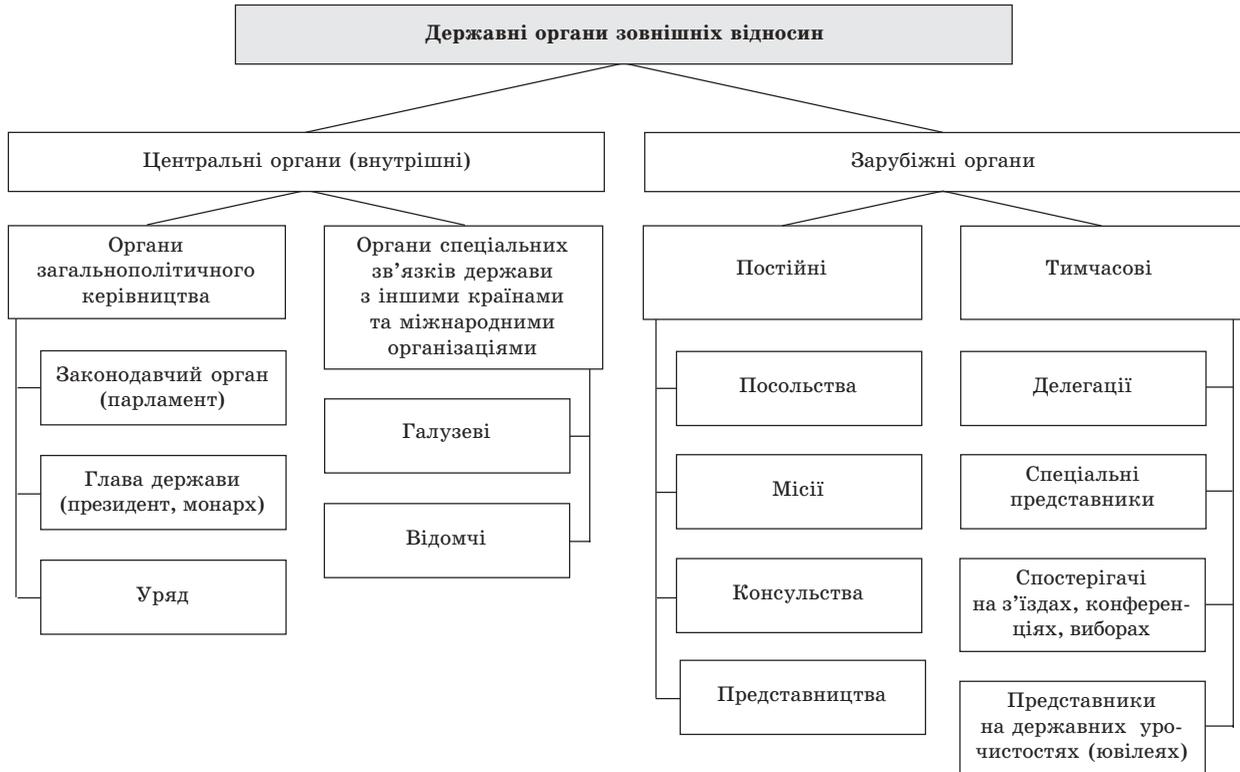

Рис. 12. Механізм формування та реалізації зовнішньої політики держави

Ці стереотипи об'єднують людей на певних ідеологічних або релігійних засадах і ґрунтуються на базових міфах: “Москва — третій Рим”, “євреї — обрана богом нація”, “тисячолітній рейх” і т. ін.

Скажімо С. Хантінгтон (США) культурно-психологічний підхід піднімає на планетарний рівень, розглядаючи гіпотезу конфліктів між цивілізаціями. На його думку, головний розлом у сучасних світових конфліктах буде між Заходом і не-Заходом, між Заходом та ісламською цивілізацією, західним і православним християнством [225].

Кому вигідно? Напевно тим, хто хоче бути мавпою, яка споглядає за боротьбою тигрів (за Мао Цзедуном), щоб потім узяти контроль над світом. (Нагадуємо, що ці ідеї виношуються, зокрема, в іудео-масонських колах).

Концептуальний аспект геополітики розглядає геополітику як проблемну наукову галузь, що досліджує фіксацією і прогноз просторових кордонів силових полів (військових, економічних, політичних, цивілізаційних, екологічних) на глобальному рівні [102, с. 18].

У результаті вивчається не просто політична карта світу, а **геополітична структура світу** — основний об'єкт дослідження геополітики.

Цей напрям геополітики розглядає ряд просторових моделей:

- модель протистояння континентальної (телуричної) і морської (таласократичної) сил;
- модель Серцевинної землі (хартленда);
- модель “хартленд — римленд”;
- модель “континентального блоку”;
- модель “світового уніполя” та ін.

Основні фундаментальні поняття, якими оперує геополітика — геополітичні поля, геопростір і контроль над останнім, інтереси (національні, державні, міждержавні), геополітичні коди (набори політико-географічних передбачень, які лежать в основі зовнішньої політики), експансія (політична, військова, інформаційна, культурна, економічна, етнорелігійна тощо).

Історичним ядром геополітики є географія, яка досліджує прями та зворотні зв'язки між властивостями простору Землі і балансом (суперництвом або співпрацею) світових силових полів.

У чому ж тоді різниця між політичною географією і геополітикою?

На думку російських дослідників В. Колосова і М. Мироненка [102], **політична географія** — це країнознавча наука, яка вивчає закономірності територіально-політичної організації суспільства на рівні держави та її районів.

А геополітика — наука, яка вивчає географічні, історичні, політичні та інші взаємопов'язані чинники, що впливають на стратегічний потенціал держави.

Отже, вимальовується така схема: геополітика — це політична географія, яка має справи з глобальним масштабом досліджень.

Академічна геополітика вивчає такі проблеми:

- залежність стійкості геополітичних структур від функціональних особливостей поверхні землі;
- залежність геополітичного балансу сил від характеру взаємодії силових полів великих держав;
- залежність геополітичної структури світу від рівня розвитку і культури транспортних засобів;
- причини виникнення і падіння великих держав;
- циклічність геополітичних процесів і т. ін.

Практична геополітика є більш ідеологізована, досліджує вже згадані геополітичні коди держав, державні пріоритети та інтереси, ієрархію цих кодів (сильні держави нав'язують свої ідеї слабшим і т. ін.).

Серед найбільш відомих учених, які досліджували проблему геополітики, насамперед слід назвати німецького географа *Фрідріха Ратцеля* (1844–1904) та його праці: “Закони просторового зростання держав” (1896), “Політична географія” (1897), “Море як джерело могутності народів” (1900).

Власне, термін **геополітика** запровадив швед *Рудольф Челен* (1864–1922), серед основних праць якого: “Великі держави: нариси з галузі великої політики” (1914), “Держава як форма життя” (1916), “Основи системи політики” (1920).

Далі ці проблеми розвивали німці *Й. Парч*, *Ф. Науманн*, *В. Шенк*, які обґрунтовували німецьку експансію і прагнення до світового лідерства.

Згодом до цього підключилися американець *Альфред Тайєр Мехен* (1840–1914), який писав про переваги морських держав над континентальними, а також “латинської раси над слов'ян-

ською”, британець *Хелфорд Маккіндер* (1861–1947), який дослідив світову історію як конфронтацію між континентальними і океанічними державами. Його теорія полягає в такому:

- хто керує Східною Європою, керує хартлендом;
- хто керує хартлендом, керує Світовим островом;
- хто керує Світовим островом, керує усім світом.

Серед німецьких геополітиків виокремлюють *Карла Хаусхофера* (1869–1946), який висунув свій варіант “Євразійства” (гіпотеза континентального блоку Німеччина — Японія), що й було реалізовано в діяльності нацистського режиму.

К. Хаусхофер був засновником і редактором журналу “*Zeitschrift für Geopolitik*” (виходив протягом 1924–1941 рр.), дотримувався ідей соціал-дарвінізму, а геополітику вважав розумом держави. Ключовими поняттями для нього були “життєвий простір” (за *Ф. Ратцелем*) і “простір як чинник сили”.

Наприкінці ХХ ст. геополітика стала досить “модною” наукою, до якої долучилися, насамперед, американці — *Саул Коен*, *Айр Страус*, *Дж. Кеннан*, *З. Бжезінський*, *С. Хантінгтон*, скандинав *Йоганн Галтунг*, бельгієць *Жан Тіріар* (проект “Європи до Владивостока” — на противагу США) і т. ін.

У принципі можна говорити про те, що відмінність національних шкіл геополітики полягає, перш за все, в обґрунтуванні права на експансію тих чи інших держав, які претендують на світове чи регіональне лідерство.

Тут варто згадати (окрім німецької) японську науково-практичну школу геополітики, в якій виокремлюють:

- паназізм (*С. Комакі* — автор книги “Маніфест японської геополітики” (1907), *Іккі Кіта* — автор “Плану реконструкції Японії” (1923), *Танака Гііті* — автор таємного “меморандуму Танака” (1927) про необхідність розширення життєвого простору Японії в Азії та світове панування цієї країни (після розгрому США) і т. ін.
- японське євразійство (принц *Коноє Фумімаро* (1891–1945), экс-прем’єр-міністр), який свою практичну політику реалізував протягом трьох термінів перебування на посаді глави кабінету міністрів — відповідно до своєї праці “Новий порядок у Східній Азії”. Суть японської версії євразійства полягає у протистоянні атлантизму, цебто США і Великобританії.

Ця концепція була покладена в основу японської зовнішньої політики, яка привела до підписання пакту Німеччини, Італії і Японії.

Проблеми Європейського континенту досліджували *П. Видаль де ла Блаш* (1845–1918) з концепцією, яка нині реалізувалася в ідеї “Європа регіонів”, *Жак Ансель* (1882–1943) — з рівністю націй (на противагу германській експансії), *Альберт Деманжон* (1872–1940) вважав, що занепад Європи можна подолати кооперацією європейських держав. *Жан Готтманн*, уродженець Харкова, який розпочав свою кар’єру у Франції і закінчив у США (1915–1994), критикував Ратцеля, Хаусхофера, Маккіндера, оскільки вважав, що їх розуміння геополітики є наукою про війну.

Його концепція **іконографії** полягає в тому, що картина навколишнього середовища самоорганізованого простору складається під впливом релігійної, національної, культурної і соціальної історії даного простору. Сюди ж він відносив твори мистецтва, архітектури, міфи, символи і т. ін.

Взагалі, державу *Ж. Готтманн* розглядав насамперед з погляду комунікаційних потоків (руху людей, армій, капіталів, ідей тощо), а також відмінності морських (більш демократичних) і континентальних (більш абсолютистських) держав.

Після Другої світової війни найбільш активно розвивалася американська геополітична думка.

Ісайя Боумен (1878–1950) з ідеєю відмови від концепції американського ізоляціонізму, *Ніколас Спикмен* (1893–1944) — з моделлю “хартленд — римленд” (хто контролює римленд — контролює Європу, хто контролює Європу — контролює світ), *Саул Коен* — з моделлю поліцентричності та ієрархічності, *Айр Страус* — з концепцією глобально уніполярного світу (з трьома силовими центрами: США, ЄС і Японія) та інші намагалися дивитися на світ з погляду нових політичних реальностей планети.

Далі можна назвати таких політиків і дипломатів, як *Дж. Кеннан* (стримування СРСР шляхом інтеграції), *Г. Кіссінджер* (прагматична практика силової політики), *З. Бжезінський* та ін., які змінювали геополітичні коди США, а відповідно і науково-геополітичне обґрунтування практичної політики, що є предметом окремої розмови.

Замість резюме, до окресленого вище екскурсу в історію становлення геополітики як науки, можемо констатувати: вона відбулася і в сучасній політології зайняла свою унікальну нішу. Зафіксуємо цю тезу і підемо далі...

14.4. Глобальні процеси розвитку сучасної цивілізації *

Сучасна геополітична структура світу почала формуватися майже п'ятсот років тому.

Історія дипломатії фіксує перший розподіл світу 1494 року (Тордесильяський договір) між Іспанією і Португалією.

Неєвропейський світ за сприяння папи римського Александра VI був тоді поділений таким чином: території, які знаходилися на заході від 46° з. д., дісталися Іспанії, а на сході цієї лінії — Португалії.

Але 1581 р. іспанський король Філіп II приєднав португальську імперію до іспанської, проте з кінця XVI ст. розпочався занепад й іспанської могутності.

Європейська глобальна експансія була фундаментом асиметричної центропериферичної побудови світу, яка свого апогею досягла в період імперіалізму.

Згодом, протягом 1600–1800 рр. на авансцену виходять окрім Іспанії і Португалії (остання 1640 р. знову стала самостійною) Нідерланди, Великобританія, Франція і менш вагомо — Данія, Швеція і Пруссія.

Кінець XVIII–XIX ст. проходять під домінуванням Великобританії і Франції. Скажімо Великобританія 1876 р. мала площу колоній 22,5 млн кв. км, а населення — понад 250 млн [102, с. 181]. Наприкінці XIX ст. Британська імперія захопила 70 % усіх колоній світу. Проте з'явилися серед когорти імперіалістів і країни, які дещо “запізнилися” до розподілу світу: Бельгія, Німеччина, Італія, Японія і США.

Але поряд із заснуванням нових колоній паралельно йшов процес деколонізації. 1800 року в Америці (окрім США) з'яви-

* Розділ написаний разом з Т. Перглер.

лося ще 18 республік і один домініон (Канада). В цей же час в Африці кількість держав скоротилася 1900 року з 42 до 6.

Наступний етап геополітичного перерозподілу відбувся після світової війни 1914–1918 рр., ще один вилився у світову війну 1939–1945 рр. А останній — пов’язують з розпадом Радянського Союзу та соціалістичної системи (1991 р.) і переходом до нової стадії міжнародного перерозподілу сил.

Взагалі вчені підраховали, що Перша світова війна породила 30 нових держав, Друга світова війна — 25, деколонізація — 90, так звана перебудова — 27 нових незалежних держав.

Протягом ХХ ст. склався єдиний світовий ринок, який контролюється потужними транснаціональними корпораціями. Якщо раніше монополістичні групи були підпорядковані національним керівним групам, в яких об’єднувалися державні та приватновласницькі структури, то наприкінці ХХ ст. сформувалася могутня наднаціональна адміністративна система регулювання світового ринку.

Ця система спрямовується такими потужними фінансово-економічними та адміністративно-політичними структурами, як Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР), Світовий банк (СБ), Генеральне агентство по тарифах і торгівлі (ГАТТ), Організація Об’єднаних Націй (ООН) та ін.

За цих умов традиційні механізми державного регулювання національними сегментами світової економіки почали втрачати ефективність. І чим більша держава, чим строкатіше її територіальне, економічне, етнополітичне розмаїття, тим менше в неї можливостей реалізувати свою мобілізаційну функцію політико-адміністративними заходами.

У зв’язку з вищезгаданими змінами функцій держави (зростання тенденцій до створення єдиного світового економічного, екологічного, інформаційного простору) зросло значення ментальних, соціокультурних, психологічних чинників.

Особливого драматизму набула боротьба націй, які й досі не мають своєї державної оформленості, за утворення власних держав. У цьому контексті варто навести приклади боротьби за самовизначення курдів (Туреччина, Ірак), басків (Іспанія), ірландців (Великобританія), чеченців (Росія), палестинців (Ізраїль) та ін.

Ці та інші приклади свідчать про необхідність уважного вивчення проблем геополітики та етнополітики в руслі загальної глобалізації сучасної постіндустріальної цивілізації (рис. 13).

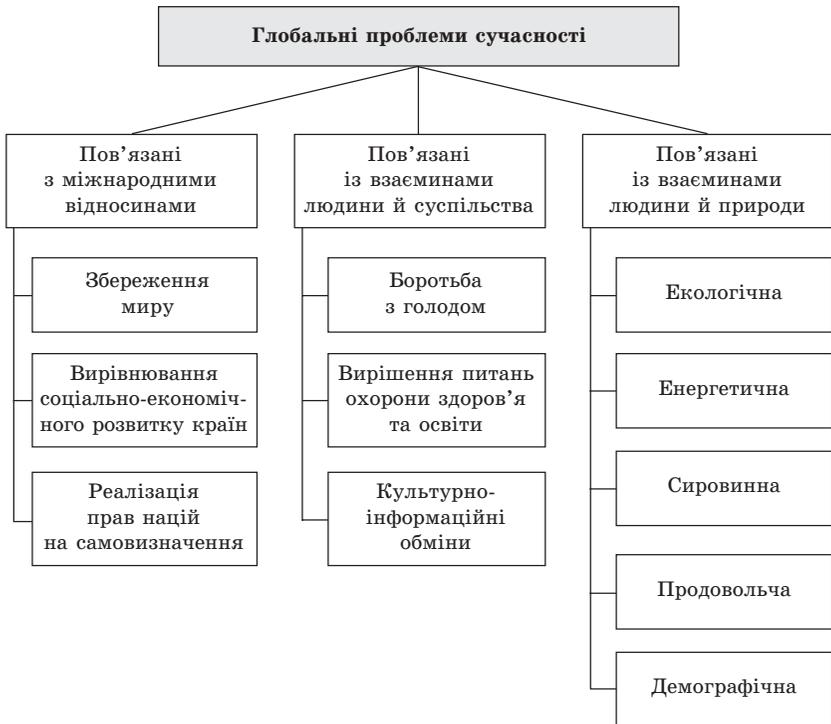

Рис. 13. Глобальні проблеми сучасності

Криза техногенної цивілізації та побудова інформаційного суспільства диктують необхідність створення парадигми нового світового порядку.

Її можна реалізувати на основі таких принципів:

- розуміння цілісності та взаємопов'язаності сучасного світу;
- визнання миру вищою цінністю буття;
- визнання ступеня розвитку людини мірилом прогресу;
- відмови від використання сили шляхом створення системи всезагальної міжнародної безпеки;

- безумовного й повного визнання свободи соціального та політичного вибору народу тієї чи іншої країни;
- поглиблення співпраці країн і регіонів у вирішенні завдань збереження цивілізації;
- відмови від ідеологізації міждержавних відносин і готовності до діалогу та компромісів.

Процес деколонізації наприкінці ХХ ст. дав поштовх висуненню нових проблем, насамперед так званих малих народів.

За свідченням прихильників теорії Четвертого світу на планеті існує близько 200 держав і більше 5000 народів. Ці держави є певною сукупністю імперій, що окупували більшість народів і намагаються зменшити рівень біологічного і культурного різноманіття світу. В реальності 95 % сучасних держав є багатонаціональними. Наприклад, в Нігерії проживає 450 народів, в Індії — 380, в Індонезії — 250 народів. Зрозуміло, що народи, які прагнуть незалежності, кваліфікуються титульними етносами як “терористичні”. На думку прихильників теорії Четвертого світу, держави, які знищують “малі” народи, формують фундамент свого майбутнього розпаду.

Взагалі невід’ємним елементом світового геополітичного простору стали нині невизнані держави.

За підрахунками політичних географів у 90-х роках ХХ ст. 27 держав не контролювали повністю свою територію: Ліберія, Сомалі, Судан, М’янма, Афганістан, Азербайджан, Грузія, Молдова, Кіпр, Колумбія тощо [102].

У 1945–1990 рр. в 41 країні світу були розв’язані громадянські війни, в 15 країнах частина території була окупована іноземними військовими формуваннями.

Розпад СРСР і геополітичне зростання американської “суперімперії”, яка відверто ігнорує міжнародне право, призвело до військової інтервенції НАТО в Югославії, Афганістані, Іраці вже на рубежі ХХІ сторіччя.

Всі ці дії кардинально міняють не тільки геополітичну конфігурацію міжнародних відносин, а й створюють нову політико-психологічну ситуацію в сучасному світі.

Зрозуміло, що зазначені проблеми сучасності не вичерпують повного переліку проблем людства. Але факт, що початку формування переліку проблем планети та її мислячих мешканців дає певні надії на майбутнє...

Розділ 15

Політичне прогнозування, політичні рішення та їх ефективність

15.1. Поняття і сутність політичної праксеології

Теоретичні і практичні проблеми політології потребують вимірювання реальною політикою відносно певних критеріїв.

Можна багато говорити, скажімо, про чисту демократію, “класичну” парламентську республіку, “правильну” міжнародну політику. І кожен, хто захищатиме або критикуватиме ту чи іншу тезу, буде правий в системі координат вибудованої ним системи логіки й аргументації.

Проте пересічному громадянину, напевно, не так важливо, як називається термінологічно той чи інший політичний режим, якою ідеологічною ширмою прикривається та чи інша партія або олігархічна група, що рветься до влади або намагається утриматися при ній. Все це має сенс лише тоді, коли владні інституції ефективно діють в інтересах народу, який делегував їм свої політичні повноваження.

Досвід показує, що можна мати потужні ресурси, але не вміти ними по-господарськи розпорядитися. І, навпаки, за умов обмежених матеріально-фінансових, інформаційних та інших ресурсів, але маючи “клепку” в урядових головах, можна досягти ве-

ликих успіхів в реалізації намічених політичних, економічних чи соціальних планів.

Згадаймо, наприклад, Александра Македонського чи Чингісхана, які з обмеженою кількістю військ спромоглися створити потужні імперії. У цих політичних “топ-менеджерів” минулого є чому повчитися, так само, як і в багатьох інших успішних політиків, що мали хист до політичного прогнозування й управління.

Відтак виникає потреба у створенні нового напрямку в політології, який би допомагав узагальнювати теоретичні наробки і запроваджувати їх у політичну практику. Мова йде про політичну праксеологію.

Власне, термін праксеологія (від грецьк. — діяльність) був запроваджений в рамках практичної соціології поляком *Тадеушем Котарбінським*, який вивчав проблеми ефективності діяльності праці колективів, аналізував форми організації праці, взаємодію індивідів, індивіда і колективу в процесі виробництва [220, с. 358].

Ми вважаємо, що цей досвід польських колег може бути екстрапольований й на політичну сферу суспільства.

Відтак будемо розуміти під **політичною праксеологією** розділ політології, який досліджує проблеми ефективності функціонування політичної сфери суспільства в контексті політичного управління, яке здійснюється через політичну діяльність суб'єктів політики (державних інститутів, політичних партій, окремих політиків і т. ін.).

Розглядаючи, скажімо, функціонування політичної системи суспільства, ми можемо вивчати проблеми її стабільності, забезпечення політичних прав і свобод громадян тощо.

Досліджуючи виборче законодавство, очевидно, маємо звертати увагу на адекватність політичного волевиявлення реальній розстановці сил в парламенті і конкретній кількості депутатських мандатів, отриманих політичними партіями та блоками, що брали участь у виборчих перегонах.

Якщо ж говоримо про ефективність політичного маркетингу чи політичного менеджменту, критерії теж зрозумілі. Ви виграли вибори, провели своє рішення через парламент чи уряд, зібрали більше податків, підвищили пенсії та стипендії студентам і т. ін.

Отже, важливий кінцевий результат, який чітко віддзеркалить рівень ефективності політичної діяльності.

Саме ці питання ми і розглянемо в наступних розділах книги.

15.2. Сутність, типологія і методи політичного прогнозування

Прогнозування політичного розвитку є, очевидно, одним із найважливіших завдань політології, позаяк мати науково обґрунтовані прогнози означає передбачати ті чи інші політичні події, явища і процеси, а відтак — і приймати адекватні до ситуації політичні рішення.

Поняття **прогноз** (від грецьк. — передбачення) означає власність свідомості віддзеркалювати дійсність з випередженням.

Прогноз принципово відрізняється від пророцтва та утопізму, оскільки ґрунтується на науковому передбаченні.

Наприклад, соціальні і політичні утопії Т. Кампанелли і Т. Мора (XVI ст.) А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена (XIX ст.), звичайно, містили деякі реальні риси майбутнього, але у своїй більшості були наповнені фантастичними картинками.

У наші плани не входить розгляд ірраціональних аспектів пророцтва та утопізму, замішаного на міфах і видіннях. Тому ми з вами розглянемо проблеми наукового прогнозування, які досліджуються на основі використання гіпотез, законів і теорій, що вже напрацьовані політологією та суміжними суспільними науками.

Отже **політичне прогнозування** — це процес науково обґрунтованого отримання інформації про можливий стан політичної сфери суспільства (політичних структур, політичних відносин, політичної діяльності та політичної свідомості) в майбутньому на основі вже відомих знань про минуле і сьогодення.

Семантичний аналіз (А. Моль) виокремлює два види прогнозу: екстраполяційний і цільовий [130].

Екстраполяційний (пошуковий) прогноз передбачає майбутнє, яке *самоорганізується*, методом продовження (екстраполяції) закономірностей із сьогодення в майбутній період.

Цільовий (нормативний) прогноз передбачає майбутнє, яке *свідомо організоване*, методом реалізації намічених раніше планів.

Досвід показує, що всього не екстраполюєш і всього не організуєш. Отже, реальне політичне життя характеризується гармонічним (несиметричним) поєднанням екстраполяційного і цільового прогнозування.

Екстраполяційний (пошуковий) прогноз описує можливий стан політичної події, явища, процесу з урахуванням керівного впливу. Він прагне відповісти на запитання, що найвірогідніше відбуваються в майбутньому, якщо збережуться існуючі нині тенденції розвитку політичної сфери.

Цільовий (нормативний) прогноз пов'язаний з постановкою цілей, описом параметрів суспільства або суб'єкта політики, шляхів і засобів їх досягнення. Цей вид прогнозу покликаний дати відповідь на запитання, якими шляхами досягти бажаного результату, наприклад, переконати громадян певним чином проголосувати на референдумі.

За термінами виокремлюють такі прогнози:

- оперативні (1–3 місяці), які стосуються поточних політичних подій і явищ;
- короткострокові (1–2 роки), пов'язані з прогнозуванням результатів виборів, розвитку політичної кризи тощо;
- середньотермінові (5–7 років), пов'язані з розвитком держав, блоків, системи міжнародних відносин;
- довгострокові (до 20 років), які торкаються загальних проблем глобального політичного розвитку;
- стратегічні (понад 20 років), які розраховані на подальшу перспективу, коли очікуються значні якісні зміни і т. ін.

Політичне прогнозування використовує такі методи:

- **метод експертних оцінок**, коли підбираються експерти, готуються відповідні анкети, збираються експертні висновки, що аналізуються і оцінюються з погляду достовірності;
- **“метод дельфійського оракула”**, або “метод Дельфі”, який поєднує об'єктивну інформацію з урахуванням великого досвіду та інтуїції експерта. Найбільше використовується в короткотермінових прогнозах;
- **метод екстраполяції**, спрямований на побудову динамічних показників процесу (статистичних або логічних рядів), що прогнозується з використанням теорії ігор, ймовірностей;

- **метод аналогії**, який використовує методологію порівняльної політології;
- **методи імітаційного моделювання**, коли вибудовується імітаційна математична модель політичного об'єкта (системи міжнародних відносин, політичної системи держави і т. ін.), яка досліджується за допомогою ЕОМ з використанням альтернатив, зміни параметрів досліджуваної системи і т. ін. [86].

Оскільки політична сфера суспільства є надзвичайно складним об'єктом для дослідження, політичне прогнозування розробляється, як правило, у вигляді альтернатив розвитку, що мають вірогідний характер.

Алгоритм політичного прогнозування передбачає етапи:

- передпрогнозний (розробка програми дослідження);
- побудова базової моделі (методом системного аналізу);
- збирання даних прогнозного фону (тенденції соціально-економічного розвитку, соціальна, міжнародна, міжнаціональна обстановка, громадська думка);
- побудова пошукових прогностичних моделей;
- побудова нормативних (реальних) моделей;
- оцінка достовірності і точності прогнозу;
- вироблення рекомендацій для політичного рішення;
- критичний аналіз прогнозу.

15.3. Сутність і методи ухвалення політичних рішень

Будь-яка політична система має спеціалізовані організації або коло осіб, які уповноважені правовим шляхом [69] чи санкціоновані неформально ухвалювати політичні рішення. В останньому разі їх виокремити доволі важко, оскільки ці суб'єкти політики перебувають у тіні.

Зазначені особи (персонально або у складі цих організацій) є елітою певної політичної системи. А еліта, у свою чергу, є суб'єктом влади та впливу [70; 256; 330].

Політична практика має чимало прикладів, коли офіційні урядові інституції, які, на перший погляд, повинні нести відповідальність за процес ухвалення рішень, реально є маріонетками.

Найхарактерніший приклад — органи державної та місцевої влади в колишньому СРСР, які де-юре вважалися повновладними, а де-факто виконували рішення партійних комітетів КПРС. Отже, на поверхні висновок — відповідь на запитання щодо того, хто конкретно приймає ухвали, не може робитися лише на основі розгляду конституційних норм. Особливо слід зважати на це, аналізуючи авторитарні й тоталітарні політичні системи, де більшість норм, що регулюють суспільно-політичні відносини, не є правовими. Як приклад можна навести “архітектора китайських реформ” Ден Сяопіна, який, не обіймаючи офіційних посад у державі або правлячій у Китаї компартії, тривалий час у 80–90-х роках визначав стратегічний курс розвитку своєї країни.

Західна політологія у другій половині ХХ ст. активно розробляла проблеми ухвалення політичних рішень. З’явився навіть термін — *теорія ухвалення політичних рішень*, в розвиток якої найбільший внесок зробили Г. Саймон [194] і Р. Дал [268].

Г. Саймон вважав, що теорія ухвалення політичних рішень визначає не тільки політичну поведінку, а й детермінує організаційну структуру суспільства, а Р. Дал визначив фактори, від яких залежать політичні рішення.

У будь-якому разі політологи єдині в тому, що, власне, процес прийняття ухвал визначається як послідовність таких операцій:

- постановка проблеми;
- збір інформації;
- виокремлення можливих альтернатив;
- добір конкретної альтернативи розв’язання проблеми.

Як правило, процесу прийняття ухвал передуює аналіз проблемної ситуації. Кожна політична система виробляє певні процедури їх прийняття. Скажімо, в авторитарних або тоталітарних суспільствах джерело влади — харизма лідера й засоби забезпечення підкорення підлеглих часто-густо отожднюються з процедурами прийняття ухвал. Хоча такий підхід абсолютно не означає, що в цих суспільствах не використовується раціональна техніка прийняття ухвал.

Навпаки, у чітко побудованій ієрархічній системі навіть легше формалізувати процес прийняття ухвал, принаймні на етапах постановки проблем і виокремлення альтернатив. Наприклад, підхід до складання п’ятирічних планів у колишніх соціалістичних країнах є якраз спробою формалізації процесів управ-

ління суспільним розвитком. Інша річ, що здебільшого цей підхід доводився до абсурду, коли суто місцеві, локальні проблеми можна було розв'язувати лише за санкцією центральної влади. Найяскравіший приклад: будівництво в Києві Палацу культури “Україна” треба було “пробивати” у московських лабіринтах влади, а тодішній лідер республіки за самовільне будівництво був навіть покараний по партійній лінії за те, що не “узгодив” свого рішення з Політбюро ЦК КПРС.

Існує **три типи рішень**: фундаментальні, або стратегічні, законодавчі та адміністративні.

Фундаментальні рішення ухвалюються конституційним або насильницьким, революційним шляхом. Вони стосуються статусу правлячих осіб, органів (президента, парламенту, уряду, судових і прокурорських органів та ін.), моделей ухвалення політичних рішень.

Законодавчі рішення ухвалюються вже в межах конституційного поля або так званої революційної законності, декларованої як конституційної. Ці рішення торкаються статусу й прав більшості членів суспільства (інколи і всіх громадян), прийомів і процедур ухвалення рішень у співавторстві. До такого типу рішень належать закони, укази президента, постанови парламенту та уряду.

Адміністративні рішення стосуються невеликої кількості людей і можуть видаватись у вигляді розпоряджень, інструкцій, наказів тощо.

До осіб, які ухвалюють рішення, належать індивідууми, котрі несуть державну або юридичну відповідальність за певні політичні рішення. Отже, це люди, які становлять собою правлячу еліту суспільства: парламентарії, урядовці, адміністративні керівники всіх рівнів державності та всіх гілок влади.

Правила ухвалення рішень полягають у дотриманні формальних і неформальних критеріїв, що встановлюють процедури перетворення альтернативного проекту в ухвалене рішення, обов'язкове для виконання. Це може бути конституційна більшість (двома третинами), голосування простою більшістю (50 % +1), рейтингове голосування (ухвалюється проект, який набрав найбільше голосів, але не набрав 50 %), нарешті, рішення, що ухвалюються лише за умови згоди всіх осіб, які мають право голосу (консенсусне рішення).

Під час аналізу ухвалених політичних рішень дуже важливо знати ситуацію, в якій вони ухвалювалися, сприйняття суспільством цих рішень та їх результативність. Це дасть змогу об'єктивно оцінити всі аспекти проблем, що аналізуються.

Наприклад, різні політичні сили Переяславську угоду 1654 р., що її підписав Б. Хмельницький з московським царем, тлумачать абсолютно по-різному. Одні підтримують її, інші вважають зрадою інтересів українського народу. Але кожне рішення ухвалюється в певних політичних і соціально-психологічних умовах. Скажімо, не всі знають, що той самий Б. Хмельницький пізніше збирався розірвати договір з Московією за порушення нею багатьох статей угоди.

Виокремлюють **три основних методи ухвалення рішень**: раціональний; послідовних порівнянь (або “метод гілок”); змішано-скануючий.

Раціональний метод спрямований на ухвалення раціонального рішення, що базується на розумінні цінностей та цілей і на чітких процедурах. Згідно з цією теорією виконавець або законодавець повинен чітко дотримуватися розроблених процедур на кожному етапі ухвалення рішень, що забезпечить найкраще використання наявних ресурсів у досягненні поставленої мети.

Цей метод передбачає, що особи або організації, які ухвалюють рішення, мають об'єктивну інформацію, а також є об'єктивними й незацікавленими у прийнятті того чи іншого варіанта рішення. Крім того, мається на увазі існування достатнього резерву часу для ухвалення рішень.

Однак життя набагато складніше, а проблеми дуже важко адекватно формалізувати, не кажучи про об'єктивність і неупередженість тих, хто ухвалює рішення.

Спробою подолати ці недоліки було запровадження **методу послідовних порівнянь**. Він полягає в ухваленні послідовних маленьких кроків для досягнення цілей з подальшим зіставленням їх, порівняння їх з реальними потребами, настановами певних політичних сил, суспільних груп і т. ін. Цей метод використовують з огляду на те, що політика ніколи не робиться “раз і назавжди”, а безперервно перероблюється після ланцюжка коротких порівнянь і “маленьких” рішень. Кожний серйозний політик розуміє, що будь-яка стратегія сприяє реалізації лише час-

тини поставлених цілей, що в цьому процесі можуть поставати й постійно постають певні непередбачувані проблеми і перешкоди. Як наслідок постає потреба постійно коригувати політичний курс, урахувувати нові умови ухвалення політичних рішень.

Недоліками методу послідовних порівнянь є певна фрагментарність і непослідовність, коли окремі “маленькі” рішення можуть не “вписуватись” у загальну стратегію, ухвалюються, можливо, зручні, проте не оптимальні з огляду на ефективність функціонування політичної системи рішення.

Змішано-скануючий метод покликаний поєднати фундаментальний процес ухвалення політичних рішень з подальшою їх розробкою.

Такий метод уможливорює раціональний аналіз найважливіших, ключових елементів проблеми і менш детальне дослідження другорядних аспектів. Він сприяє адаптації політичної системи до швидкоплинної ситуації в поєднанні з необхідною гнучкістю процесу ухвалення рішень відповідно до конкретних умов.

Отже, методи ухвалення рішень сприяють цілісному й динамічному аналізу політичних подій і явищ (використовуючи системний або історичний варіант методу), дають змогу об'єднати інші методи, спираючись на аналіз раніше ухвалених рішень.

Зазначена група методів використовує такі поняття:

- центр ухвалення рішень (президент, уряд, парламент та ін.), що розглядається як суб'єкт політичної діяльності;
- процес (технологія) ухвалення рішень;
- політичне рішення або вибір способу політичної дії;
- реалізація обраної послідовності практичних дій з використанням відповідних засобів досягнення політичних цілей.

Від методів ухвалення рішень багато в чому залежить ефективність соціального управління, а відтак стабільність суспільної системи як цілого.

Розрізняють формальний, змагальний і колегіальний методи ухвалення рішень, особливості реалізації яких розглянемо далі.

З огляду на предмет практичної політології, її методологічний інструментарій, маємо визначити й основні сфери застосу-

вання цієї галузі науки про політику: політичний маркетинг і менеджмент, які й є об'єктом окремого дослідження.

На завершення ознайомимось з методами ухвалення рішень, які використовують прихильники теорії груп.

МЕТОДИ ТЕОРІЇ ГРУП

Основні ідеї теорії груп (А. Бентлі, С. Фрейд, А. Джордж, І. Джейніс, А. Семел, Д. Мініх) полягають у розгляданні як об'єкта політичного аналізу не індивіда, а сукупностей індивідів, а також впливу їх один на одного. Поняття “група” використовується тут як певна кількість громадян, котрі беруть участь у масовій діяльності, яка, втім, не заважає їм займатися іншими видами групової діяльності. Кожна група має свої інтереси, які вона прагне реалізувати.

Методологія теорії груп полягає в аналізі політики через призму зіткнення груп тиску в процесі прийняття політичних рішень. Проте це лише одна з форм групової діяльності. Крім неї досліджують проблеми політичного лідерства, неорганізованої суспільної думки, формальних інститутів, політичних партій і рухів, законодавства і т. ін.

Прихильники теорії груп оперують термінами “потенційні групи”, “приховані (неорганізовані) інтереси”, “мажоритарні групи (електорат)”, “офіційні групи (особи, які виконують формальні функції)” та ін.

Вплив груп на політичну діяльність і процеси в різних країнах може вивчатися в розрізі:

- загальнонаціонального або регіонального характеру груп;
- універсальності та специфічності останніх;
- характеру структури й членства;
- існуючих лідерів і ресурсів;
- використання методів мобілізації громадської думки;
- ступеня й характеру взаємодії з партіями та іншими суспільними організаціями;
- рівня та ступеня автономії й характеру внутрішньої організації.

Загалом, використовуючи численні емпіричні дослідження, прихильники теорії груп істотно вплинули на розвиток політичних досліджень, особливо в межах політичного біхевіоризму [285; 293; 303; 338; 351].

Отже, варто зазначити певну невизначеність і неузгодженість у політологічних рядах щодо методологічної та методичної бази політології. Але будьмо оптимістами. Можливо, читачам вдасться примирити сучасних класиків і запропонувати власну унікальну парадигму цієї дуже корисної й цікавої науки.

Наостанку зазначимо, що при ухваленні політичних рішень надзвичайно важливе значення має **інформаційно-аналітична база їх підтримки**.

Ця технологія потребує:

- оцінок рівня інформування учасників ухвалення політичних рішень та їх впливу на можливі рішення;
- політичний моніторинг і раннє передбачення небажаних сценаріїв розвитку ситуації;
- політичний контекст — аналіз позицій прихильників і противників цього рішення;
- прогнозування можливої долі цього політичного рішення тощо.

Політичний маркетинг

16.1. Поняття маркетингу.

Функції і види політичного маркетингу

Власне, термін “**маркетинг**” походить від англійського слова *market* — ринок. Запроваджений він був представниками Гарвардської економічної школи США, які, вивчаючи процеси стихійності та непередбачуваності капіталістичного ринку, дійшли висновку, що саме ці його характеристики спричиняють економічні та політичні кризи в суспільстві. Не виходячи за межі основних постулатів ринкової економіки, вони розробили основи механізму управління та планового регулювання, що дістав назву “маркетинг”. На їхню думку, маркетинг — це система заходів щодо управління операціями збуту та торгівлі, регулювання ринкових процесів і вивчення кон’юнктури й закономірностей функціонування ринку.

Політична діяльність за будь-яких умов, суспільно-політичних систем і типів державного устрою також спрямована на завоювання та утримання контролю над ринком, але ринком специфічним — ринком влади, а через нього — над політичною та іншими сферами суспільства. За тоталітарних і диктаторських режимів боротьба точиться переважно силовими методами, аж до фізичного знищення опонентів.

В умовах більш-менш демократичного суспільства, за наявності демократичних механізмів і процедур формування представницької, виконавчої та судової гілок влади в державі, відповідної політичної культури та ментальності політична діяльність також може розглядатися як змагання за певними правилами за контроль над ринком влади. Зрозуміло, ці правила мають бути зафіксовані в нормах законодавства, традиціях політичної поведінки виборців і претендентів на політичну владу.

Отже, за умов цивілізованого змагання за право управляти політичною сферою суспільства під **політичним маркетингом ми будемо розуміти сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування, регулювання та впровадження**

у суспільно-політичну практику тих чи інших настанов суспільної свідомості з метою завоювання та утримання контролю за ринком влади.

Дослідження суспільно-політичних структур, політико-психологічної та правової культури суспільства, інформаційного банку лідерів проводиться передусім з метою виокремлення, описування, класифікації та аналізування політичних і соціально-психологічних настанов електорату, політичної та правлячої еліти суспільства.

Відповідно до цих настанов розроблюють і впроваджують адекватні іміджі певних соціальних, політичних інститутів, окремих лідерів, особистостей, ідей, доктрин, програм і т. ін.

Під регулюванням правовими, адміністративними, політичними та іншими засобами політичних відносин у процесі функціонування політичної сфери суспільства насамперед розуміють вибір норм представництва та процедур обрання законодавчих, виконавчих і судових органів влади.

Інакше кажучи, під політичним маркетингом розуміють дослідження суспільної свідомості з метою “упаковки” й “продажу” їй таких характеристик суб’єктів політики, які різні соціальні групи населення готові “купити” за певну соціальну ціну.

Грунтуючись на базових характеристиках ринку влади (демократичного чи тоталітарного), виокремлюють відповідно політичний маркетинг демократичного й тоталітарного суспільств.

Ураховавши ці специфічні особливості політичної діяльності в таких суспільствах, назвемо такі **функції політичного маркетингу**.

1. Формування інформаційного банку, що складається з даних статистики, різних форм урядової й неурядової звітності, результатів досліджень у галузі економіки, політики, психології, демографії тощо.

2. Розроблення методів аналізу та обробки даних інформаційного банку, виокремлення ключових показників, що найповніше характеризують об’єкти та суб’єкти політики.

3. Оцінювання й аналізування умов політичного ринку, маркетингового середовища (мікро й макро). (Під мікросередовищем розуміють сукупність сил, які діють під безпосереднім контролем або керуються цією партією, соціальною групою, лі-

дером і т. ін. А під макросередовищем — глобальні чинники: економічні, соціальні, політичні, психологічні, демографічні та ін.)

4. Аналізування ринкових можливостей тих чи інших партій, суспільних інституцій, ідей, особистостей.

5. Розроблення оцінних і прогнозних моделей політичного попиту, життєвого циклу об'єктів і суб'єктів політики (партій, програм, ідей, лідерів) і політичної поведінки останніх.

6. Аналізування ефективності політичного маркетингу, коригування обраних форм і методів політичної діяльності і т. ін.

Виходячи з типології політичних об'єктів і суб'єктів виокремлюють політичний маркетинг політичних, державних та інших інституцій, окремих організацій, політичних лідерів, а також ідей, програм, концепцій, доктрин тощо.

Отже, узявши до уваги вищезгадане, розглянемо найважливіші види та невід'ємні складові політичного маркетингу як дослідження політичного ринку (через вивчення громадської думки), виборчу інженерію і політичне рекламування, які є важливими інструментами політичної боротьби за будь-яких суспільних умов і політичних режимів.

16.2. Дослідження політичного ринку

Однією з найважливіших складових політичного маркетингу є вивчення особливостей функціонування ринку влади в певному суспільстві. (Тут, до речі, слід зауважити, що ринок влади існує не лише в демократичних суспільствах. Ми маємо певні підстави говорити про ринок влади і в тоталітарних державах, вважаючи, що й там існують конкуренція й боротьба за владу. А різниця полягає лише в рівні цивілізованості змагань за владу та в наявності певних “правил гри”, загальноприйнятих у цьому суспільстві.)

Дослідження ринку влади передбачає вивчення та аналізування політичної культури суспільства, рівня розвитку партійно-політичних структур, банку політичних лідерів (тобто політичної та правлячої еліти) і, звичайно, настанов суспільної свідомості.

Якщо перші три чинники досліджуються традиційними методами політичного аналізу, то стереотипи суспільної свідомості можна дослідити насамперед через вивчення громадської думки.

Вивчати громадську думку можна через опосередковані, прямі й спеціалізовані канали надходження інформації.

Опосередковані канали висловлювання громадської думки — засоби масової інформації (преса, радіо, телебачення, відео, комп'ютерна, електронна пошта тощо), документи засідань органів влади, суспільно-політичних організацій, матеріали державних органів управління статистики, спецслужб, органів внутрішніх справ, армії та ін.

Прямі канали висловлювання громадської думки — особисті контакти працівників органів управління з населенням на зборах, мітингах, страйках, прийом громадян, через листування і т. ін.

Спеціалізовані канали висловлювання громадської думки є найнадійнішими, оскільки дають змогу отримувати з допомогою соціологічних і соціопсихологічних методів надійну й репрезентативну (адекватну) інформацію з широкого кола питань.

На відміну від **опосередкованих каналів** (які дають змогу дослідити методом контент-аналізу лише основні тенденції громадської думки), **прямих каналів** (які надають інформацію про думки найактивнішої частини населення, яка пише листи, звернення, виступає на мітингах і т. ін.) саме **спеціалізовані канали** висловлювання громадської думки мають стати науковою базою для проведення політичного маркетингу.

ВИДИ ОПИТУВАНЬ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

Опитування громадської думки поділяються на інтерв'ю та анкетні опитування.

Інтерв'ю проводять у формі розмови інтерв'юера з респондентом (опитуваним). Запис відповідей здійснюється соціологом вручну або на плівку (аудіо чи відео).

Анкетне опитування передбачає фіксований порядок опитування респондента за чітко побудованою формою анкети: запитання — варіанти відповідей.

Розрізняють такі анкетні опитування громадської думки: роздавальне, телефонне, пресове, поштове (у тому числі електронною поштою), комп'ютерне.

Роздавальне опитування — основний вид анкетного опитування. У цьому випадку дослідник безпосередньо вручає анкету респондентові, який повертає останню після заповнення. Такий спосіб уможливує з допомогою спеціальних процедур забезпечення надійності, репрезентативності і якості опитування, гарантує практично повне повернення анкет.

Телефонне анкетне опитування передбачає використання телефону для спілкування інтерв'юера та респондента.

Якщо респондент є постійним учасником опитувань певної соціологічної мережі, можливе використання автовідповідачів, які запишуть відповіді респондента на аудіоплівку.

За аналогічною схемою проводять опитування з допомогою електронної пошти та персональних комп'ютерів, встановлених у респондентів.

Може використовуватися електронно-обчислювальна техніка і в разі телефонного опитування, коли результати відповідей через спеціальні пристрої вводяться безпосередньо в комп'ютер соціологів.

Водночас слід зауважити, що такі опитування можуть бути репрезентативними лише за високого рівня телефонізації та комп'ютеризації населення.

У разі використання методу **поштового опитування** анкети розсилають і повертають дослідникові поштою. Попри легкість організації, незначні витрати та масштабність можливого охоплення населення слід зазначити, що кількість повернутих анкет становить у середньому близько 5 %. Існує й проблема репрезентативності, оскільки відповідають на анкету лише ті, хто цього сам хоче.

Коли проводиться **пресове опитування**, анкета публікується в газеті, а після заповнення респондентом надсилається поштою. Досвід показує, що в разі регулярного проведення таких досліджень кількість повернутих анкет може досягати десятків тисяч.

Маючи такий первинний респондентський масив, можна суттєво підвищити надійність інформації через так званий ремонт вибірки, тобто наближення соціально-демографічних параметрів

вибірки до відповідних параметрів населення територій (країни, регіону, міста тощо), де проводиться опитування громадської думки.

Безперечно, проблема репрезентативності в разі проведення пресових опитувань є досить складною і її потрібно враховувати, оцінюючи результати дослідження.

ФУНКЦІЇ ОПИТУВАНЬ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

Під час проведення політичного маркетингу опитування громадської думки виконують три основні функції: політичну, ідеологічну й соціальну.

Політична функція полягає в політичній розвідці, дослідженні суспільних настроїв, соціальних настанов електорату, ставлення широких верств населення до різних соціальних проблем, окремих осіб.

Опитування дають змогу оцінити палітру політичних орієнтацій виборців, імідж “ідеального” політичного діяча, який сформувався в суспільній свідомості.

Ідеологічну функцію слід розглядати в таких аспектах:

- регулярність проведення опитувань сприяє створенню моніторингу (безперервного стеження) за ефективністю впливу політичних акцій на різні категорії електорату, дає змогу виявити, як реагують основні прошарки населення на ідеї, гасла, політичні програми, форми їх подання, манеру лідерів триматися і т. ін.;
- дані опитувань справляють значний ідеологічний вплив, сприяють формуванню громадської думки в заданому напрямі. Якщо тонко вбудувати соціально-психологічну настанову сприйняття в запитання анкети, можна “підказати” бажану відповідь.

Крім того, результати опитувань громадської думки можуть використовуватися для маніпулювання суспільною свідомістю. Скажімо, можна в потрібному напрямі інтерпретувати отримані відповіді, привернути увагу до зростання популярності одного лідера, промовчати щодо іншого і т. ін.

Соціальна функція опитувань також має кілька аспектів:

- результати містять інформацію про потреби, інтереси, вимоги, претензії населення до влади, які остання не повин-

на ігнорувати й мусить використовувати під час вироблення управлінських рішень;

- громадська думка через опитування реалізує функцію соціального контролю, відкриває важливий канал зв'язку між владою та громадськістю, а інколи реалізує й деякі функції прямої демократії;
- опитування дають змогу точніше визначити співвідношення політичних сил у суспільстві, що є одним із чинників політичної та соціальної стабільності;
- дані опитувань уможливають довготермінове прогнозування соціального розвитку суспільства і т. ін.

Крім того, опитування громадської думки можуть бути стратегічними й описовими (допоміжними).

Стратегічне використання опитувань, скажімо, під час проведення виборів, полягає в оцінюванні загальнополітичної ситуації, сильних і слабких сторін кандидатів, у визначенні на основі соціальних, демографічних, геополітичних чинників шансів кандидата в тих чи інших регіонах.

Реалізація описової функції дає змогу кандидатам та їхнім командам дізнатися про те, хто лідирує, які проблеми виборці вважають для себе найважливішими і т. ін.

Отже, дослідження громадської думки є однією з найважливіших складових політичного маркетингу, бо без об'єктивної соціальної інформації про реальний стан справ у суспільстві, ставлення широкого загалу до ключових питань громадського життя, до окремих суспільних інститутів (держави взагалі, парламенту, уряду, політичних партій, окремих лідерів та ін.) неможливо приймати відповідальні рішення. Маючи таку інформацію, центри влади можуть адекватніше впливати на стан справ у суспільстві, підвищувати ефективність управлінських рішень, мати зворотний зв'язок з громадськістю про рівень сприйняття нею певних законопроектів, постанов, загальнополітичних рішень.

16.3. Виборча інженерія

Одним із найпоширеніших видів політичного маркетингу, що використовується під час політичної боротьби за мандати виборчої представницької та виконавчої влади, є **виборча інженерія**. Під останньою розуміють пристосування виборчих

процедур до реалізації інтересів правлячої і політичної еліти щодо завоювання та збереження влади в державі (регіоні, місті тощо).

Порівнюючи з цього погляду типи виборчих систем, слід зазначити, що мажоритарна процедура виборів призводить до більших (ніж за пропорційної системи) відхилень волевиявлення громадян через “своєрідне” компоновання виборчих округів і різні пропорції населення, яке там проживає.

У результаті такої виборчої інженерії часто траплялися випадки, коли партії вигравали вибори за кількістю голосів виборців, але програвали їх за кількістю отриманих депутатських мандатів.

Аналізуючи характер репрезентативності виборчих систем, слід зазначити, що окрім “системних помилок” у підрахунках не останню роль відіграють й інші чинники. Такі, скажімо, як кількість партій, котрі беруть участь у виборах.

Ми вже говорили про фактично втрачені голоси виборців за дрібні партії, які не можуть подолати кваліфікаційний бар’єр. Але навіть якщо невеличка політична партія й спромоглася здолати так званий кваліфікаційний бар’єр, це ще не означає, що інтереси її виборців неодмінно будуть враховані. Як правило, їх ігнорують партійні “гранди”. Хоча можливі й інші варіанти.

Упродовж багатьох років у Німеччині не дуже популярною серед виборців є Вільна демократична партія (ВДП), яка постійно балансує на межі інтересів СДПН і ХДП/ХСС, має набагато більший вплив у бундестазі, ніж можна було б сподіватися, з огляду на кількість голосів виборців, які за неї сплосують. А якщо проаналізувати рівень впливовості баварської регіональної партії ХСС на політику всього християнсько-демократичного блоку ХДП/ХСС, можна побачити, що часто-густо регіональна філія диктує свої правила гри загальнонаціональній партії.

Отже, можна зазначити, що не тільки виборча інженерія й недоліки виборчих систем можуть суттєво скоригувати волю виборців. Політичні “ігри” вже після виборів досить часто зводять нанівець результати голосування. Навіть результати всенародних референдумів можуть неоднозначно трактуватися різними політичними силами. Особливо тоді, коли запитання, внесені до бюлетеня, сформульовані з погляду соціології некоректно (як на референдумі, проведеному в СРСР 17 березня 1990 р.) або не

подобаються певним політичним угрупованням, які мають впливове представництво в парламенті та уряді.

Аналізуючи українське виборче законодавство, слід зазначити, що закон про вибори народних депутатів України, за яким було проведено виборчу кампанію 1994 р., вочевидь був сконструйований під інтереси правлячої компартійно-номенклатурної більшості в парламенті зразка 1990 р. Оскільки цьому складу Верховної Ради не хотілося на рік раніше складати свої повноваження, він прийняв ще консервативніший закон, аніж раніше Верховна Рада УРСР (коли Україна ще перебувала у складі Радянського Союзу).

Насамперед це стосується процедури голосування в другому турі виборів, де було встановлено, що для обрання депутатом один з двох фіналістів мав набрати 50 % плюс один голос від кількості виборців, які взяли участь у виборах (але не менше 25 % від загальної кількості виборців округу). У попередньому виборчому законі, нагадаємо, для перемоги в другому турі голосування було потрібно набрати відносно більшість голосів.

Зрозуміло, що за таких умов майже неможливо обрати працездатний парламент. А це, у свою чергу, якби вибори не відбулися, давало б підстави старому складові парламенту претендувати ще на один рік “народного представництва”.

Елементи виборчого законодавства, що регулюють висування, реєстрацію, підрахунок голосів і “кваліфікаційні депутатські бар’єри”, суттєво впливають на результати голосування. І ці методи виборчої інженерії є інструментарієм реалізації політичних цілей правлячих кіл цілком легальним, правовим шляхом.

Отже, можна назвати такі **основні методи виборчої інженерії**, що використовуються владною елітою для утримання демократичним шляхом політичної влади:

- зміна виборчих процедур (про що йшлося раніше);
- стимулювання та переміщення виборців з одних виборчих округів до інших;
- маніпулювання кордонами виборчих округів;
- вибір відповідного часу для проведення виборів;
- добір лояльного до правлячої еліти складу виборчих комісій.

Однак слід зазначити, що для внесення змін до попередніх виборчих законів або прийняття нового виборчого законодав-

ства, як правило, необхідно мати конституційну більшість, що становить $\frac{2}{3}$ депутатських мандатів у парламенті від загальної кількості депутатів. Аналогічні норми використовуються в багатьох країнах для визначення результатів голосування на референдумах і під час опитувань населення з найважливіших питань суспільного життя.

Зрозуміло, що це не так просто.

Не менш складним є питання переміщення, скажімо, традиційно більш консервативного сільського населення до міст (або навпаки), корінного населення до районів, де, на думку правлячих кіл, “завеликі” проценти етносів-мігрантів.

Наприклад, організувати під час проведення виборів навчання військових запасу або цивільної оборони для осіб, які мають владу, значно простіше. Досвід показує, що цим методом виборчої інженерії в Україні користувалися її колишні керівники під час виборчої кампанії до Верховної і місцевих Рад народних депутатів 1990 р. Дехто з них переміг на виборах, позаяк організувати “правильне” голосування на закритих від спостерігачів виборчих дільницях значно простіше, ніж на звичайних.

Маючи інформацію про традиції голосування на виборах, референдумах, під час опитувань в окремих виборчих округах і в країні загалом, правляча еліта часто-густо використовує такий випробуваний метод, як маніпулювання кордонами виборчих округів.

У цьому випадку правлячі кола можуть йти двома шляхами:

- об’єднанням районів, де мешкають прихильники кандидата, в округи з гарантованою перемогою за рахунок збільшення “своїх” голосів;
- поділом районів, де мешкають прихильники опонентів, на округи, де їхні голоси розчиняться в більшості “своїх” голосів.

Слід зазначити, що проблема конструювання виборчих округів є досить-таки складною. До того ж вона потребує врахування співвідношення кількості населення в кожному окрузі. Крім того, не можна забувати й про кордони адміністративно-територіального поділу, специфічні інтереси різних соціальних груп населення (за віком, національністю, родом занять тощо). Виходячи з цього стає зрозумілою складність, на перший погляд, “простого” завдання виборчої інженерії. Якщо нею займаються

професійні апаратники, фахівці з виборчих процедур і менеджери виборчих кампаній, які мають відповідні знання й досвід розв'язання проблем виборчої інженерії, це гарантує суттєву перевагу правлячим колам під час проведення виборів.

Ще один аспект, на який треба звернути увагу, стосується вибору часу для проведення виборів парламенту, президента, місцевих органів влади.

Якщо, скажімо, певна партія або виборчий блок щойно перемогли, наприклад на президентських виборах, цілком логічним кроком для них буде якнайшвидше провести парламентські вибори, аби використати позитивний потенціал першої перемоги. Це також є досить вагомим і ефективним інструментом політичної боротьби, який часто використовується поряд з методами виборчої інженерії.

16.4. Політичне рекламування. Імідж

Вивчаючи проблеми політичної реклами, політичний лідер та його команда неминуче стикаються з образом ідеального та реального діяча, який сформувався в суспільній свідомості виборців. Такий образ отримав назву **імідж** (від англ. *image* — образ, подоба), що, у свою чергу, дало ім'я науці **іміджології**. Остання вивчає проблеми формування й створення в суспільній свідомості образів суспільних інститутів (держави, політичних партій, організацій, установ) та окремих політичних лідерів, розробляє сукупність прийомів, технологій і засобів формування в суспільній свідомості відповідних образів реальних суб'єктів політики.

Політичним рекламуванням люди займалися з давніх-давен, ще з тих часів, коли з'явилися держава й політика. Скажімо, ще 1633 р. папа римський Урбан VIII заснував конгрегацію пропаганди. Зрозуміло, що основним завданням цієї інституції було здійснення політичної реклами католицької церкви. Однак справжня революція в цій галузі відбулася лише на початку ХХ ст. І пов'язують цей якісний прорив з бурхливим розвитком індустрії опитувань громадської думки та зростанням ролі засобів масової інформації в політичному житті суспільства.

На початку ХХ ст. соціологічними й соціопсихологічними дослідженнями в політичній сфері суспільства займалися пере-

важно фахівці, які працювали в рекламній індустрії, де вони проводили маркетингові дослідження з вивчення попиту на певні товари та послуги.

Але перші фахівці у зв'язках з громадськістю все-таки з'явилися ще на початку XIX ст., коли Британське казначейство (1809) запровадило посади прес-секретарів. Згодом, переконавшись у необхідності виконання подібної роботи професіоналами, англійський уряд Ллойда Джорджа (1912) також організував групу лекторів для роз'яснення своєї політики в галузі пенсійного законодавства. Останні, по суті, стали професійними політ-пропагандистами.

З розширенням арсеналу політичних досліджень вивченням соціальних, ідеологічних і політичних настанов й уподобань виборців, їхніх симпатій і антипатій займаються професіонали в галузі політичної реклами. Серед них виокремлюються не лише експерти з організації та проведення опитувань громадської думки, а й фахівці з опрацювання результатів досліджень, їх тлумачення та використання в масових політичних кампаніях.

Водночас було б помилкою шукати позитивний досвід у галузі управління громадською думкою лише в західних демократіях. У тоталітарних суспільствах XX ст. (СРСР, Німеччині, Італії, Китаї, Північній Кореї, на Кубі та ін.) система пропаганди цінностей правлячої еліти працювала потужно й досить ефективно. Політика “промивання мозку” власних громадян і пропагандистська діяльність в її експортному варіанті сприяли тому, що відверто реакційні, репресивні режими мали імідж привабливих і прогресивних. І в цьому контексті, зокрема, діяльність партійно-пропагандистського апарату КПРС може розглядатися як зразкова щодо ефективності, звичайно, на певних етапах розвитку радянського суспільства.

Нині питання політичного рекламування досліджують політологи, соціологи, політичні психологи, фахівці в галузі традиційних і електронних засобів масової інформації, менеджери політичних кампаній, художники й актори — усі, хто так чи інакше пов'язаний з проблемами політичної комунікації та досягнення бажаного результату в політичній діяльності.

Фахівці в галузі іміджології виокремлюють такі **етапи політичного рекламування**.

1. Вивчення ідеологічних і соціопсихологічних настанов громадян щодо іміджу “ідеального” політичного діяча, інституту і т. ін., який сформувався на цьому етапі в суспільній свідомості.

2. Дослідження характеристик іміджу реального кандидата, який сформований (якщо сформований) громадськістю на основі спонтанних, незрежисованих виступів кандидата по телебаченню, радіо, у традиційній пресі — до початку політичної кампанії.

3. Створення (“упаковка”) іміджу кандидата, який можуть “купити” виборці завдяки проведенню рекламної кампанії.

4. Розроблення форм, методів і засобів використання ЗМІ та результатів опитувань у розповсюдженні політичної реклами, базуючись на обраному іміджі.

5. Реалізація (“продаж”) створеного іміджу через засоби масової інформації.

Американські “полстери” (консультанти з питань суспільних досліджень) використовують у своїй роботі різноманітні методи.

Один із них, запозичений з маркетингових досліджень, відомий як метод контрольної групи.

Ця група людей розміщується в кімнаті та дискутує з питань проведення політичної кампанії (виборів, референдуму тощо). Цей мозковий штурм дає багато інформації для фахівців, які відкривають для себе більш глибокі та цінні думки й судження, що їх важко виокремити під час опитувань громадської думки.

Звичайно, полстери намагаються зробити контрольну групу більш-менш репрезентативною, хоча це і не обов’язково.

Такі дослідження мають на меті отримати не стільки соціологічну, скільки психологічну інформацію — мотивацію, уявлення, емоційні аспекти, хоча вони дають змогу дізнатися і про основні проблеми виборців, на вирішення яких мають спрямовувати свої зусилля кандидати.

Окрім того, полстери, користуючись найсучаснішими методами, визначають окремі групи виборців, яким слід надавати перевагу, оцінюють характерні тенденції у зміні громадських настроїв в окремих регіонах. Вони створюють комп’ютерні банки даних, що зберігають характерні приклади поведінки виборців. А це, у свою чергу, дає змогу збагнути зв’язки глибинних існуючих відносин.

Одним із найпоширеніших є метод “зосередження”, коли група громадян, присутніх під час проголошення кандидатом промови, після її закінчення обговорює останню. Звичайно, це дає багато корисної інформації для кандидата та його команди.

Спеціалісти з політичної реклами переконані, що виборці обирають людей, а не проблеми чи програми. Відтак полстери широко використовують результати психофізіологічних досліджень (аналіз висоти тону голосу, тест шкіри і т. ін.) для визначення емоційного відгуку на особистість кандидата та його погляди.

Саме емоційний відгук свідчить про те, чи має кандидат “ауру комунікації”, яка не піддається визначенню, хоча й є визначальною під час голосування.

Основні іміджі, що їх намагаються створити своїм протеже спеціалісти з політичної реклами, — “людина з народу” та “справжній лідер”.

Під час формування образу “людина з народу” кандидат подається як людина, якій притаманні такі цінності, як працелюбність, турбота про сім’ю, патріотизм і т. ін. (У кожному конкретному випадку бажано дослідити домінуючі в буденній свідомості настанови і відповідно до них створювати імідж кандидата.) Одним із надійних засобів досягнення іміджу “народності” є посьмішка кандидата, його проста поведінка, доступність, уміння розповісти анекдот, посміятися.

Задля формування іміджу “справжній лідер” потрібно переконати громадян у тому, що цей політик здатен узяти на себе відповідальність, що він рішучий і послідовний.

Підтриманню іміджу “гарний сім’янин” дуже сприяє образ “першої леді”, яка повинна вміло підігравати, з’являючись на людях разом з політиком і окремо, беручи участь не тільки в політичних, а й культурологічних, добродійних акціях і т. ін.

Якщо кандидат має у своєму творчому доробку наукові праці, досягнення в галузі літератури або мистецтва, це стане в пригоді під час формування іміджу “культурна людина”, що допоможе перехопити в конкурентів частину голосів інтелігенції і т. ін.

Отже, конструюючи імідж політика для кожної з основних категорій населення, бажано передбачити кілька рис характеру кандидата, які їм імпонуватимуть.

Узагалі сучасна наука виокремлює такі **основні підходи до формування іміджу:**

- функціональний (на основі різних типів функціонування об'єктів і суб'єктів політики);
- контекстний (на пристосування до різних контекстів реалізації);
- порівняльний (на зіставленні близьких іміджів).

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ІМІДЖ

До нього належать дзеркальний, поточний, бажаний, негативний, множинний іміджі.

1. **Дзеркальний** імідж відповідає власному уявленню політика або організації про самих себе. Зрозуміло, він здебільшого є позитивним і не враховує думок інших.

2. **Поточний** імідж складається на основі сприйняття суб'єкта політики зовнішнім середовищем, виборцями, колегами, пресою та ін.

3. **Бажаний** імідж є ідеалом, до якого прагне наблизитися суб'єкт політики.

4. **Негативний** імідж є варіантом свідомо створюваного опонентами своєрідного “антиіміджу” даному суб'єктові політики.

5. **Множинний** імідж створюється під час об'єднання вже відомих політиків або політичних партій чи суспільних організацій у передвиборний блок чи в об'єднану політичну організацію.

КОНТЕКСТНИЙ ІМІДЖ

Цей підхід передбачає сприяння впровадженню або функціонуванню іміджу в контексті його використання в певній сфері, орієнтується на певні верстви населення, рівні суспільної свідомості і т. ін.

Наприклад, політик може мати один імідж серед виборців і зовсім інший — серед колег-депутатів, може користуватися популярністю серед товаришів по партії й мати негативний імідж у середовищі державних чиновників і т. ін.

ЗІСТАВЛЮВАЛЬНИЙ (ПОРІВНЯЛЬНИЙ) ІМІДЖ

Такий підхід до формування іміджу полягає в порівнянні тих чи інших іміджевих характеристик. Таке зіставлення може проводитися на рівні параметрів іміджу ідеального й реального політичних діячів, двох або більше лідерів, політичних партій і т. ін.

Зрозуміло, що кожен політик чи політична організація прагне переконати громадян у тому, що він (чи вона) має якнайбільше позитивних рис, але водночас слід пам'ятати, що для всіх абсолютно добрим не будеш. Не варто перебільшувати й роль іміджу, який політичний лідер та його команда намагаються втлумачити в суспільну свідомість. Треба пам'ятати, що в разі невідповідності рис характеру та особистих якостей реального політика тим, що сформовані через засоби масової інформації, під час безпосереднього контакту пересічних громадян з цим політиком ці розбіжності можуть завдати стільки шкоди, що нейтралізувати її буде надзвичайно важко.

Отже, до цих питань бажано ставитися обережно, користуючись старим як світ гаслом ескулапів: не зашкодь.

Насамкінець зазначимо, що імідж є надзвичайно складним феноменом, який створюється на ґрунті надто специфічного сплетіння інформаційних, емоційно-комунікативних і діяльних чинників. Це поєднання раціональних та ірраціональних чинників впливу на суспільну та індивідуальну свідомість потребує комплексного, системного підходу до вивчення цих проблем на основі використання як наукових методів політологічних і соціопсихологічних досліджень, так і творчих методів, прикрас, скоріше, світу мистецтва.

Політичний менеджмент

17.1. Поняття, функції і види менеджменту.

Політичний менеджмент

Під менеджментом (від англ. *management* — керування, управління) взагалі розуміють процес управління матеріальними та людськими ресурсами в інтересах їх ефективного використання з метою досягнення цілей управління суспільством, політичною, економічною або соціальною структурою, окремими спільнотами тощо.

Зрозуміло, що цей процес здійснюється певними групами людей, які відповідно до законодавства та усталених соціальних і психічних норм поведінки, прийнятих у суспільстві, беруть на себе зобов'язання з реалізації влади над державною, комунальною, корпоративною власністю, власністю фірми і т. ін.

Отже, менеджмент розглядається з двох поглядів:

- як соціологічне вчення, що вивчає проблеми управління;
- як практичні рекомендації з управління великим підприємством, фірмою, концерном тощо.

Як соціально-економічне вчення менеджмент виник наприкінці XIX ст., коли були здійснені перші спроби систематизувати знання в галузі управління виробництвом. 1881 р. американець Дж. Вартон розробив перший систематичний курс управління для викладання цієї наукової дисципліни у коледжі. Але широке впровадження менеджменту в практику розпочалося після публікації 1911 р. книги Ф. Тейлора “Принципи наукового управління” та організації Х. Персон першої наукової конференції з цього питання.

Подальший розвиток теорії менеджменту пов'язують з ім'ям керівника великої вугледобувної компанії Генрі Файоля, який сформулював основні принципи й функції менеджменту. Метою його концепції було обґрунтування універсальних принципів управління:

- необхідність підтримки дисципліни;
- ієрархічне підпорядкування;

- одноосібне керівництво;
- корпоративний дух;
- орієнтація на прибуток тощо.

Пізніше у теорії менеджменту були сформульовані **основні функції управління: організація, фінанси, виробництво, маркетинг**.

Історія розвитку управлінської думки свідчить, що у ХХ ст. виникло кілька наукових напрямів менеджменту: раціоналістична школа, школа людських відносин, школа взаємопов'язаних дій — управлінських функцій та ін.

Раціоналістична школа досліджувала питання відповідності фізичних та інтелектуальних даних людей виконуваним ними роботі, вивчала проблеми попередньої підготовки працівників до роботи на виробництві. Засновником цієї школи був американський інженер Ф. Тейлор.

Теорія людських відносин, біля колиски якої стояв Ф. Мейо, базувалася на розумінні того, що навіть і чітко відпрацьовані виробничі операції та висока заробітна плата не завжди ведуть до адекватного зростання продуктивності праці й прибутків. Прихильники цієї теорії не без підстав вважали, що соціально-психологічні чинники також відіграють помітну роль у цих процесах. Такі чинники, як сприятливий морально-психологічний клімат у колективі, турбота керівництва про підлеглих, підвищують задоволеність останніх своєю роботою, а відтак сприяють зростанню ефективності виробництва.

Однак теорія людських відносин не могла дати відповідь на всі запитання, що виникали в процесі управління та взаємин людей у процесі виробництва. Спробу інтегрального розгляду цих питань здійснив Д. Макгрегор, який створив управлінську концепцію на основі поєднання досягнень науки про людську поведінку — психології з процесом управління. Ця концепція, яку ще називають поведінковою, допомагала працівникам якнайповніше розкривати свої здібності та потенціал.

Новий якісний крок у розвитку теорії менеджменту уможливився завдяки появі кібернетики та широкому впровадженню в практику обчислювальної техніки. Виникли кількісні теорії управління, які, використовуючи конкретно сформульовані змінні характеристики об'єкта управління, розробляють

математичні моделі розв'язання конкретних проблем управління на основі оптимізації процесу прийняття управлінських рішень.

Нині характер сучасного виробництва фахівці розглядають як процес безперервних взаємопов'язаних дій, кожна з яких, у свою чергу, також є процесом. Такі дії — **планування, організація, мотивація і контроль** — дістали назву управлінських функцій.

Коротко розглянемо кожен з цих функцій.

Планування полягає у формулюванні цілей об'єкта управління та шляхів їх досягнення. Воно дає уявлення про сучасний стан, напрями необхідного та вірогідного розвитку, а також найефективніші способи вирішення поставлених завдань.

Організація характеризує організаційну побудову об'єкта управління, його внутрішню структурну ієрархію, конкретні завдання, повноваження та відповідальність підрозділів або окремих людей.

Мотивацію використовують з метою створення відповідних матеріальних і моральних стимулів для працівників, щоб забезпечити виконання ними обов'язків стосовно об'єкта управління та суспільства загалом.

Контроль полягає в ретельній перевірці виконання визначених планів, відповідності їх структурі організації, відповідності структури цілям організації і т. ін. Результати контролю використовуються під час вироблення нових управлінських рішень і коригування раніше прийнятих ухвал і організаційних заходів.

Реалізація управлінських функцій потребує не лише певних управлінських рішень, а й наявності необхідної інформації для ухвалення зазначених рішень і зворотного зв'язку про виконання раніше прийнятих.

Усе, що стосується менеджменту на виробництві (на рівні фундаментальних принципів управління), можна й потрібно застосовувати в політичній діяльності, яка, зрозуміло, має певну специфіку починаючи з об'єктів і суб'єктів політики й закінчуючи процесами прийняття політичних рішень і, власне, політичними рішеннями та наслідками їх реалізації. Недарма ж талановиті менеджери виробництва часто-густо стають відомими

політиками та державними діячами, які знаються не лише на принципах управління, а й політичного маркетингу.

Відтак під **політичним менеджментом** будемо розуміти систему управління політичною сферою суспільства на основі використання форм, методів і технологій правового менеджменту та політичного маркетингу.

У першому випадку йдеться про адміністративно-правові, а в другому — ринкові підходи в управлінні політичною сферою.

Отже, **політичний менеджмент** передбачає безпосередній розгляд, ухвалення та втілення в практичне життя політичних рішень. Цю функцію покладено на спеціалізовану групу людей (політична, правляча еліта), яка домагається необхідної поведінки людей — членів суспільства за допомогою правових норм, умовлянь і маніпулювання. Останні три види **соціотехніки управління** інакше називають інструментами регулювання впливу на людей.

Окрім санкцій за порушення суб'єктом або об'єктом політики правових норм (законів, постанов, указів та інших нормативних актів), керівна група може використовувати також засоби заохочення.

До санкцій належать такі засоби переслідування, як звільнення з роботи, заборона на професії, обмеження певних прав (поїздки за кордон, публікування своїх праць тощо), обструкція в засобах масової інформації, судове та адміністративне переслідування.

Серед засобів заохочення можна назвати доступ до матеріальних благ і послуг (квартир, прибуткових посад, спецмагазинів та інших пільг), популяризацію в засобах масової інформації і т. ін.

Такі види впливу на громадськість застосовуються насамперед для того, щоб роз'єднати суспільні групи, які не поділяють панівних у суспільстві норм поведінки, моральних цінностей, оцінок суспільно-політичної ситуації.

Вплив на суб'єкти та об'єкти політики **за допомогою умовлянь** здійснюють тоді, коли намагаються переконати останніх у необхідності того чи іншого політичного вибору. Техніка умовлянь передбачає залучення раціональної та нераціональної аргументації. Активно використовують статистичні дані, факти,

прагматичні аргументи, результати конкретних соціологічних і соціопсихологічних досліджень, логічно пов'язані між собою та аргументами, якими оперують агітатори.

Під час використання техніки нераціональної аргументації зацікавлені особи покладаються не на істинність аргументів, а на особистісні якості людей, котрі поділяють аналогічні думки. Отже, у цьому разі звертаються і покладаються на авторитети, думки більшості громадян і т. ін. Крім того, до цієї групи соціотехнічних прийомів належить і техніка формування емоційного компонента, коли звертаються до стереотипів, національних інтересів, таких засобів емоційної реакції, як висміювання, залякування і т. ін.

Маніпулювання суспільною свідомістю використовують тоді, коли є потреба вплинути на певні суб'єкти або об'єкти політики, які не повинні знати про наміри правлячих чи інших впливових кіл.

Засоби маніпулювання можна поділити на мовні та немовні. Перші передбачають використання певних штампів, термінів, ідеологічних і політичних кліше тощо. До других належать маніпулювання інформацією: блокування "невигідної" інформації, затримання її або викладення у сприятливому для себе контексті.

Найчастіше використовують фрагментарність інформації, яка унеможливорює оцінку певної події в повному обсязі, об'єктивно. Це, так би мовити, пасивний варіант маніпуляції. До активних належить насадження стереотипів, "правильних" норм і цінностей.

Стосовно політичної сфери суспільства виокремлюють менеджмент виборчої кампанії, діяльності правлячої (або урядової) команди й менеджмент окремої політичної кампанії з рекламування певних цінностей, доктрин, програм тощо. При цьому процес управління можна розглядати на різних рівнях управлінської ієрархії: загальнодержавному, регіональному, місцевому, галузевому та ін. Скажімо, менеджмент виборчої кампанії можна здійснювати на всіх рівнях виборів депутатів (від сільської до Верховної Ради). Аналогічний підхід застосовується і щодо менеджменту діяльності правлячої еліти та проведення окремих політичних кампаній.

17.2. Менеджмент виборчої кампанії

ФОРМУВАННЯ КОМАНДИ

Процес організації й проведення виборчої кампанії політичного лідера надзвичайно складний. Він потребує не лише значних матеріальних і фінансових ресурсів, відповідного політичного капіталу лідера та його інтелектуального потенціалу, а й добре зорганізованої, згуртованої команди професіоналів у галузі політичних технологій, політології, соціології, соціальної психології та менеджменту. Останніх у нас, до речі, несправедливо й принизливо називають апаратниками-бюрократами, хоча без цих “чорноробів” політичної кухні ще не став на ноги жоден більш-менш відомий професійний політик.

Отже, принципове завдання, яке має вирішити кандидат, — це формування працездатної команди. Вона, у свою чергу, й займатиметься проблемами матеріально-фінансового забезпечення кампанії, організаційними, політико-ідеологічними та багатьма іншими питаннями, що повсякчас виникатимуть упродовж виборчого марафону.

Фахівці радять звернути особливу увагу на розподіл функцій всередині команди політичного лідера, виокремлюючи тих, хто готує матеріали для кандидата безпосередньо, і тих, хто займається поточними організаційними проблемами. Такий розподіл обов’язків дає змогу кандидатові не відволікатися на дріб’язкові щоденні справи, а зосередитися на стратегічних питаннях.

Досвід показує, що загалом найближче оточення кандидата за кількістю не повинно перевищувати відоме “психологічне число” — 7 плюс-мінус 2 особи. Хоча, звичайно, догматизму тут не повинно бути, оскільки психологічний потенціал кожної людини різний. Дехто може ефективно керувати й більшою кількістю людей одночасно, не втрачаючи контролю за контактами з ними і пам’ятаючи про те, що, кому і в якій термін доручено зробити. Такий лідер є об’єднуючим ланцюгом, який збирає всю інформацію, організовує її аналіз і продукування можливих варіантів політичних рішень.

В ідеалі команда кандидата має бути своєрідним прототипом майбутньої урядової команди, яка в разі перемоги без особливих труднощів зможе взяти на себе важелі влади. Хоча в житті все

набагато складніше, і часто-густо люди, які певною мірою “зробили” президента або депутата, не знаходять собі адекватного місця в урядовій команді. А якщо все-таки політичний лідер, який переміг, запропонує їм досить впливові посади в апараті своєї адміністрації, подекуди вони не завжди їм під силу. І тоді ця, здавалося б, морально-етична проблема набуває практичного втілення, якщо люди, які непогано справлялися зі своїми обов’язками під час виборчої кампанії, у “мирних” умовах, навпаки, гальмують роботу тепер уже урядової команди.

До складу патронажної частини команди, як правило, входять один-два менеджери, радники з економіки, внутрішньо-політичних питань, проблем зовнішньої політики, прес-секретар і фахівець, який створює відповідний імідж.

Апаратна частина команди, яку очолює головний менеджер, впроваджує в життя стратегічні й тактичні задуми мозкового центру команди, вирішує конкретні питання політичного рекламування і т. ін.

Офіційною частиною команди кандидата після його реєстрації є довірені особи, які мають юридичні повноваження представляти кандидата у відносинах з виборчими комісіями, органами влади та засобами масової інформації. Українське законодавство 1994 р. дозволяло кандидатові у президенти мати до 30 довірених осіб, кандидатові у мери та губернатори (голови відповідних Рад народних депутатів) — до 10, кандидатові в депутати парламенту — до 5, а кандидатові до місцевих органів влади — до 3 довірених осіб.

Однак перебільшувати роль офіційних довірених осіб не варто, оскільки досвід показує, що дуже часто кандидати не використовують і цих відведених законом лімітів.

Функціонально команда кандидата повинна мати такі структурні підрозділи (розглянемо на прикладі передвиборного штабу 42-го Президента США Б. Клінтона): групи політичного аналізу, преси, планування, розповсюдження матеріалів, підготовки статей і виступів, роботи зі штатами, організації масових заходів, служба редагування вже підготовлених виступів і заяв (у складі психологів, правників, мовників та інших спеціалістів), а також “бригада швидкого реагування”. Основним завданням останньої є організація відгуків на всі події, заяви та дії конкурентів.

Аналіз виборчої кампанії першого Президента незалежної України показав, що кандидати на цю посаду певною мірою скористалися зарубіжним досвідом у подібних справах.

Наприклад, переможець виборчої кампанії 1991 р. Л. Кравчук розподілив мандати довірених осіб порівну між областями (по одному на область), а решту віддав фахівцям у галузі економіки, права, вивчення громадської думки, преси, громадським діячам.

Його регіональні групи підтримки очолювали довірені особи (до 20 осіб). Ці групи мали таку структурно-функціональну будову:

1. Керівник групи підтримки — довірена особа кандидата.

2. Заступники керівника:

- з організаційно-масової роботи;
- зв'язків з громадсько-політичними організаціями;
- зв'язків із засобами масової інформації;
- зв'язків із трудовими колективами.

3. Керівники підгруп для роботи:

- з громадсько-політичними організаціями;
- трудовими колективами;
- молоддю;
- ветеранськими організаціями;
- жіноцтвом;
- військовослужбовцями та співробітниками МВС і СБУ;
- конфесійними організаціями;
- національними меншинами.

У виборчій кампанії 1991 і 1994 рр. команди кандидатів майже не створювали груп підтримки на рівні району та міста, населеного пункту, але з розвитком політичних структур суспільства можна сподіватися, що на наступних виборах вони вже працюватимуть.

Здебільшого на етапі висування претендентів у кандидати групи підтримки агітували й збирали підписи на користь свого лідера. (Нагадаємо, що для реєстрації кандидатом у президенти України треба було зібрати 100 тисяч голосів виборців.) А після реєстрації кандидатів групи підтримки розпочали політичне рекламування програм і особистостей своїх протеже.

Крім того, під час організації проведення виборів бажано також утворити неформальні групи підтримки.

1. Група прихильників у складі досить відомих і популярних представників творчої та наукової інтелігенції, які можуть виступати як “фігура ретранслятора”, котра користується повагою громадськості.

2. Група організаційно-методичного та наукового забезпечення у складі психологів, спеціалістів з політичного менеджменту й маркетингу, засобів масової інформації, художників і поліграфістів. Ця група прихильників покликана розробляти необхідні матеріали, рекомендації та зразки наочної агітації. Це можуть бути плакати, карикатури, комікси, відеокліпи, брошури, статті, книги, що рекламують імідж і програму кандидата.

3. Група швидкого реагування — оперативного вивчення громадської думки, її моніторингу з метою дослідження динаміки рейтингу популярності кандидата, окремих положень його програмних настанов та аспектів і особливостей формування політичного іміджу кандидата.

На основі цих даних коригуються стратегія й тактика передвиборних дій, реальний імідж кандидата.

Аналіз президентських кампаній в Україні 1991 і 1994 рр. показав, що засоби масової інформації досить активно висвітлювали основні положення програм кандидатів та їхні біографії, однак ми майже нічого не знали про діяльність членів команд, їхні особистісні та професійні якості.

В той же час у повсякденному житті ми дуже часто вживаємо таке прислів'я: “Скажи мені, хто твій друг, і я скажу — хто ти”. А в умовах недорозвиненості політичних структур суспільства, коли авторитет політичних партій і рухів доволі низький, за наявності яскравої команди інтелектуалів імідж останніх можна використати на сто відсотків. Не зайве повторити — короля створює оточення.

Зробімо невеличкий ліричний відступ і уявімо собі, що кандидату, який не мав сильної команди, дуже поталанило й він виграв вибори. Навіть якщо він дуже талановитий організатор і суперрадикал, йому не вдасться подолати інерцію старого апарату без “своїх кадрів” на ключових посадах. В іншому разі його будуть майстерно “підставляти”, подавати перекручену інформацію, спираючись на яку він прийматиме помилкові рішення. А якщо він зачепить інтереси впливових кіл суспільства, його про-

сто усунуть або поставлять у такі рамки, що нашому герою мало що вдасться зробити.

Ви вже переконалися, що гарна команда — то половина справи? Ні? Тоді пригадайте талановитого (доведіть, що це не так!) більшовика В. Леніна: “Дайте нам організацію революціонерів, і ми перевернемо Росію” ... Перевернули...

Добираючи команду, бажано не передати куті меду й не перебрати з так званими весільними генералами. Останні через свою виняткову популярність і зайнятість не є найефективнішим засобом досягнення перемоги на виборах.

Політична практика свідчить, що члени передвиборної команди лідера мають досить високі шанси потрапити до складу правлячої команди після перемоги свого кандидата на виборах.

Але потрапити до правлячої команди значно легше, ніж утриматися в президентській “обоймі”.

Під час формування урядової команди на основі передвиборної варто приділити особливу увагу не лише політичним і професійним аспектам персонал-менеджменту адміністрації, а й проблемам психологічної сумісності команди. Але ці аспекти ми розглянемо пізніше на прикладі організації роботи урядової команди, оскільки вона відрізняється за принципами своєї побудови від передвиборної команди. Основна ж відмінність полягає в тому, що кандидат формує свою команду за принципом “як хочу”, а переможець — “як можу”, бо, враховуючи передвиборні обіцянки, він змушений формувати свою адміністрацію не завжди на основі особистих симпатій-антипатій. Що вдієш, політика вимагає від лідера і таких жертв...

ОЦІНЮВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ

До початку передвиборної кампанії конче потрібно мати об’єктивну, ґрунтовну інформацію, щоб проаналізувати політичну ситуацію в країні загалом і в обраному виборчому окрузі зокрема. Це потрібно надто тому, що кожен кандидат розв’язує для себе проблему оптимізації людських (команда), фінансових (передвиборний фонд), матеріальних (транспорт, поліграфія, розмножувальна техніка) та часових ресурсів, відведених на виборчу кампанію. А без правильного, адекватного оцінювання розстановки

політичних сил унеможлиблюється прийняття відповідних політичних рішень.

Для всебічного оцінювання ситуації у виборчому окрузі необхідно мати таку інформацію:

- історичні та географічні особливості округу;
- соціально-демографічний портрет округу;
- соціально-економічну структуру, стан її розвитку, проблеми та перспективи розвитку промисловості, сільського господарства, сфери обслуговування і т. ін.;
- транспортну мережу;
- діяльність політичних партій, суспільних організацій, груп тиску неформальних структур і т. ін.;
- карту округу з кордонами виборчих дільниць, кварталів, вулиць з кількістю виборців;
- політичні традиції голосування виборців на попередніх виборах, референдумах, опитуваннях громадської думки і т. ін.;
- наявність впливових, авторитетних осіб — неформальних лідерів;
- найвпливовіші засоби масової інформації, їх адреси, телефони;
- досє на конкурентів і т. ін.

Лише перелік питань, які слід знати, йдучи на вибори, настановує на думку про необхідність ґрунтовної підготовки на попередньому етапі виборчої кампанії.

Особливо важливою є інформація про політичні традиції голосування виборців на виборах, референдумах і час опитувань громадської думки. Актуальність і необхідність отримання такої інформації щодо певного виборчого округу (села, селища, міста, району та області) зумовлена потребою розв'язання проблем обрання виборчого округу, побудови стратегічної лінії кампанії та конкретної тактики поведінки під час організації передвиборної агітації.

До речі, навіть більшовики, які здобули владу неконституційно, приділяли цим питанням належну увагу. Наприклад, їхній лідер В. Ленін, ретельно дослідивши результати голосування виборців Петербурга і Москви, розробив систему збирання інформації. Це дало йому змогу проаналізувати суспільні настрої в робітничих кварталах і центрі найбільших міст Російської

імперії, які, зрештою, і визначили подальший шлях розвитку країни.

Отже, результати попередніх виборчих кампаній та референдумів є своєрідним варіантом соціологічних досліджень, що дають змогу вивчити напрями еволюції громадської думки і зробити з цієї інформації належні висновки.

Скажімо, знаючи, з яким результатом на попередніх виборах переміг певний політичний лідер, маючи результати подальших соціологічних досліджень і рейтинг цього політика, а також його місце в ієрархії політичної й правлячої еліти, можна оцінити свої шанси в боротьбі проти нього, якщо цей депутат (мер, губернатор) знову балотуватиметься в певному виборчому окрузі.

Аналогічно можна оцінити й інші аспекти, які дають змогу проаналізувати власний прогнозний рейтинг. Наприклад, якщо ви працюєте в певній структурі (Адміністрації Президента, Верховній Раді, уряді, місцевій адміністрації, політичній партії), а її рейтинг невисокий, це також має бути предметом аналітичних роздумів. Чому? Тому що негативне ставлення електорату до зазначених інституцій поширюватиметься і на особу, яка її представляє. І подолати це негативне ставлення можна лише за рахунок особистісних якостей кандидата. А тому його мають добре знати.

Ще один аспект, який обов'язково слід урахувати, обираючи виборчий округ, — наявність у цьому окрузі владних, політичних, господарських, комерційних та інших структур, які можуть підтримати кандидата. І не лише структур, а й впливових місцевих лідерів, які можуть провести відповідну роботу на вашу користь. Йдеться про людей, які мають авторитет у своїх трудових колективах, а також впливають на політику місцевих засобів масової інформації.

Надзвичайно важливим є такий особистісний аспект попередньої аналітичної роботи, як оцінка можливих конкурентів у боротьбі у виборчому окрузі та збирання щодо них інформації (фактологічної, політичної, особистісної і т. ін.). Інакше кажучи, знаючи біографію, освіту, публікації, висловлювання конкурентів, набагато легше будувати свою “контргру”, а також стратегію й тактику виборчої кампанії.

Оцінюючи політичну ситуацію, бажано все-таки не обмежуватися результатами попередніх виборів та аналізом впливовості

політичних структур і окремих політичних лідерів, які діють у цьому виборчому окрузі. Стратегічну, ключову інформацію можуть дати професійно проведені соціологічні та соціопсихологічні дослідження. Такі дослідження уможливають оцінювання не лише загальнополітичних настроїв виборців, а й рівня популярності окремих лідерів — потенційних кандидатів на балотування. І цей попередній, стартовий рейтинг у поєднанні з психологічною мотивацією політичної поведінки виборців має стати серйозною основою для остаточного прийняття рішення про балотування в цьому виборчому окрузі.

РОЗРОБЛЕННЯ СТРАТЕГІЇ ВИБОРЧОЇ КАМΠΑНІЇ

Основні положення стратегічної лінії виборчої кампанії базуються на результатах аналізу політичної ситуації. Якщо перший стратегічний крок — вибір округу — вже здійснено,

варто зробити попередні висновки:

- з'ясувати сильні й слабкі сторони своїх опонентів і свої особисто, провести їх порівняльний аналіз з урахуванням політичної ситуації в певному окрузі та країні загалом;
- проаналізувати ситуацію, що склалася у виборчому окрузі (демографічну, історичну, географічну, економічну, соціальну тощо);
- визначити коло питань, принципово важливих для виборців певного округу, і сформулювати у своїй програмі відповіді на ці запитання;
- сформулювати основні принципи проведення виборчої кампанії та засоби їх реалізації (тобто стратегію й тактику організації виборів).

Визначивши на основі інформації по виборчому округу та персоналіях (про що вже йшлося раніше) основні тези своєї програми, бажано врахувати такі принципи під час написання власне документа:

- програма має містити відповіді на найактуальніші для виборців проблеми: соціально-економічні, політичні, екологічні, етнокультурні, лінгвістичні тощо;
- архітектура програми може бути довільною, але структурованою, з кількістю змістовних блоків не більше дев'яти;

- процедура створення передвиборної програми має бути такою: спочатку до неї включають “все, що треба”, а потім відкидають “все, що можна”;
- поліграфічне відтворення програми й мова викладення мають урахувати рівень загальної, політичної та психологічної культури виборців і час засвоєння текстової інформації пересічним виборцем.

Ще одне застереження. Розробляючи програму, бажано передбачити, якими слабкими місцями можуть скористатися конкуренти, аби створити негативний імідж програмі та кандидату.

Саме таким чином побудували свою стратегічну лінію передвиборної боротьби британські консерватори під час парламентської кампанії 1992 р.

Стратеги торі досить майстерно зуміли повернути плюси передвиборної програми лейбористів на чималі мінуси в очах виборців. Лейбористи багато наобіцяли: збільшити асигнування на охорону здоров'я, підняти рівень освіти, підвищити пенсії.

А звідки ж візьмуться гроші на такі масштабні соціальні програми? Таке запитання поставили громадській думці консерватори. І підкинули відповідь, переконавши широкий загал у тому, що в разі перемоги лейбористів будуть значно підвищені податки. А хто, скажіть, голосуватиме за підвищення податків?!

Отже, якщо ваша програма складена без урахування подальших політичних кроків опонентів, зміни політичної кон'юнктури, стереотипів, що домінують у суспільній свідомості, фахівці в галузі політичної реклами, які працюють на супротивників, можуть суттєво знизити ваші шанси на успіх.

Стратегія виборчої кампанії, за свідченням світової політології, може базуватися на таких елементах.

1. Декларування причетності до певної політичної партії, передвиборного блоку, владної структури, політичного лідера і т. ін.
2. Створення міжособистісного контрасту кандидатів.
3. Створення ідеологічного контрасту кандидатів.
4. Ставка на базову проблему.
5. Формування позитивного іміджу кандидата.
6. Створення негативного іміджу конкурентам.

7. Утворення передвиборних коаліцій.
8. Ставка на владні структури.
9. Ставка на суспільно-політичні структури.
10. Ставка на засоби масової комунікації.
11. Деморалізація конкурентів.

Коли визначено провідні складові стратегії виборчої кампанії, перш ніж розтлумачити, що означає кожен з них, варто згадати і про форму її викладення.

Передусім не зайве знати, що стратегія виборчої кампанії має бути викладена письмово, обсягом не більше однієї сторінки.

Після цього треба починати складати великообсяговий і деталізований план проведення кампанії, в якому мають бути висвітлені всі основні тактичні дії на весь час проведення виборів.

Пам'ятайте! Ні стратегії, ні тактики немає, поки вони не викладені на папері й не деталізовані в такому плані кампанії.

Крім того, треба мати на увазі, що тактика передвиборної боротьби обов'язково повинна бути узгоджена із стратегією визначених дій. Навіть якщо вам і вдалося знайти якийсь новий тактичний хід, досить ефектний і цікавий, але він не узгоджується з виробленою лінією, від нього краще відмовитися. Дисципліна — понад усе!

Розібравшись із загальними вимогами до створення стратегії виборчої кампанії та її менеджменту, можемо розглянути детальніше згадані вище елементи стратегії.

1. Декларування причетності. Цей спосіб ефективний під час використання на території округу (або й усієї країни), в якому політична партія або громадсько-політична організація, що вас підтримує, користується великою популярністю. За таких умов головне завдання — повідомити якомога більшій кількості виборців про те, що ця партія або громадсько-політична організація висунули й підтримують саме цього кандидата (тобто вас). У цій ситуації особистісні характеристики кандидата лишаються на другому плані, а вперед виходить магічний вплив іміджу означеної партії чи організації.

Спосіб декларування причетності кандидата може застосовуватися не лише стосовно партії, організації чи руху. Якщо є популярна й впливова людина, імідж якої можна використати у передвиборній кампанії, цей спосіб спрацює не гірше.

В американській політичній практиці часто-густо кандидати використовують плакати, листівки, відеоматеріали, в яких використовується підтримка даного кандидата, скажімо, президентом США.

Під час проведення виборів 1990 р. в Україні кандидати демократичної спрямованості намагалися повідомити своїм виборцям про свою причетність до Демократичного блоку України, в який об'єдналися партії й рухи опозиційні до ком-партії.

Такий самий спосіб, але на особистісному рівні, використовували багато кандидатів, які вийшли до фінального голосування. Вони зверталися зі схожими програмами й політичними поглядами з проханням підписати лист на підтримку фіналіста. Так вони намагалися привернути на свій бік тих виборців, які в першому турі віддали свої голоси за інших кандидатів, які не дійшли до фіналу.

Виборчі кампанії 1994 р. в Україні (президентська, парламентська і місцева) засвідчили більшу структурування українського суспільства і значно більшу поляризацію суспільної свідомості. А це, у свою чергу, сприяло більшому використанню саме декларування причетності, але не лише до певної партії. Використовувався цей підхід і під час декларування прихильності до певної ідеї (самостійності України — об'єднання з Росією, підтримки державою української мови — надання статусу державної і російській мові тощо).

Але декларування своєї партійності активно використовували кандидати всіх рівнів, що, до речі, мало свої практичні наслідки: понад 20 % депутатів 1994 р. були членами політичних партій.

Структурування політичного вибору електорату мала політико-психологічний контекст і була зумовлена не стільки зростанням популярності окремих політичних партій та блоків, скільки обмеженістю інформації про кандидатів у результаті катастрофічного падіння тиражів газет і журналів. Саме тому виборці, ставлячи на перший план в особі, наприклад, парламентаря, морально-етичні та професійні якості кандидатів, не маючи даних саме про ці характеристики більшості претендентів на мандати, голосували здебільшого за партійно-блоковими параметрами.

Як наслідок, чимало виборців голосували за комуністичний блок КПУ-СПУ-СелПУ (“бо за комуністів було що їсти”) або за націонал-демократів (які “стоять за незалежну Україну”). І якщо на сході та півдні України ярлик “рухівця” означав провал на виборах, то на заході та Київщині з тим самим результатом закінчилися вибори для “комуняк”.

Отже, можна зазначити, що метод декларування причетності в умовах обмеженої інформації про виборчий процес і насамперед особисті якості кандидатів є досить ефективним засобом проведення кампанії.

2. Створення міжособистісного контрасту. Цей метод суто психологічний і побудований на порівнянні кандидатів, їхніх особистісних характеристик, соціально-психологічних і професійних статусів, віку, зовнішності, статі, освіти тощо.

Під час використання методу створення міжособистісного контрасту головне завдання полягає у виробленні різних способів порівняння кандидатів за тими параметрами, які вам видні.

Такими параметрами можуть бути особистісні риси характеру, зовнішня привабливість, комунікабельність, ставлення до найактуальніших проблем даного виборчого округу.

Наприклад, коли 1980 р. сенатор-демократ Уоррен Могнусон боровся за переобрання на цей пост, який він обіймав ще з 1946 р., йому було вже близько вісімдесяти років.

Він був доволі кволий, інколи забалакувався, що, до речі, й не дивно для людини його віку. А його опонентом від Республіканської партії було висунено 42-річного міністра штату Вашингтон Слейда Гортона, який мав чудові фізичні дані.

Саме останнім чинником команда Гортона й вирішила скористатися у передвиборній боротьбі. Тактику вона обрала таку: по телебаченню часто показували, як С. Гортон вранці займається спортом, організовували безліч дискусій кандидата на людях і т. ін.

Звичайно, У. Могнусон мав далеко не виграшний вигляд порівняно з молодим та енергійним конкурентом. Тому й мета команди Гортона — довести виборцям, що їхній кандидат навіть фізично краще підготовлений захищати інтереси виборців — була досягнута. Тим більше, що за останні десятиліття в США сформувався культ здорового способу життя.

С. Гортона обрали сенатором, що свідчить не лише про велику користь занять спортом, а й про досить ефективний метод міжособистісного контрасту.

Ви можете запитати, а як же бути тоді, коли кількість кандидатів набагато більша? Допоможуть соціологи. Вони виведуть вам рейтинг усіх кандидатів, передбачать, хто з них вийде до фіналу. А це й дасть вам змогу використати метод міжособистісного контрасту. Хоча це абсолютно не виключає можливості його використання з-поміж усіх кандидатів, особливо якщо у вас є на чому створити позитивний контраст.

3. Створення ідеологічного контрасту. Цей метод за принципом використання схожий на попередній. Відрізняється він лише тим, що побудований виключно на ідеологічних чинниках (наприклад, консервативна філософія проти ліберальної, комунізм проти антикомунізму і т. ін.).

Така “ідеологічна” стратегія може стати в пригоді, коли переконаний консерватор змагається зі стійким лібералом. У такому разі ставка на ідеологічне протистояння виправдана й корисна, про що свідчить, скажімо, досвід президентської кампанії 1984 р. у США.

Команда Рональда Рейгана використала метод ідеологічного контрасту на всі сто відсотків.

Тоді було цілком зрозуміло, що Р. Рейган і його конкурент У. Мондейл є принциповими супротивниками майже щодо всіх ідеологічних і філософських питань. А суспільно-психологічна атмосфера в США характеризувалася переважно консервативними настроями. Тому й не дивно, що команда Рейгана під час проведення виборчої кампанії повсякчас наголошувала на різних позиціях кандидатів. Це було надзвичайно вигідним, тому що погляди Р. Рейгана були надто консервативними.

Облишмо, однак, американців з їхніми філософськими тонкощами в політиці. Нас більше цікавить вітчизняний політичний досвід.

Порівняно демократичні вибори 1989–1990 рр. засвідчили, що населення робило свій вибір переважно з ідеологічних мотивів.

Не були популярні радянські консерватори (партійні функціонери, працівники радянських органів, керівники міністерств, відомств, установ тощо). Навпаки, люди симпатизували кандида-

там, які намагалися протистояти тим, хто був при владі. Ця категорія кандидатів користувалася підтримкою виборців як демократи — спрацював своєрідний антиконтраст.

Звичайно, не варто, щоб серед критеріїв переважали лише ідеологічні кліше. Досвід роботи представницьких органів в умовах перехідного періоду показав, що з погляду ефективності роботи депутатського корпусу цього вочевидь замало. У такий спосіб обираються депутати, професійно не здатні виконувати свої функції.

З одного боку, 1990 р. в Україні були обрані переважно ортодоксальні представники компартійного апарату із соціальною настановою “не пуцать”, з другого — радикальні націонал-демократи, енергії яких у поєднанні з відірваністю від життєвих реалій вистачало хіба що на руйнацію застарілих структур. А конструктивний прошарок центристського напрямку виявився замалим. Це дає нам право казати, що депутатський корпус перехідного періоду психологічно був не готовий до розбудови нової демократичної держави. А що вдієш! Ми всі є “зомбі” тоталітаризму та сформованої ним політичної культури.

Не кращим був депутатський корпус після виборів 1994 р., коли голосування знову-таки відбувалося переважно за ідеологічними критеріями, а владу здобули здебільше ті, у кого була ностальгія за Радянським Союзом і так званим соціалізмом, що виявилось ефективним в умовах загострення кризових явищ у суспільстві. Отже, боротьба точилася саме на ідеологічних контрастах, і це позначилося на депутатському корпусі всіх рівнів.

4. Ставка на базову проблему. Світова політична практика знає приклади, коли об’єктивно слабкіші кандидати перемогли своїх конкурентів, зробивши ставку на одну-єдину базову проблему, яка є дуже актуальною для виборців певного округу чи регіону.

У цьому випадку кандидат, який будує стратегію передвиборної боротьби в певному окрузі на одній проблемі, має перетворити вибори на своєрідний референдум з цієї проблеми. Якщо певне питання турбує більшість виборців округу, треба зробити так, щоб воно “перекрило” всі інші питання, а різниця в позиціях кандидатів мусить бути дуже чіткою: “так” чи “ні”.

Під час відпрацювання такої передвиборної стратегії, до речі, доволі ризикованої, треба дотримувати всіх пунктів плану виборчої кампанії. І хоча її досить складно реалізувати, досвід показує: такі дії можуть бути ефективними там, де позиції конкурентів найсильніші.

Ви ще не зовсім зрозуміли, у чому річ? Розглянемо такий приклад з американської історії парламентських виборів.

На початку 70-х років ХХ ст. один зухвалий кандидат-республіканець насмілився кинути виклик вельми популярному в Техасі демократу — постійному членові Конгресу від цього штату.

У той час федеральне керівництво намагалося примусити штат погодитися на будівництво нової автостради, яка б розділила територію Техасу на дві частини. Цей проект був дуже непопулярний серед населення. А конгресмен-демократ зайняв непринципову позицію з цього питання, що було сприйнято виборцями як зневажання їхніх інтересів. І навпаки, молодий республіканець побудував свою стратегію виключно на питанні про автостраду. Скрізь і завжди він робив особливий наголос на цій проблемі й таки зумів переконати виборців, що в разі свого обрання він захищатиме їхні інтереси і боротиметься проти цього будівництва.

Ось так, за умов, коли інша стратегія не могла б дати позитивного результату, ставка на одну базову (надзвичайно актуальну для виборців) проблему уможливила перемогу об'єктивно слабшого кандидата.

До речі, таку найважливішу проблему можна знайти у будь-якому виборчому окрузі. Скажімо, для Одеси це може бути проблема нафтового терміналу, для Севастополя — Чорноморського флоту, для Сум — хімічного заводу, для Донецька — збиткових шахт, для Київщини — Чорнобильської АЕС і т. ін.

5. Формування позитивного іміджу кандидата. Цей елемент виборчої кампанії надзвичайно важливий для будь-якого політика, оскільки процес формування політичного іміджу досить тривалий.

У процесі формування позитивного іміджу кандидата йдеться насамперед про його особисті якості, які, напевно, здебільшого є універсальні для країн, що демократичним шляхом обирають собі законодавчу та виконавчу владу.

Щодо цього цікавою є думка багаторічного керівника Національного комітету республіканської партії США Р. Блісса. Він вважав, що для політичного лідера найважливішими є такі якості: чесність, увага до інтересів людей, уміння усвідомити себе лідером, поєднання слова й діла, ґрунтовна освіта, досвід практичної діяльності та відносна молодість.

Звичайно, можна навести безліч думок багатьох людей з цього приводу. Але річ не в тім. Головне — зрозуміти, що в кожному суспільстві домінують свої стереотипи стосовно іміджу ідеального політика (про це ми говорили раніше). Є справді базові цінності, є й специфічні для кожного суспільства, ментальні особливості сприйняття політичного ідеалу. Саме цей метод наближає реальний імідж до настанов суспільної свідомості щодо ідеального політичного лідера. Якщо це вдається, вважайте, що перемога — за вами.

6. Створення негативного іміджу конкурентам. Цей елемент стратегії побудований на намаганні додати ложку дьогтю до напрацьованого (позитивного) іміджу опонента. І хоча такий шлях доволі сумнівний з погляду моралі, дехто вважає його ефективним засобом для збереження “чистоти рядів” політичної еліти суспільства.

Найяскравішим прикладом, коли згаданий метод спрацював на всі сто відсотків, є історія виведення з боротьби за крісло у Білому домі Геррі Харта, який був дуже популярний до 1987 р. серед членів демократичної партії і справедливо вважався одним із реальних претендентів на посаду президента США. Засоби масової інформації на всі голоси обговорювали його подружню зраду. Це й перетворило його із впливового лідера практично на політичного аутсайдера. Ця пляма на біографії перекреслила інші позитивні політичні та ділові якості сенатора в очах більшості потенційних виборців. Інший популярний сенатор Джо Вайден став посміховиськом після того, як журналісти довідалися, що його “автобіографічна” книга майже цілком повторює життєпис одного з англійських політиків.

Проте не завжди використання цього елемента стратегічної поведінки виправдовує себе під час виборчої кампанії. По-перше, треба враховувати соціально-психологічні та морально-етичні норми, що домінують у певному суспільстві. Скажімо, подружня

зрада, наприклад, у країнах з офіційно визнаним багатоженством майже не вплине на політичну репутацію особи, яка конкурує з вами на виборах. По-друге, якщо ви, критикуючи конкурентів, як-то кажуть, “передасте куті меду”, це може викликати протилежний до бажаного ефект — сприятиме підвищенню рейтингу тих опонентів, проти яких спрямована ця критика.

Водночас, ураховуючи мотивацію вибору електорату і традиції політичних технологій (виборцям, як правило, пропонують викреслити прізвище того кандидата, проти якого він голосує), слід мати на увазі, що чимало людей переважно голосують не за якого-небудь політика, а проти його опонентів. І цей цілком психологічний момент також “вписується” в стратегічну лінію негативізації конкурентів та їхніх дій.

Досвід свідчить, що не варто “атакувати” сильні сторони програм та іміджу опонентів. Менеджери виборчих кампаній вважають, що більш ефективним є пошук “темних” плям у біографії, наголошення на розмитості політичних поглядів, недостатньому рівні освіти, відсутності необхідного досвіду і т. ін. Не варто “атакувати” особистість політика “у лоб”. Краще звернути увагу на “послужний список” лідера: біографію, приховану ним від громадськості інформацію, невиконані ним обіцянки і т. ін.

Одним із засобів реалізації методу створення негативного іміджу конкурентові є поширення інформації всілякими дослідницькими центрами, громадськими організаціями, службами опитування громадської думки і т. ін., які піддають критиці біографію, політичну програму, громадську чи політичну діяльність конкурента. Цілком можливо, що в цих зверненнях чи повідомленнях не буде прямого заклику голосувати проти цього кандидата, однак на рівні підсвідомості ця інформація сприятиме формуванню у виборців саме негативного іміджу.

До аналогічних наслідків можуть призвести й психологічно більш тонкі трюки. Такі, скажімо, які використала команда Джорджа Буша під час передвиборних змагань з Майклом Дукакісом. Підконтрольні Дж. Бушу засоби масової інформації поширювали факт членства М. Дукакіса в одній з організацій ліберального спрямування. Але цей факт коментувався опосередковано — нібито як участь у діяльності організації з “членськими квитками”.

Треба знати американську політичну практику, де члени двох основних партій — республіканської та демократичної — не мають фіксованого членства на відміну від компартії США. А остання для багатьох американців є “антиамериканською” організацією. Отже, блискучий психологічний трюк “напівправди” досить ефективно працював на створення психологічного зв’язку прізвища “Дукакіс” з чимось “неамериканським”. Цей зв’язок, до речі, у поєднанні з нетиповим для пересічного американця прізвищем сприяв відторгненню на рівні підсвідомості особи цього політика у більшості виборців. Мовляв, він — “не наш”.

7. Утворення передвиборних коаліцій. Цей елемент виборчої кампанії має надзвичайне значення і передбачає встановлення контактів з найвпливовішими лідерами, політичними структурами та групами впливу, які формують у певному виборчому окрузі громадську думку. Особливо важливо домовитися про підтримку (або хоча б не протидію) з людьми, які доти традиційно виступали на боці конкурентів і готові до цього знову.

Передвиборні коаліції можуть формуватися з окремими людьми, політичними партіями, профспілками, громадськими організаціями й рухами, трудовими колективами, бізнесовими структурами тощо.

Можна й цілеспрямовано звертатися до окремих груп виборців, не укладаючи юридичних (хоча й негласних) угод. Це можуть бути звернення за підтримкою, апелювання до корінних інтересів расових і етнічних груп, підприємців і профспілок, учителів та інженерів, православних і греко-католиків, кролівників і автолюбителів.

Такий підхід може бути дуже ефективний там, де виборці раніше стабільно голосували за партію або громадську організацію опонента. Він дає змогу роз’єднати потенційно опозиційну соціально-територіальну спільноту виборців шляхом “гри” на різних соціально-професійних інтересах і суспільних статусах виборців.

8. Ставка на владні структури. Цей шлях використовується тоді, коли структури виконавчої влади на місцях контролюють політичну ситуацію й можуть реально впливати на процес виборчої кампанії починаючи від селекції претендентів (задовго до висування) і закінчуючи етапом безпосередньої агітації. Не обходиться у таких випадках і без маніпулювання бюлетенями

на виборчих дільницях. (Останній шлях кримінальний і використовувати його не варто, оскільки такі дії караються законом і можуть назавжди зруйнувати кар'єру політика.)

Загалом не слід переоцінювати такий підхід, позаяк він спрацьовує досить ефективно лише в тоталітарних або посттоталітарних умовах функціонування владних структур. А за демократичних умов адміністративний тиск може спричинити реакцію протидії виборців з абсолютною небажаним результатом. Хоча вмiло використана підтримка влади може бути суттєвим чинником під час проведення виборчої кампанії за відсутності політично структурованого суспільства.

9. Ставка на суспільно-політичні структури. Методологічно цей шлях виправданий, коли у виборчому окрузі діють потужна партійна машина, розгалужена мережа первинних організацій і велика кількість членів партії, суспільної організації і т. ін. Цей елемент стратегії використовується в поєднанні з елементом декларування причетності кандидата саме до цієї суспільно-політичної структури, яка має такий значний вплив у певному регіоні.

10. Ставка на засоби масової комунікації. Вона робиться за умов незаперечного переважання одного із кандидатів у впливі на мас-медіа. Однак слід пам'ятати, що перебільшувати їхній вплив не варто, оскільки, по-перше, виборці все-таки віддають перевагу безпосереднім контактам з кандидатами, а по-друге, активна підтримка тільки одного з учасників передвиборного марафону може лише дратувати й діяти не на користь єдиного обранця ЗМК.

11. Деморалізація конкурентів. Цей елемент стратегії використовується тоді, коли кандидат має незаперечну перевагу в матеріально-фінансових ресурсах, спирається на потужну партійну машину та володіє контрольним пакетом найвпливовіших у регіоні засобів масової інформації в поєднанні з високим особистим авторитетом.

Продемонструвавши свої “політичні м'язи” й приголомшивши у такий спосіб конкурентів, можна примусити їх зневіритися у своїх можливостях і зняти свою кандидатуру з балотування.

Водночас не слід забувати і про політико-психологічну культуру електорату. Йдеться про те, що, наприклад, “зрівнялівська”

психологія, що й донині домінує в українському суспільстві, може дати протилежні результати за умов надмірної демонстрації своїх переваг у грошах та інших матеріальних ресурсах. Ті ж самі пенсіонери можуть в обличчя дякувати за продуктові набори і з тією ж “щирістю” викреслювати прізвисьце “добродійника” з виборчого бюлетеня.

Проаналізувавши основні елементи стратегії виборчої кампанії у вітчизняній та зарубіжній політичній практиці, слід зазначити, що не в кожній кампанії є всі згадані елементи стратегії. І це зрозуміло, бо не в усіх умовах застосування тих чи інших засобів політичної боротьби є доцільним і ефективним. У кожному окремому випадку треба ретельно проаналізувати передвиборну ситуацію, перш як обирати єдино правильну стратегію, що веде до перемоги.

ОРГАНІЗАЦІЯ І ПРОВЕДЕННЯ ПЕРЕДВИБОРНОЇ АГІТАЦІЇ

Якщо стратегія кампанії покликана дати відповідь на запитання “Що треба робити?”, то тактична частина

плану має дати відповідь на запитання “Як?” і “Коли?”.

Отже, тактика поведінки на виборах має ґрунтуватися на завданнях стратегії з урахуванням оцінки конкретної ситуації у виборчому окрузі.

Реалізація тактичних аспектів виборчої кампанії пов’язана із розв’язанням таких основних проблем:

- добір і організація роботи “апаратної” частини команди;
- побудова графіка роботи кандидата (виступи перед виборцями, записи промов на телебаченні та радіо, зустрічі з окремими впливовими людьми і т. ін.);
- стеження за діями конкурентів і розроблення засобів і форм протидії;
- підготовка та організація виступів кандидата в засобах масової інформації (тексти, зовнішність, форми подання матеріалів);
- створення рекламної друкованої або відеопродукції на підтримку кандидата;
- розв’язання проблем матеріально-фінансового та транспортного забезпечення кампанії;

- налагодження контактів з громадськістю, суспільно-політичними структурами та впливовими людьми в окрузі і т. ін.

Порядок організації й проведення виборів не означає, що ці елементи мають реалізовуватися саме в тому порядку, який наведено вище. Ці питання мають вирішуватися одночасно; ними мусять займатися конкретні виконавці з команди кандидата.

Конкретні аспекти менеджменту виборчої кампанії вже непогано відпрацьовані, зокрема на вітчизняному політичному досвіді. Розглянемо деякі аспекти використання найсучасніших технологій політичної комунікації у політично та інформаційно розвинених країнах так званої традиційної демократії.

Кабельне телебачення. Як і в нашій країні, воно використовується переважно для транслявання розважальних програм. Кількість його абонентів невинно зростає, і це призводить до того, що частина виборців залишається поза впливом політичної реклами, яка передається звичайними телемережами. Тому спілкування з виборцями розвивається такими шляхами.

1. Випуск спеціальних інформаційних програм, дайджестів про діяльність певного політика, які надсилаються (передаються) засобом масової інформації. Наприклад, до 50 % американських конгресменів (депутатів національного парламенту) випускають власні “Вашингтон рипорт”, що дає змогу парламентаріям перетворити політичне життя на постійну виборчу кампанію.

2. Організація постійних зв’язків з виборцями, яким пропонують узяти участь у телефонному, телевізійному або комп’ютерному опитуванні безпосередньо після проведення певних політичних акцій, трансляваних по телебаченню мітингів, з’їздів, слухань, дебатів і т. ін. Це дає змогу політикам оперативного перевіряти, наскільки їхні основні програмні принципи, настанови, стандарти поведінки відповідають переконанням і настроям більшості громадян.

3. Упровадження нових принципів роботи кабельного телебачення, таких як “доктрина чесності”, “правило рівного часу” і т. ін. Яскравий приклад — вибори до парламенту Росії 1993 р., коли численні блоки правлячої еліти Російської Федерації, маючи незаперечну перевагу в засобах масової інформації, воче-

видь “передали куті меду” в рекламі представників ельцинської партії влади. Як наслідок — організатори виборів суттєво прогнали, оскільки не змогли (хоча б частково) переконати телеглядачів у справедливості розподілу ефірного часу, а читачів газет — у чесному розподілі газетної площі серед представників різних політичних угруповань. А якщо долучити до цього ще й закриття опозиційних до влади газет, стає зрозумілішим вибір російських громадян, яким набридло відчувати себе об’єктом відвертих маніпуляцій і перекручувань.

Дуже важливим засобом політичної комунікації поступово стають **відеомагнітофони**. Відеопродукція використовується насамперед з метою організації політичної пошти. Остання може бути як загальнорекламною (спрямованою на висвітлення діяльності, програми та особистості кандидата), так і персоналізованою (коли виборцям демонструється відеопослання популярних осіб: президента, губернатора, співака та ін., які закликають проголосувати за конкретного кандидата або партію). Крім того, відеомагнітофони використовуються для відеотренінгів власне кандидатів.

Зрозуміло, що в наших умовах кандидати в депутати можуть використати відеоапаратуру як методичний засіб, оскільки відеомагнітофони у нас ще не набули такого поширення, як на “загниваючому” Заході.

Бурхливий розвиток відеотехніки уможливорює під час великих виборчих кампаній випуск навіть щоденних “телегазет”. Звичайно, якщо кандидат має достатньо коштів для утримання власної знімальної групи, яка постійно супроводжує його під час проведення політичних акцій, монтує матеріал і оперативно передає його на телебачення.

Доволі поширеними є **телеконференції**, які дають змогу провести, скажімо, з’їзд або конференцію партії без збирання делегатів або активістів в одному місці. Так само можна організувати телевізійну зустріч кандидата зі своїми потенційними прихильниками або іншими політичними лідерами і поспілкуватися з ними в активному режимі, що дозволяє запитувати, пояснювати позиції, узгоджувати їх і т. ін.

Комп’ютеризація суспільства дає змогу використовувати **обчислювальну техніку** для розв’язання численних проблем, таких, скажімо, як:

- ведення банків політичних даних;
- планування виборчої кампанії;
- ведення фінансових та інших розрахунків (як своїх, так і конкурентів);
- моделювання можливих політичних ситуацій;
- організація електронної пошти і т. ін.

Банки політичних даних можуть бути двох видів. У першому випадку вони містять тексти законів, проектів законів, програм, біографічні та інші довідкові дані, результати голосування та іншу необхідну інформацію.

У другому випадку йдеться насамперед про списки виборців. У політичній практиці країн Заходу, а подекуди і в країнах колишнього соцтабору, дедалі частіше вони оновлюються за допомогою ЕОМ. Кандидати створюють картотеки даних про виборців, які охороняються після патентування авторським правом. Внаслідок проведення цієї копіткої роботи кандидат (або партія) створює зареєстрований банк даних, в якому можна знайти не лише імена й адреси, а й вік, професію, національність, хобі тощо.

Маючи такий банк даних, можна направляти персоналізовані послання виборцям на основі інформації про їхні специфічні запити й інтереси. Наприклад, можна підготувати кілька варіантів звернень і передвиборних листівок, які слід надсилати виборцям виходячи з їхнього соціально-професійного статусу.

Такі “особисті листи” найкраще друкувати за допомогою **лазерних принтерів**, які дають змогу виготовити упродовж години кілька десятків зразків передвиборної продукції. Лазерні засоби друку можна використовувати й для виготовлення наближених до реальних копій виборчих бюлетенів із зразками-рекомендаціями на кшталт: викресліть Петренка або члена КПУ (НРУ) тощо.

Системи політичного комп’ютерного програмування, крім зазначеного вище, дають змогу редагувати комюніке, заяви для преси, тексти промов тощо, готувати й проводити опитування громадської думки, створювати цільові політичні портрети окремих груп виборців (на основі результатів попередніх виборів і досліджень громадської думки) і т. ін.

До речі, під час проведення соціологічних досліджень активно використовуються технічні системи автоматичного набирання

ня номерів абонентів. Але такі системи можуть використовуватися й більш оригінально. Якщо записати на плівку звернення кандидата або його прихильників до виборців, а потім транслювати його по черзі власникам телефонів, то за певних умов такий спосіб політичної реклами може принести позитивні результати.

Зрозуміло, що це далеко не повний список технологій, які можуть бути корисні під час проведення виборчої кампанії, але він дає уявлення про тенденції та напрями розвитку політичної комунікації. І хоча нам цей етап поки що видається доволі екзотичним, а рівень інформаційного забезпечення політичних кампаній у розвинених країнах — недосяжним, принаймні деякі аспекти наведених технологій політичної комунікації можна використати і в наших умовах.

Однак не варто забувати, що в кожній справі можуть бути як позитивні, так і негативні аспекти.

Використання нових технологій у сфері політичної комунікації, безумовно, допомагає кандидатам ефективніше планувати свою виборчу кампанію, сприяє роботі над іміджем, підвищує рівень культури проведення виборів і політичної культури суспільства загалом і т. ін. До політичної сфери залучаються професіонали високого рівня в галузі інформаційних технологій, політології, політичної психології та соціології, соціального менеджменту. Водночас у впровадженні нових інформаційних технологій у політичну сферу є й певні обмеження.

Передусім слід сказати про високу вартість відеотехніки, комп'ютерів, електронної пошти тощо. Орієнтація на ці технології в суспільстві, де більшість населення живе за межею бідності, навряд чи сприятиме перемозі на виборах. У скрутних економічних умовах не кожна родина може передплатити газети. Крім того, існують й обмеження політичного, культурного, законодавчого, зрештою, психологічного плану. Наприклад, використання системи автоматичного набирання номерів абонентів у поєднанні з “політичним автодовідником” може викликати у громадян негативну реакцію, оскільки вони більше звикли до спілкування (навіть і по телефону) “живцем”.

Дуже вагомим є психологічний чинник і в таких аспектах, як, здавалося б, процедура заповнення бюлетеня. Якщо, скажімо,

люди звикли викреслювати тих, проти кого вони голосують на виборах, ніж ставити плюс або хрестик проти прізвища кандидата, за якого вони мають намір проголосувати, це може призвести до численних помилок, а відтак і перекручування волі виборців.

Незважаючи на те, що нові технології політичної комунікації дедалі ширше впроваджуються в практику виборчих кампаній, найпотужнішими засобами передвиборної агітації залишаються телебачення і радіо. А цілою галуззю політичної реклами стало режисировання відеокліпів і радіосюжетів із закликами на підтримку тих чи інших кандидатів, партій чи передвиборних блоків.

Ознайомлення з варіантами режисури передвиборних матеріалів, безумовно, розширить арсенал засобів політичної реклами, до яких відносять такі типи: “свідчення”, “калейдоскоп контрастів”, “позитивні емоції”, “досвід” і традиційно поширений “репортаж”.

“Свідчення”. На підтримку кандидата висловлюється популярна людина, яку поважають і шанують виборці. По суті цей варіант режисури реалізується на основі застосування принципу декларування причетності до певної людини, партії, громадської організації і т. ін.

Наприклад, у виборчій кампанії 1988 р. Дж. Буш використав відеокліп про зустріч кандидата (тоді віце-президента США) з керівником СРСР М. Горбачовим. Цей відеоряд супроводжувався закадровими словами Р. Рейгана, який запевняв американців у тому, що він особисто довірив би Дж. Бушу управління країною. Ефективний психологічний трюк полягав у поєднанні великої на той час популярності М. Горбачова і Р. Рейгана; як свідчили фахівці, цей відеокліп створював враження, що голосом Р. Рейгана говорить ... М. Горбачов, у певному розумінні тоді шанована суспільною свідомістю людина.

“Калейдоскоп контрастів”. Такий відео- або радіокліп створюється з метою формування негативного контрасту конкурентові й полягає в доборі висловлювань (бажано протилежних) у різні часи і в різних обставинах з одного й того самого питання. Демонстрація таких частин кліпу (10–15 секунд кожна) створює певному кандидатові імідж людини, яка не має власних поглядів,

діє кон'юнктурно, сама собі суперечить, а відтак не викликає довіри у виборців.

“Позитивні емоції”. Такий відео- або аудіоматеріал, як правило, будується на поєднанні приємної, спокійної музики й сприятливого тла — лона природи, родинного кола і т. ін.

“Досвід”. Цей тип рекламної продукції розкриває компетентність кандидата, його досвід державної, політичної діяльності, значущість у політичній ієрархії суспільства.

“Репортаж”. Найпоширеніший тип передвиборної політичної режисури, який традиційно розповідає про зустрічі кандидата з виборцями, політичними діячами, висвітлює відвідування певних населених пунктів, виробництв, установ, фірм, закладів культури та спорту і т. ін.

Підсумовуючи, зазначимо, що обсяг часу присутності кандидата у теле- або радіоефірі (прямо або опосередковано) не обов'язково означає, що для виборців це важливіше, ніж минуле кандидата, його політичні погляди, партійна приналежність і програма на майбутнє. Але те, що цим аспектам політичної реклами слід приділяти багато уваги, — факт незаперечний.

17.3. Менеджмент правлячої команди

Ефективність соціального управління залежить від багатьох чинників: інформаційно-управлінської моделі та технології прийняття політичних рішень, соціально-психологічних ролей членів урядової команди, побудови та розподілу функцій в апараті правлячої команди і т. ін. Крім того, особливого значення набувають в умовах створення правової демократичної держави проблеми спілкування уряду з громадськістю, засобами масової інформації — те, що фахівці називають “паблік рилейшнз”.

Розглянемо організаційно-технологічні, інформаційні та соціопсихологічні чинники, що впливають на роботу правлячої команди національного, регіонального або місцевого рівня. Маючи певні розбіжності, вони водночас характеризуються спільними параметрами оцінки ефективності роботи урядової структури будь-якого рівня державності та об'єкта управління (країни, регіону, партії, суспільної організації тощо).

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОТИ ПРАВЛЯЧОЇ КОМАНДИ

Під час організації роботи будь-якої урядової структури виникає безліч проблем, пов'язаних з побудовою інформаційних потоків, які потрібно “замкнути” на згаданий центр ухвалення рішень. При цьому бажано врахувати, що інформування, скажімо, президента має бути таким, щоб він отримував справді найважливішу інформацію в необхідних для роботи обсягах. Але водночас не можна допустити, щоб він “захлинувся” в потоках несуттєвої інформації.

Збирання, оброблення та інтерпретація інформації — найважливіші етапи, оскільки від вірогідності інформації залежить характер ухвалених рішень, а відтак — і ефективність управління будь-яким об'єктом.

Будуючи інформаційну мережу системи управління, насамперед треба потурбуватися про джерела соціальної інформації, які адекватно висвітлюватимуть процеси, що відбуваються в усіх сферах суспільного життя. Наприклад, у масштабах держави бажано налагодити систему інформування уряду з боку органів державної статистики, економіки, праці та соціальних питань, промисловості й сільського господарства, так званих силових структур, науково-дослідних установ, які фінансуються з бюджету, і т. ін.

Окрім згаданих (офіційних) джерел інформації, також бажано використовувати соціологічні та соціопсихологічні дослідження, аналіз публікацій преси, повідомлень радіо й телебачення, листів і звернень до урядових структур громадян, їх спільнот і груп, суспільних і політичних організацій та ін.

Щоб підвищити вірогідність інформації, яка надходить до центру ухвалення рішень (наприклад, президента, уряду, парламенту, губернатора, мера), бажано мати якомога більше незалежних джерел інформації (не менше трьох). Це дозволяє розширити банк інформації з питань, що розглядаються, сприяє формуванню більшої кількості представлених альтернативних проектів рішень, а отже, підвищує вірогідність прийняття адекватних ситуації ухвал.

Інформаційна система має реалізовувати три цілі:

- попереджувальну (відстежувати події, що виходять за межі звичайного “сигналу тривоги”);

- освітню (подавати необхідні факти разом з відвертою та компетентною оцінкою фахівців, яким можна довіряти);
- прогнозу (довідуватися про можливі дії та час їх появи, прогнозний вплив цих дій на зміну ситуації).

Кожен посадовець, який наділений правом ухвалювати урядові рішення, висуває різні вимоги до кількості та якості інформації, що має до неї надходити. Скажімо, президент США Л. Джонсон вимагав, щоб йому повідомляли всі деталі проблеми, яка розглядалася, а Р. Рейган такими дрібницями не цікавився. І розібратися тут можуть лише співробітники апарату адміністрації з безпосереднього оточення, визначивши своєрідну точку рівноваги під час комутації та селекції інформації для людини, яка ухвалює відповідальні рішення.

А обсяги інформації можуть бути фантастичними. Наприклад, інформаційна мережа структур національної безпеки США щоденно опрацьовує близько 500 тис. повідомлень. У цьому океані інформації справді можна дуже легко “втопитися”. Вихід один — шифрування під час попередньої обробки інформації. У такий спосіб, читаючи телеграми з грифами “блискавка”, “терміново”, “поточна”, вже на попередньому етапі можна робити висновки про інформацію, що надходить. Наприклад, позначка на повідомленні “загроза” приводить у стан бойової готовності всю систему національної безпеки США.

Через “фільтри” Білого дому щодня проходять приблизно 3 тис. послань, які аналізують працівники так званої ситуаційної кімнати адміністрації президента за допомогою комп’ютерів, програмне забезпечення яких дає змогу приймати або знаходити повідомлення за ключовими ознаками (назва країни, прізвище політика, важлива тема тощо).

Це — стосовно інформації, що надходить закритими, службовими каналами. Але не слід забувати про такі джерела, як засоби масової інформації. Недарма ж фахівці з розвідувальної служби стверджують, що 90 % інформації стратегічного характеру можна взяти з відкритих джерел: газет, журналів, телебачення, радіо, комп’ютерів.

Про приблизну структурно-функціональну схему побудови інформаційно-дослідної служби, скажімо адміністрації президента або уряду, можна довідатися з *рис. 14*. Ця служба має щод-

ня готувати стандартний пакет інформаційних повідомлень засобів масової інформації для свого керівника. Це зведення новин має бути без купюр вищих рангом чиновників адміністрації, бо запровадження внутрішньої цензури може зіграти не на користь і “підставити” керівника, уповноваженого ухвалювати відповідальні рішення.

Наприклад, “Зведення новин Білого дому” для президента США (починаючи з Р. Ніксона і донині) обсягом 18–20 сторінок готується на основі повідомлень 7 телеграфних служб, усіх телевізійних програм США, 7 газет східного узбережжя, 500 провінційних газет (щотижня), 350 зарубіжних видань і 75 основних закордонних теле- і радіостанцій під рубрикою “Реакція зарубіжних засобів масової інформації”. Ці зведення новин готуються чотири рази на день: о 7.00, 11.30, 15.00 і 17.30 (три останніх є доповненнями до основного зведення, яке вночі готують для президента працівники інформаційної служби адміністрації).

Якщо президент перебуває у поїзді, зведення новин виходить під назвою “Вісник президентського літака”.

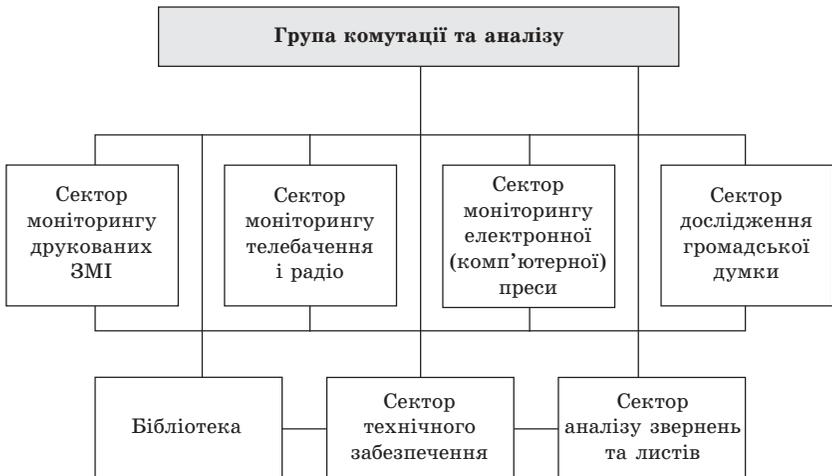

Рис. 14. Структурно-функціональна схема інформаційно-дослідної служби урядової структури

Оперативність підготовки цих матеріалів така, що журналіст, який супроводжує президента, може прочитати резюме своєї статті, яку він передав у свою газету і яка щойно побачила світ (цей дайджест передається і на борт президентського літака).

Насамкінець зауважимо, що інформація має передаватися без спотворень. Якщо новину аж ніяк не можна назвати позитивною, її все одно треба включати до дайджеста. Упродовж останнього року президентства Р. Ніксона, якого “пішов” з посади так званий “Уотергейт” (кримінальна справа, порушена у зв’язку з антиконституційними діями працівників його адміністрації), за свідченням одного з працівників Білого дому, зведення нагадувало щоденний некролог. Редактор дайджеста запропонував припинити його випуск, однак президент і глава його адміністрації О. Хейг заперечували й наполягали на продовженні цієї роботи. Р. Рейган пішов ще далі. До його “Ревю по п’ятницях” щотижня включали шістдесят і більше карикатур, деякі з них були досить злими та дошкульними.

Отже, можна ще раз підтвердити важливість отримання керівництвом правдивої інформації, яка є основою для прийняття адекватних урядових рішень.

ВИБІР МОДЕЛІ ТА ТЕХНОЛОГІЇ УХВАЛЕННЯ УРЯДОВИХ РІШЕНЬ

Управління роботою урядової структури (адміністрації президента, уряду, міністерства, відомства тощо) передбачає побудову структури управління, налагодження інформаційних потоків, відпрацьовування моделі та процедур прийняття урядових (політичних, економічних та ін.) рішень.

Структура об’єкта управління будується з урахуванням таких чинників, як правове поле регламентації діяльності цього об’єкта управління, функції, які він виконує, традиції роботи об’єкта управління і т. ін.

Під правовим полем розуміють повноваження, наприклад, президента країни або уряду, що визначені конституцією або іншими законодавчими актами (законами, постановами, указами, розпорядженнями). Відповідно до цього правового поля виникає проблема реалізації тих чи інших функцій управління зазначе-

ним об'єктом управління. Отже, враховуючи певні юридичні обмеження та необхідність реалізації управлінських функцій, створюється структура об'єкта управління.

Скажімо, в законодавчому акті зафіксовано повноваження президента в галузі вирішення питань громадянства. Зрозуміло, що для того, аби реалізувати ці функції, потрібно створити відповідну службу, відділ або інший структурний підрозділ, який би попередньо опрацьовував документи, що надходять на адресу президента, і готував проекти рішень (резолюцій, відповідей). Аналогічно створюються й структурні підрозділи з інших сфер компетенції певного об'єкта управління: політичної, економічної, зовнішніх зв'язків, зв'язків з громадськістю, пресою і т. ін.

У цих питаннях, безперечно, треба враховувати і політичний досвід та традиції функціонування й організації роботи подібних об'єктів управління, що, звичайно, слід робити з огляду на місцеву специфіку.

Про що йдеться? Насамперед про те, що в різних країнах інститут президентства має певні відмінності. Наприклад, у США президент водночас очолює уряд і відповідно несе повну відповідальність за його діяльність. У Франції або Польщі президент хоча і є найвищою посадовою особою в державі й главою виконавчої влади, але має "громовідвід" в особі прем'єр-міністра, якого завжди можна звинуватити за прорахунки в економічній або соціальній політиці. У Німеччині президент виконує суто представницькі функції, які можна порівняти зі статусом і функціональними обов'язками, скажімо, англійської королеви чи японського імператора, які є лише символами нації. І ці політичні традиції, закріплені не тільки правовими нормами, а й нормами соціальними та психологічними, потрібно неодмінно врахувати. Нехтування ними може призвести до серйозних конфліктів, що позначаються на ефективності роботи не лише об'єкта управління, а й суспільно-політичної системи загалом.

Узагалі процес ухвалення будь-якого політичного, урядового або іншого рішення передбачає проходження таких етапів:

- збирання, оброблення та інтерпретація інформації;
- виокремлення альтернативних проектів рішень;
- вибір на основі ухвалених процедур остаточного варіанта рішень з наявних альтернатив;

- реалізація на практиці ухваленого рішення;
- контроль за виконанням певного рішення;
- коригування (в разі потреби) цього рішення.

Оскільки ми вже розглянули інформаційні аспекти роботи урядових структур, можемо переходити до вивчення процедур ухвалення рішень. На думку соціопсихологів (А. Джордж), існують три основні моделі прийняття рішень: формальна, змагальна та колегіальна [293].

Формальна модель (рис. 15, 16) передбачає наявність чітко побудованої ієрархії системи комунікації та процедур проходження інформації, відхід від яких не допускається.

Змагальна модель (рис. 17) сприяє висуванню альтернативних інформаційних потоків і відповідних проектів рішень. Така модель прийняття рішень відкрита для надходження альтернатив не лише загальноприйнятим шляхом знизу-вгору, а й обминаючи окремі ланки бюрократичної ієрархії.

Колегіальна модель (рис. 18) потребує колективної праці в пошуках найоптимальнішого проекту рішень. Але на відміну від змагальної моделі діяльність центру ухвалення рішень полегшується роботою колегіальних команд, які формуються незалежно від соціального статусу працівників апарату та належності їх до певних організаційних структур. (У змагальній моделі все-таки зберігається певна ієрархія, хоча й санкціонується інколи надходження альтернатив із середньої ланки безпосередньо до центру ухвалення рішень без узгодження з чиновниками вищого рівня.)

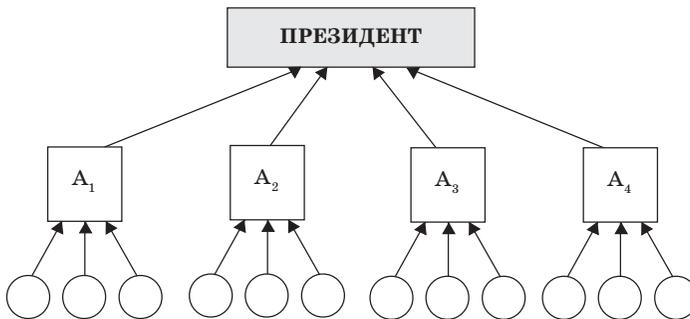

Рис. 15. Формальна модель Г. Трумена

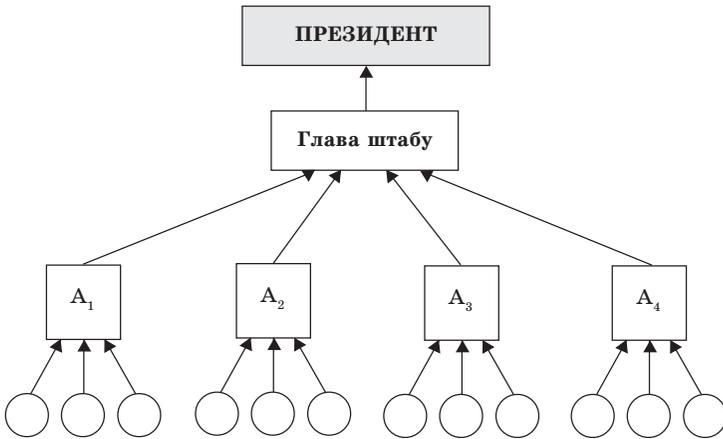

Рис. 16. Формальна модель Д. Ейзенхауера

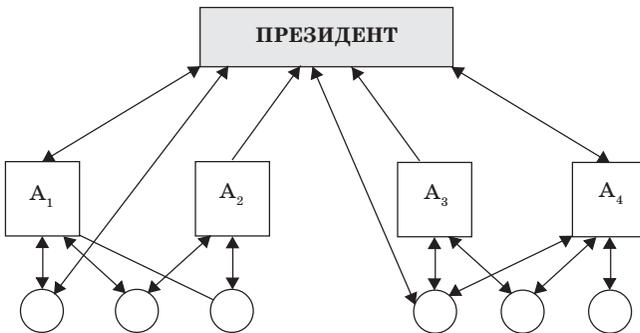

Рис. 17. Змагальна модель Ф. Рузвельта

Кожна з наведених моделей ухвалення рішень має сильні й слабкі сторони.

Формальна модель завдяки чіткій структурі проходження інформації та проектів рішень забезпечує ретельний аналіз альтернатив і економить час центру ухвалення рішень. Але такий підхід не сприяє відкритому обговоренню проблеми, а в разі кризової ситуації унеможливорює оперативне реагування на зміну ситуації. Крім того, існує реальна загроза викривлення інформації під час проходження інстанціями.

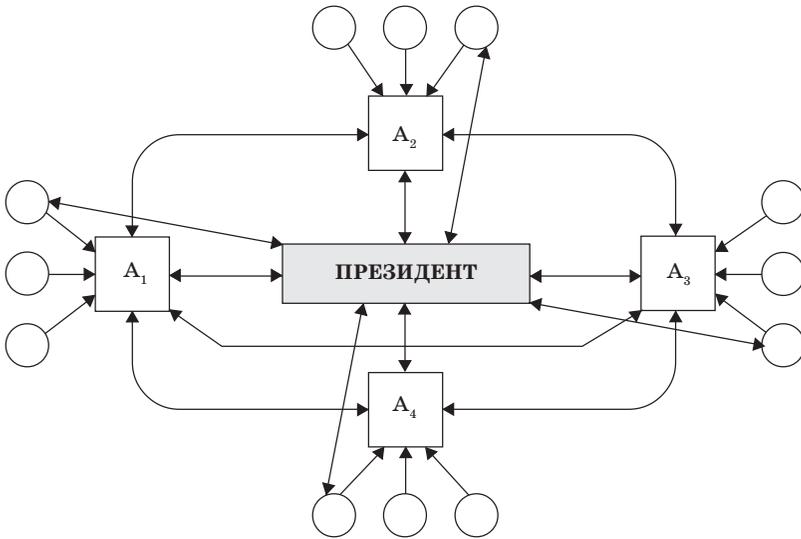

Рис. 18. Колегіальна модель Дж. Кеннеді

Змагальна модель потребує набагато більше затрат часу та енергії центром ухвалення рішень у поєднанні з фрагментарністю інформації та суб'єктивністю її селекції. Інакше кажучи, під час використання цієї моделі виникає загроза реалізації суб'єктивних інтересів окремих людей і структур за рахунок загальних інтересів об'єкта управління (держави, адміністрації, уряду тощо).

Колегіальна модель вимагає від центру ухвалення рішень (лідера) надто багато часу для міжособистісного спілкування, усереднює рольові статуси членів адміністрації, а їхня спільна діяльність сприяє так званому груповому мисленню, коли команда “зациклюється” лише на власних ідеях.

Використання тієї чи іншої моделі ухвалення рішень значною мірою залежить не лише від правової регламентації та традицій управління, а й від психологічних характеристик особистостей, які впливають на прийняття урядових або політичних рішень.

Наприклад, якщо людина більшу частину часу провела у чітко побудованих структурах (армії, державному апараті тощо),

вона відповідно тяжіє до використання формальної моделі ухвалення рішень. Колегіальну модель використовуватиме передусім людина, яка працювала в організаціях чи установах з колективним керівництвом, а змагальну — людина, яка перебувала у складі, скажімо, партійного апарату. Хоча, звичайно, це доволі відносно й має розглядатися в кожному випадку з урахуванням психобіографічних і політико-біографічних характеристик лідерів, які уповноважені ухвалювати рішення.

У цьому контексті привертає увагу порівняльний аналіз моделей прийняття політичних рішень в адміністраціях президентів України Л. Кравчука (рис. 19) і Л. Кучми (рис. 20, 21).

Виходячи з особливостей політико-психологічних настанов кожного з них, можна зауважити, що Л. Кравчук використовував змагальну модель прийняття політичних рішень, а Л. Кучма на початку свого першого президентства обрав варіант формальної моделі.

Хоча слід зазначити, що Л. Кравчук також використовував формальні аспекти й шляхи проходження проектів рішень в апараті своєї адміністрації. Коло людей, які мали доступ до кабінету першого Президента України, було обмеженим, а секретар адміністрації, перший помічник президента, радники та керівники президентських служб конкурували за можливість впливати на президента. Якщо додати до цього певну нерішучість Л. Кравчука та імпровізаційний характер ухвалення рішень, стає зрозуміло, чому він програв свої другі президентські вибори. Не маючи концепції своєї діяльності та чіткої побудови апарату адміністрації, припустившись ряду принципових помилок у конституційних питаннях створення виконавчої вертикалі, Л. Кравчук навіть не сформував передвиборний штаб. Це, зрештою, і допомогло Л. Кучмі стати другим Президентом України.

На відміну від Л. Кравчука, який майже весь час перебував на посадах в апаратних компартійних структурах і не мав досвіду самостійної роботи (звідси й зволікання у прийнятті відповідальних політичних рішень), Л. Кучма, працюючи в чітко ієрархічно вибудованих структурах військово-промислового комплексу, займав керівні посади, де він мусив самостійно ухвалювати рішення. Це, напевно, сформувало, по-перше, відповідний стиль керівництва й мислення, по-друге — уявлення про струк-

Рис. 19. Змагальна модель Л. Кравчука

туру управління складним соціальним об'єктом. (На військових заводах навіть генерального директора називають не “директор”, а “генерал”.) А звідси, найімовірніше, і схильність до чітко вибудованих управлінських структур.

Насамкінець зазначимо, що, аналізуючи обрану політичним лідером модель ухвалення рішень, варто врахувати такі чинники, як політико-психологічні особливості стилю його керівництва, психобіографічні аспекти його службової кар'єри, політичний досвід та особливості мислення його найближчого оточення (як відомо, “підчет” все-таки “грає короля”). Не варто ігнорувати і відповідні традиції та конституційні норми, політичну

Рис. 20. Формальна модель Л. Кучми (липень 1994 р. — грудень 1996 р.)

Рис. 21. Змагальна модель Л. Кучми (1997 р.)

культуру політичної та правлячої еліти, а також політичну культуру суспільства взагалі.

Варто загострити також проблему впровадження вже ухвалених політичних рішень, конкретних виконавців, термінів і засобів досягнення цілей та контролю за їх виконанням. Невиконання цих умов може призвести до провалу навіть найправильніших і найоптимальніших рішень, хоч би яку благородну мету вони ставили.

ФОРМУВАННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ПРАВЛЯЧОЇ КОМАНДИ

Політичний досвід свідчить, що чітко вибудована, збалансована й ретельно дібрана передвиборна команда не завжди стає правлячою. І справа не лише в тому, що, вигравши вибори, президент мусить врахувати політичні реалії й сформувати уряд не тільки зі своїх прихильників. Для того щоб залучити на свій бік не лише більшість тих, хто проголосував за нього на виборах, а й більшість членів суспільства (це нетотожні поняття за умов використання будь-якої виборчої процедури з обрання вищої посадової особи держави), переможець має ввести до правлячого кабінету представників інших політичних сил. Звичайно, це можливо за умови погодження з ними “правил гри” й їхньої готовності підкорятися командній стратегії.

Крім того, слід зазначити, що без політично не заангажованих фахівців-професіоналів неможливо створити дієздатний уряд, спроможний приймати адекватні, ефективні рішення.

До речі, використовуючи термін “правляча команда”, ми розглядатимемо такі центри ухвалення рішень, як адміністрація президента, національний або регіональний уряд (кабінет міністрів, виконком і т. ін.), міністерство, відомство тощо. Аналогічні критерії можна використовувати й стосовно правління політичної партії або суспільно-політичної організації, керівництва фірми, банку, компанії тощо.

Отже, аналізуючи процес створення правлячої команди, слід розглядати його внутрішні та зовнішні аспекти. Внутрішні полягають у логіці передвиборних угод з політичними силами всередині передвиборної кампанії, а зовнішні — у міркуваннях щодо розширення соціальної бази підтримки правлячої команди. Отже, під час формування правлячого кабінету лідер, який до-

мігся на виборах або в інший спосіб такого права, має керуватися в добірї кадрів своєї команди професійними, політичними та психологічними критеріями.

З політичними критеріями, здається, все зрозуміло. Уклавши на передвиборному етапі угоди з окремими політичними силами та лідерами, переможець мусить “розрахуватися” з ними керівними портфелями своєї адміністрації.

Аналогічні підходи використовуються і в бізнесі. Зрозуміло, що, утворивши з партнерами концерн або нову компанію, лідер зобов’язаний надати колегам певну кількість місць у правлінні відповідно до їхніх внесків до загального кошика. Це — аксіома, забувши яку годі й сподіватися на їхню підтримку в майбутньому.

Але якщо керуватися лише політичними міркуваннями, забувши про професійну підготовленість членів правлячого кабінету, успіху не досягти. Члени урядової команди мусять бути професіоналами своєї справи. А відтак постає питання про співвідношення у складі правлячого кабінету політичних і кар’єрних чиновників (останніх у нас здебільшого називають апаратниками). І тут слід зауважити, що загальної формули або конкретних відсотків — необхідної кількості, скажімо, апаратників, ніхто не дасть. Насамперед через те, що справа ця надзвичайно делікатна і залежить як від суспільно-політичної ситуації в суспільстві загалом, так і конкретного впливу окремих соціальних груп та їхніх лідерів на лідера правлячого кабінету.

З погляду ефективності роботи правлячого кабінету особливу вагу мають психологічні чинники, які виявляються через міжособистісні (міжперсональні) стосунки членів команди. Якщо між ними не буде злагоди, порозуміння, ділової морально-психологічної атмосфери, успіх роботи кабінету буде доволі проблематичним. Зрештою, останній чинник може перекреслити роботу навіть високопрофесійної, політично збалансованої команди.

Саме соціопсихологічні чинники слід розглянути більш докладно, бо вони, на жаль, традиційно перебували поза увагою нашої керівної еліти.

Спочатку про кількісний склад правлячого кабінету. Психологи давно довели, що найоптимальнішою для управління та міжособистісного спілкування в процесі спільної діяльності є група, яка налічує сім плюс-мінус дві особи.

Скажімо, так званий “кухонний кабінет” видатного політика Гельмута Коля 1991 р. складався всього з п’яти осіб. Крім канцлера Німеччини, до нього входили його особистий секретар, помічник з питань інформації, політолог (його формальна посада — начальник внутрішньополітичного відділу федерального відомства преси та інформації), а також зовнішньополітичний радник.

Отже, основна “рецептура політичної кухні” німецького уряду складалася не міністрами, як прийнято вважати, а найближчою командою Г. Коля. Хоча, безумовно, недооцінювати роль впливових політичних діячів, за якими стоять могутні політичні сили, було б дуже легковажно.

Зафіксуємо ще один факт: до складу “кухонного кабінету” Г. Коля входила одна жінка. І це збігається з твердженням психологів, що для нормальної роботи будь-якого колективу потрібна присутність принаймні однієї-двох осіб протилежної статі. (Аби нас не зазідали в дискримінації, окремо зазначимо: якщо хтось хоче сформувати кабінет тільки з жінок, радимо цього не робити і включити до його складу хоча б одного чоловіка.)

Аналіз роботи правлячої команди другого українського Президента Л. Кучми показує, що і тут коло осіб, які впливали на ухвалення політичних рішень упродовж 1994–1996 рр., було доволі обмежене. Окрім глави Адміністрації безпосередній доступ до глави держави (і відповідний вплив) мали його перший помічник, радник Президента — секретар Ради національної безпеки і радник з питань макроекономіки. З певними обмеженнями в окремих галузях державного будівництва впливали на прийняття рішень інші радники та керівники відповідних управлінь і служб президентської Адміністрації, однак роль останніх переоцінювати не варто, оскільки вони були “пов’язані” волею керівника апарату Адміністрації.

Згодом, внаслідок децентралізації апарату Адміністрації, фактично використовувалася змагальна модель ухвалення рішень, де лідерів впливу було вже кілька.

Але після перемоги на виборах 1999 р. Л. Кучма знову повертається до “формальної” моделі. Посада першого помічника об’єднується з посадою глави Адміністрації Президента.

Важливими чинниками, що впливають на ефективність діяльності правлячої команди (поряд із політичними), є соціально-психологічні. І тут ідеться не тільки і не стільки про різну психологічну спрямованість передвибірної та правлячої команд (перша зорієнтована на боротьбу, а друга — на конструктивну розбудову).

Насамперед варто проаналізувати розподіл соціопсихологічних ролей у команді, потурбуватися в разі його незбалансованості про відповідну корекцію міжособистісних стосунків членів команди, здатність окремих її членів ефективно працювати задля основної мети діяльності — ефективної роботи уряду (Адміністрації тощо).

Науковці свідчать, що будь-який керівний колектив передбачає присутність в ньому осіб, які “грають” такі ролі: “голова”, “секретар”, “генератор ідей”, “аналітик”, “організатор”, “інформатор”, “психолог”.

Голова формулює стратегію, визначає цілі та завдання кабінету, пріоритети діяльності й порядок денний його роботи, розподіляє обов’язки між членами команди, визначає “правила гри” та психологічно мобілізує їх на реалізацію генеральної лінії.

Секретар організовує практичну діяльність щодо втілення в життя стратегічної лінії команди, примушує інших членів команди дотримувати дисципліни у виконанні визначених планів, об’єднує всі ідеї й думки в один закінчений проект і домагається його реалізації.

Генератор ідей, маючи найвищий рівень інтелекту і найрозвиненішу фантазію, є постачальником оригінальних ідей, пропозицій, проектів рішень.

Аналітик оцінює альтернативи, об’єктивно й неупереджено аналізує проекти рішень, які висунуто для обговорення.

Організатор раціоналізує виконавчий процес, доводить його до логічного завершення — практичної реалізації ухваленого рішення. Почасти він поділяє із секретарем контрольні функції.

Інформатор є розвідником, постачальником інформації: повідомлень, нових ідей, цікавих фактів і т. ін. завдяки високим комунікативним здібностям і великій кількості міжособистісних контактів.

Психолог як найчутливіший член колективу гармонізує між-особистісні стосунки, цементує команду на емоційній основі, вгамовує пристрасті та підтримує ініціативу.

Кожен із членів правлячої команди має не лише свої генетично притаманні психологічні характеристики, а й соціально-психологічні, позитивні та негативні риси, які зумовлені обраними ними соціальними ролями в команді.

Скажімо, голова може сприйматися негативно через жорсткість (надмірну чи недостатню), невміння розподілити обов'язки і т. ін. Секретар інколи буває нудний і дуже настирливий, а може втратити перспективу і “потонути” в деталях. Генератор ідей може бути неухважний, його часто-густо “заносить” у такі теоретичні хащі, з яких нелегко вибратись, аналітик може нетактовно оцінити вистраждані пропозиції інших. Організатор буває надміру впертим і недостатньо гнучким, інформатор — непостійним і недостатньо організованим, а психолог — не таким працьовитим, як це може видаватися на перший погляд.

Цих проблем можна уникнути, якщо знати й аналізувати сильні та слабкі сторони кожного члена правлячого кабінету з урахуванням обраних ними соціопсихологічних ролей, оптимально використовувати їхній потенціал, аби досягти кінцевого результату — ефективної роботи та адекватних урядових рішень.

Зрозуміло, що такий розподіл ролей доволі умовний, у реальних колективах часто окремі особи поєднують у собі рольові функції в найрізноманітніших їх співвідношеннях. Єдине зауваження — голів і генераторів ідей не повинно бути багато, оскільки це може призвести до безплідних дискусій і розколу.

**ЗВ'ЯЗКИ
З ГРОМАДСЬКІСТЮ.
ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ
ПРЕСОВОЇ СЛУЖБИ**

Демократичне суспільство передбачає зростання ролі й впливу масової свідомості на поведінку та ухвали центрів прийняття рішень (президента, уряду, парламенту, суду тощо). А масова свідомість членів суспільства, у свою чергу, формується під впливом інформації, що надходить від урядових структур про їхню діяльність, прийняті ними політичні та інші рішення, ефективність та оп-

тимальну виваженість цих рішень, результативність дій уряду і т. ін.

Інакше кажучи, обираючи на основі демократичних процедур легітимні владні структури, громадяни мають повне право отримувати інформацію про діяльність своїх обранців, яким вони передовірили владу (єдиним джерелом влади в демократичному суспільстві є саме народ). А тому, враховуючи, що термін діяльності адміністрації й парламенту не такий вже й тривалий, вони мають активно займатися проблемами власного іміджу, оскільки на наступних виборах перед ними знову постане питання переконувати громадян у тому, що саме ці люди є найбільш достойними управляти державою.

У цьому аспекті важливим є все, про що тим чи іншим способом дізнається громадськість: прес-конференції глави Адміністрації, брифінги його прес-секретаря, заходи за участю першої особи, перелік людей, яких вона приймає, виступи у традиційних та аудіовізуальних мас-медіа і т. ін.

У кожній адміністрації зв'язки з громадськістю (переважно через засоби масової інформації) покладено на відповідні служби. Як правило, це пресові служби. Однак історія має чимало прикладів, коли за інформаційну політику адміністрації відповідали структури, які виконували функції, ширші за чисто “прес-службівські”. Наприклад, в адміністрації президента США Р. Рейгана цими питаннями займався керівник інформаційної служби Білого дому, який контролював діяльність прес-служби, а також служб зв'язків із громадськістю (вітчизняний аналог — служба внутрішньої політики), спічрайтерів (тих, хто писав промови) і телевізійної служби.

Успішний досвід двох термінів президентства Р. Рейгана може переконати: єдина інформаційна політика в цьому аспекті дає позитивні результати. Використання політико-технологічних прийомів дозування інформації є дійовим і ефективним шляхом управління складними процесами формування та еволюції політичного іміджу особистості, державної або суспільної інституції і т. ін.

Найпотужнішою інформаційною зброєю адміністрації є робочий план такої помітної політичної фігури, як президент. Його постать уже сама по собі є новиною. Але календар зустрі-

чей бажано складати таким чином, щоб у ньому була принаймні одна подія, яка, за розрахунками, могла б домінувати в новинах дня.

Якщо головною подією має бути заява президента, то в ідеалі вона має тривати щонайбільше 30–40 секунд. Лише за такої умови вона має чудові шанси вийти в ефір без редакторських купюр.

Ще один технічний прийом — фотоекспромт — надання журналістам можливості сфотографувати президента в його кабінеті або резиденції разом з відомими гостями. І хоча ті, хто робить ці фотографії або кіновідеознімання, називають цю роботу “почесною вартою біля тіла”, вона належним чином оцінюється редакторами мас-медіа під час підготовки вечірніх новин (особливо коли жодної інформації з президентської адміністрації за день не було і вибрати, власне кажучи, ні з чого).

Адміністрація президента Р. Рейгана запровадила ще один варіант маніпуляційної техніки, побудованої на тонких психологічних нюансах. У той час, коли президент прямував до свого вертольота або виходив з нього, біля Білого дому розігрувалася ціла вистава. Охорона не підпускала репортерів близько до маршруту пересування президента. Двигуни вертольота навмисно не вимикали. І коли Р. Рейган проходив повз журналістів, ті намагалися перекричати турбіни і запитати його про події, які їх цікавили. Але президент лише чарівно посміхався й махав рукою, не відповідаючи або кидаючи коротенькі репліки.

Як наслідок, у вечірніх новинах громадяни бачили президента, що лагідно посміхався, на якого нападала юрба “агресивних” і “невихованих” репортерів.

Окрім першої особи, потрібно активно використовувати й “почет”, який, як відомо, “грає короля”. Майже всі адміністрації використовують виступи членів своєї команди на підтримку лінії свого патрона. Але тут дуже важливо дотримувати таких правил:

- виступи або інтерв’ю членів кабінету мають бути скоординовані пресовою службою в часі й за тематикою, погоджені в руслі єдиної стратегічної лінії;
- представник адміністрації повинен з’являтися на екрані один, а не в контексті дискусії або суперечки;

- членові кабінету треба надавати слово після всіх критичних виступів на адресу адміністрації (останнє слово запам'ятовується краще) і т. ін.

Ще один аспект роботи пресової служби — підготовка власних прес-релізів та аудіо-відеоматеріалів з хроніки адміністрації, які можна безпосередньо передавати без участі в цих заходах журналістів. Якщо є технічні можливості передавати такі матеріали в газети і на телерадіостанції (особливо провінційні), це значно підсилить могутність пропагандистської кампанії і дасть змогу уникнути (хоча й не повністю) небажаного “суб’єктивізму” незалежних від адміністрації журналістів.

Зрозуміло, це лише деякі організаційно-технічні аспекти маніпулювання роботою мас-медіа з висвітлення діяльності адміністрації. Звичайний арсенал засобів значно ширший, але й наведені приклади дають уявлення про важливість і складність роботи з “паблік рилейшнз”, в якій ключовою є постать прес-секретаря.

Досвід показує, що залежно від стосунків прес-секретаря із своїм патроном перший може грати різні за рівнем самостійності ролі. Якщо він досить близький до президента (губернатора, мера та ін.), то має відповідні повноваження й інтерпретувати дії президента для журналістів. У протилежному разі прес-секретар перетворюється на бліде дзеркальне відображення феєрверків ідей та вчинків, задуманих і організованих іншими людьми.

Узагалі посада прес-секретаря є однією з найнебезпечніших з погляду політичного самозбереження, оскільки ця людина перебуває на перетині силових та інформаційних полів президента, його апарату і журналістського корпусу.

З одного боку, він може викликати невдоволення президента “занадто вільним тлумаченням” його позицій, з другого — може спрацювати заздрість колег-чиновників, які, можливо, не так часто бувають у президента, а отже, мають менший вплив на нього. І ці суто внутрішні відносини всередині апарату розширюються з огляду на щоденну дуель із журналістами, яким потрібні “смажені” факти.

Робота прес-секретаря потребує не лише широких знань майже з усіх питань внутрішньої та зовнішньої політики, а й чима-

лої артистичної підготовки, відчуття міри й рівня своєї компетентності. Скажімо, якщо прес-секретар згодиться вдовольнити інформаційну спрагу репортера або оглядача і надасть йому інтерпретацію якоїсь події, він ризикує виявити свою некомпетентність у цьому питанні. Якщо ж він звернеться до колег з апарату адміністрації з проханням поінформувати з особливо секретного питання, йому просто не завжди нададуть таку інформацію.

Основними формами роботи прес-секретаря є прес-конференція президента, власний брифінг і письмова заява для преси, коли не бажано виходити на люди ані президенту, ані прес-секретареві, але потрібно чітко продемонструвати свою позицію. Крім того, прес-секретар обов'язково бере участь у підготовці та організації інтерв'ю президента для одного або кількох журналістів, може сам на сам зустрічатися з представниками мас-медіа або написати статтю для газети чи журналу. Останнє, щоправда, буває не так часто, оскільки для цього треба мати хист не лише журналіста, а й фахівця, скажімо, в галузі політології, права. Більшість прес-секретарів за освітою — журналісти.

В адміністраціях Білого дому США невід'ємною частиною роботи прес-секретаря є щоденні брифінги. Наприклад, прес-секретар Кеннеді провів за час президентства свого патрона 1332 брифінги, прес-секретарі Джонсона — 1515, Ніксона — близько 2000, Форда — 583 (за неповний термін виконання президентських повноважень), Картера — 1245, Рейгана — 2167 брифінгів.

Варто зауважити, що прес-секретарі першого українського президента Л. Кравчука взагалі не використовували таку форму роботи, обмежуючись веденням щомісячних (нерегулярно!) прес-конференцій президента і написанням письмових заяв прес-служби з тих чи інших питань. Річ у тім, що Л. Кравчук спонукав своїх “зв'язківців” з пресою виконувати другорядні ролі, не даючи волі ініціативі підлеглих (яку, щоправда, не виявляли обидва прес-секретарі). Таким чином, Л. Кравчук фактично позбавив себе можливості маневрувати й запускати пробні (зондажні) думки й ідеї на суспільний загал з тим, щоб потім або підтверджувати їх (у разі підтримання громадськістю), або спростовувати (в разі їх непопулярності).

Інакше побудував свої відносини з пресою через прес-секретаря Президент Л. Кучма, який не обмежував можливостей своїх прес-секретарів у проведенні брифінгів (щотижневих) або щодо інших форм зв'язків з представниками мас-медіа. Таку саму свободу мали й інші співробітники адміністрації президента — глава адміністрації, радники, помічники, керівники структурних підрозділів апарату президента.

Про події, що відбуваються на брифінгах, дізнаються в різних країнах світу, а інколи вони можуть бути не лише засобом формування громадської думки, а й інструментом впливу на події за кордоном. Коли 1975 р. американський президент Дж. Форд видав наказ про напад авіації США на камбоджійців, їхня радіостанція натякнула, що захоплений ними американський корабель, який став приводом для такого рішення, може бути звільнений. Позаяк тоді ці країни не мали дипломатичних відносин, заява для преси з Білого дому виявилася єдиним засобом негайної відповіді на завуальовану пропозицію уряду Камбоджі.

Важливою частиною роботи прес-секретаря є підготовка до проведення прес-конференції президента:

- прогнозування тематики передбачуваних запитань;
- організація “необхідних” запитань, зрежисованих прес-службою;
- акредитація журналістів та запрошення їх на прес-конференцію;
- редагування тексту стенограми та підготовка прес-релізу тощо.

Навіть перелік цих питань свідчить про складність завдань щодо організації зв'язків з мас-медіа. Саме тому й виникає потреба не обмежуватися однією фігурою прес-секретаря, а створювати прес-службу. Як правило, прес-секретар водночас є і керівником прес-служби адміністрації. Наприклад, в адміністраціях обох українських президентів використовувалася саме така структура. А в адміністрації колишнього президента Б. Єльцина посади прес-секретаря й керівника прес-служби обіймали різні люди.

На завершення зазначимо, що, обираючи прес-секретаря, варто зважати і на його політичний імідж у сукупності з особистісними якостями, оскільки йому доводиться спілкуватися з пред-

ставниками мас-медіа різної політичної спрямованості, різного темпераменту, зрештою — і різного рівня культури...

Ознайомившись з окремими практичними аспектами організації зв'язків з громадськістю за допомогою пресової служби, можемо перейти до певних теоретичних узагальнень щодо організації зв'язків із засобами масової інформації, які мають безпосереднє практичне значення.

Отже, сформулюємо основні **правила роботи з пресою**.

1. Говоріть з погляду громадськості, а не своєї установи чи організації.

2. Подавайте новини в доступній для розуміння та вжитку формі.

3. Найважливіші новини повідомляйте на початку зустрічі з пресою.

4. Не сперечайтесь із журналістами.

5. Давайте (по можливості) прямі відповіді на прямі запитання.

6. Кажіть правду, навіть якщо це важко зробити.

7. Якщо не маєте відповіді, чесно зізнайтеся в цьому, пообіцявши дати її іншим разом.

8. Не збирайте на зустріч журналістів, якщо у вас немає того, що вони вважають за новину.

9. Підготуйте “домашні заготовки” й організуйте відповідні запитання.

10. Ураховуючи свої сильні й слабкі сторони, сформулюйте власні стандарти спілкування з телебаченням, радіо і друкованою пресою.

11. Організуйте постійний моніторинг повідомлень засобів масової інформації з питань, що вас цікавлять.

12. Контролюйте час прес-конференції чи брифінгу, ніколи не “випрошуйте” запитань, якщо навіть на початку ви зазначили час, виділений для спілкування із журналістами.

13. Наостанку зробіть іще один наголос на ключовій проблемі розмови, бо останнє запам'ятовується найкраще — особливо тоді, коли ви не впевнені, що вас зрозуміли правильно, і т. ін.

Звісно, цей список порад-правил не є остаточним і всеосяжним. Політична практика — штука доволі складна, цікава і неоднозначна. Вона перебуває на перетині політичної науки й по-

літичного мистецтва, а тому потребує творчого поєднання наукових і мистецьких засад. І основне тут — не випустити ситуацію з-під контролю, знайти ту золоту середину, що дає змогу діяти впевнено, переконливо і, головне, успішно й ефективно.

Пам'ятаймо: кожен з нас пише свою сторінку в історії. Побажаймо ж усім нам яскравих і змістовних сторінок у книзі нашого буття!

ПІСЛЯМОВА

Закони жанру вимагають поставити крапку. Але життя додає до неї ще дві... В сумі, як можна побачити, виходить три крапки, що за літературними канонами означає: “Далі буде”. Чому? Тому що життя, і наукове, і буденне, змінюється динамічніше, ніж пишуться книжки. Відтак, автор не прощається з Вами, шановний читачу, хоча б тому, що окрім цієї книжки є ціла низка політичних праць, які покажуть вам світ політики, ймовірно, яскравіше і талановитіше.

Але я від того тільки радітиму, якщо ця книжка пробудить ваш інтерес і спонукатиме до формування власної політологічної бібліотеки, а головне — підштовхне до розуміння необхідності мати власну думку на те, що відбувається в Україні й у світі. Головне, щоб ми з вами розуміли нашу власну національну унікальність і неповторність, яка сягає п'ятнадцяти тисячоліть [94; 100], поважали одне одного і побудували для наших нащадків суспільство, яким би вони пишалися.

З найкращими побажаннями до Вас

*Валерій **БЕБИК**,
Україна, Київ
01.09.2003*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Абульханова-Славская К.* Деятельность и психология личности. — М., 1980.
2. *Авторханов А.* Технология власти. — М., 1991.
3. *Адамо Г.* ХДС/ХСС: сущность и политика. — М., 1979.
4. *Алаев Э. Б.* Страны, народы и государства // Федерализм. — 1977. — № 2.
5. *Алескеров Ф., Ортешук П.* Выборы. Голосование. Партии. — М., 1995.
6. *Алмонд Г., Верба С.* Гражданская культура и стабильность демократии // ПОЛИС. — 1992. — № 4.
7. *Американское общественное мнение и политика.* — М., 1978.
8. *Анархия и власть.* — М., 1992.
9. *Андрущенко В. П.* Історія соціальної філософії. — К., 2000.
10. *Антология мировой философии.* — М., 1969–1972.
11. *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. — К., 1991.
12. *Ардан Ф.* Франция: государственная система: Пер. с фр. — М., 1994.
13. *Арендт Х.* Традиции и современность: К истории политических идей // Гос. и право. — 1991. — № 3.
14. *Арзаканян М.* Де Голль и голлисты на пути к власти. — М., 1980.
15. *Аристотель.* Политика // Соч.: В 4 т. — М., 1983. — Т. 4.
16. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. — М., 1993.
17. *Арсеньев Э.* Франция под знаком перемен. — М., 1984.
18. *Асмус Б. Ф.* Античная философия. — М., 1976.
19. *Бабкин В., Селиванов В.* Народ и власть. — К., 1996.
20. *Баскин Ю. Я.* Очерки по истории политических учений. — Л., 1991.
21. *Бибик В., Головатий М., Ребкало В.* Політична культура сучасної молоді. — К., 1996.

22. *Бердяев Н.* Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности. — К., 1996.
23. *Бердяев Н.* Философия неравенства. — М., 1990.
24. *Бжезинский З.* Великая шахматная доска. — М., 1998.
25. *Блондель Ж.* Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу. — М., 1992.
26. *Бодуен Ж.* Вступ до політології. — К., 1995.
27. *Боплан Г.* Опис України... — К., 1990.
28. *Борисов В. К.* Теория политических систем. — М., 1991.
29. *Брегеда А. Ю.* Основы політології. — К., 1997.
30. *Бурдые П.* Социология политики. — М., 1993.
31. *Буржуазные теории журналистики: критический анализ.* — М., 1980.
32. *Бутенко А.* Политическая власть и борьба за нее при социализме // Сов. гос-во и право. — 1989. — № 3.
33. *Бухарин Н.* Как А. Квасневский победил на президентских выборах в Польше // Власть. — 1996. — № 3.
34. *Варзар І. М.* Політична етнологія як наука: історія, теорія, методологія, праксеологія. — К., 1994.
35. *Васецкий Н.* Ликвидация. Сталин, Троцкий, Зиновьев: фрагменты политических судеб. — М., 1989.
36. *Винниченко В.* Відродження нації. — К., 1991. — Т. 1–3.
37. *Власенко Н. А., Зорько С. В., Сиротич М. Р.* Україна на шляху до інформаційного суспільства: проблеми та здобутки. Інформаційно-аналітичний огляд Національного інституту стратегічних досліджень. — К., 1995. — № 5.
38. *Власть.* Очерки современной политической философии Запада. — М., 1989.
39. *Волкова Н. Ф.* Популизм и консерватизм. — М., 1992.
40. *Воронкова В. Г.* Политическая антропология: Постмодернистская парадигма власти // Збірн. наук. праць Запорізької держ. інж. акад. — Запоріжжя, 1998.
41. *Воронин В., Тышковский А., Филиппов А.* Организационно-психологическая модель проведения групповой дискуссии // Психол. журн. — 1990. — Т. 11, № 2.
42. *Выдрин Д.* Очерки практической политологии. — К., 1991.
43. *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму. — К., 1994.

44. *Вятр Е.* Социология политических отношений. — М., 1979.
45. *Гаврилишин Б.* Україна і Росія у світовому контексті // Філософ. і соціол. думка. — 1991. — № 3.
46. *Гаджиев К. С.* Политическая наука. — М., 1995.
47. *Гаджиев К. С.* Геополитика. — М., 1997.
48. *Гаевский Б.* Философия политики. — К., 1993.
49. *Ган Д.* Политическая наука в университетах США // Сов. гос-во и право. — 1988. — № 9.
50. *Гарбузов В. Н.* Консерватизм: понятие и типология: Исторический обзор // ПОЛИС. — 1995. — № 4.
51. *Гегель Г. В. Ф.* Философия права. — М., 1990.
52. *Гелбрейт Дж. К.* Новое индустриальное общество. — М., 1969.
53. *Герцль Т.* Еврейское государство. Опыт новейшего решения еврейского вопроса. — Одесса, 1896.
54. *Гетьмани України.* Історичні портрети. — К., 1991.
55. *Гоббс Т.* Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. — М., 1936.
56. *Гоббс Т.* Философские основания учения о гражданине. — М., 1974.
57. *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003.
58. *Головатий М. Ф.* Політична психологія. — К., 2001.
59. *Головатий М. Ф.* Мистецтво політичної діяльності. — К., 2002.
60. *Голуб А. П.* Світоглядні парадигми Київської Русі: феномен дво-вір'я. — К., 1994.
61. *Горбатенко В.* Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть. — К., 1999.
62. *Горфункель А. Х.* Гуманизм и натурфилософия итальянского возрождения. — М., 1977.
63. *Граммши А.* Искусство и политика. — М., 1991.
64. *Грушевський М.* На порозі нової України. — К., 1918.
65. *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. — СПб., 1907.
66. *Гуго Гроций де Гроот.* О праве войны и мира. — М., 1956. — Т. 1–3.
67. *Гурне Б.* Державне управління. — К., 1993.
68. *Гунчак Т.* Україна. Перша половина ХХ століття: нариси політичної історії. — К., 1993.
69. *Давид Р.* Основные правовые системы современности. — М., 1988.

70. *Дай Т. Р.* Демократия для элиты. — М., 1984.
71. *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000.
72. *Дашкевич Я.* Національна самосвідомість українців на зламi 16–17 ст.: Підсумки, джерела, методи дослідження // Сучасність. — 1992. — № 3.
73. *Дегтярев А. А.* Методы политологических исследований // Вестн. МГУ. Сер. Политические науки. — 1996. — № 6.
74. *Демидов А. И., Малько А. В.* Политология в вопросах и ответах. — М., 1998.
75. *Демидов А. И.* Политическая деятельность. — Саратов, 1987.
76. *Драгоманов М.* Выбране. — К., 1991.
77. *Древнеиндийская философия.* Начальный период. — М., 1972.
78. *Древнекитайская философия.* — М., 1973. — Т. 1–2.
79. *Дубов И., Пантелеев С.* Восприятие личности политического лидера // Психол. журн. — 1992. — Т. 13, № 6.
80. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии. — М., 1991.
81. *Желев Ж.* Фашизм: Тоталитарное государство. — М., 1991.
82. *Жискар д'Эстен В.* Власть и жизнь. — М., 1990.
83. *Заичкин И. А., Пачкаев И. Н.* Русская история IX — середины XVIII века. — М., 1992.
84. *Захарченко М., Погорілий О.* Історія соціології від античності до початку ХХ ст. — К., 1993.
85. *Земцов Б. Н.* Откуда есть пошла... российская цивилизация // Общественные науки и современность. — М., 1994. — № 4.
86. *Згуровский М. З., Доброногов А. В., Померанцев Т. Н.* Исследование социальных процессов на основе методологии системного анализа. — К., 1997.
87. *Зубов А. Б.* Парламентская демократия и политическая традиция Востока. — М., 1990.
88. *Иванов В.* Политическая психология. — М., 1990.
89. *История политических и правовых учений /* Под ред. В. С. Нерсесянца. — М., 1998.
90. *История буржуазной социологии XIX — начала ХХ в.* — М., 1979.
91. *История китайской философии.* — М., 1991.
92. *История Франции.* — М., 1973. — Т. 1–3.
93. *Каледин Н. В.* Политическая география. — Спб., 1996.

94. *Каныгин Ю. М.* Пояс мира. — К., 2001.
95. *Кант И.* Трактаты и письма. — М., 1980.
96. *Кацва Л. А., Юрганов А. Л.* История России VIII–XV веков. — М., 1993.
97. *Кейзеров Н.* Политическая и правовая культура (методологические проблемы). — М., 1983.
98. *Кертман Л.* Джозеф Чемберлен и сыновья. — М., 1990.
99. *Кессиди Ф.* Гераклит. — М., 1982.
100. *Кифишин А. Г.* Древнее святилище Каменная могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII–III тысячелетия до н. э. — К., 2001.
101. *Ковлер А.* Франция: партии и избиратели. — М., 1984.
102. *Колосов В. А., Мироненко Н. С.* Геополитика и политическая география. — М., 2002.
103. *Кон И. С.* Позитивизм в социологии. — Л., 1964.
104. *Кононенко П. П.* Українознавство. — К., 1994.
105. *Консерватизм как течение общественной мысли и фактор общественного развития // ПОЛИС.* — 1995. — № 4.
106. *Конт О.* Курс позитивной философии // Сер. Родоначальники позитивизма. — СПб., 1914. — Вып. 4–5.
107. *Корнхаузер В.* Політика масового суспільства // Політол. читання. — 1992. — № 1.
108. *Косолапов Н.* Социальная психология и международные отношения. — М., 1983.
109. *Кочубей Б.* Психологические и социальные аспекты тотального равенства // Психол. журн. — 1989. — Т. 10, № 6.
110. *Кресіна І. О.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітологічний аналіз). — К., 1998.
111. *Кривелев И. А.* История религий. — М., 1975–1976. — Т. 1–2.
112. *Кульчицький О.* Світовідчуття українця // Українська душа. — К., 1992.
113. *Кухта Б.* З історії української політичної думки. — К., 1994.
114. *Кушерець В., Півторак В.* Вибори до Рад і громадська думка. — К., 1990.
115. *Лащенко Р.* Лекції по історії українського права. — Прага, 1923.
116. *Лалл Джеймс.* Мас-медіа, комунікація, культура: глобальний підхід. — К., 2002.

117. *Липа Ю.* Призначення України. — Л., 1992.
118. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. — Відень, 1926.
119. *Локк Дж.* Избранные философские произведения. — М., 1960.
120. *Лукашевич М. П., Туленков М. В.* Спеціальні та галузеві соціологічні теорії. — К., 1999.
121. *Макаренков Е. В., Сушков В. И.* Политология. Альбом схем. — М., 1998.
122. *Макиавелли Н.* Избранные произведения. — М., 1982.
123. *Максименко С. Д.* Генетическая психология. — М. — К., 2000.
124. *Мальцев В. А.* Философия политики. — М., 1997.
125. *Мамут Л. С.* Этатизм и анархизм как типы политического сознания. — М., 1989.
126. *Мангейм Дж. Б., Рич Р. К.* Политология. Методы исследования. — М., 1997.
127. *Марченко М. Н.* Политическая теория и политическая практика развитых капиталистических стран. — М., 1992.
128. *Мас-медіа України: Досвід.* — К., 1995.
129. *Матвеев Р. Ф.* Теоретическая и практическая политология. — М., 1994.
130. *Матвиенко В. Я.* Прогностика. — К., 2000.
131. *Методы сбора информации в социологических исследованиях.* Кн. 1, 2. — М., 1990.
132. *Миннибаев В.* Политическая карьера провинциалов. — Казань, 1991.
133. *Мироненко О. М.* Права і свободи людини у доробку українських мислителів ХІХ — початку ХХ ст. — К., 1995.
134. *Михальченко Н., Андрущенко В.* Беловежье. Л. Кравчук. Украина. 1991–1995. — К., 1996.
135. *Міхновський М.* Самостійна Україна. — К.; Л., 1991.
136. *Монтескье Ш. Л.* О духе законов // Избр. пр. — М., 1955.
137. *Мурадян А. А.* Двудликий Янус. Введение в политологию. — М., 1994.
138. *Мухаев Р. Т.* Политология. — М., 1997.
139. *Мушинский В.* Основные этапы развития советской политической системы // Сов. гос-во и право. — 1988. — № 9.
140. *Наукові студії з політичної психології.* — К., 1995.

141. *Новая* индустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. — М., 1999.
142. *Никонов В.* От Эйзенхауэра к Никсону. Из истории республиканской партии США. — М., 1984.
143. *Оболеньский О. Ю.* Державна служба України: реалізація системних поглядів щодо організації та функціонування. — К., 1999.
144. *Общественное* мнение и власть: механизм взаимодействия. — К., 1993.
145. *Огієнко І.* Українська культура. — К., 1918.
146. *Ольшанский Д. Б. Н.* Ельцин на фоне массового сознания (политико-психологический аспект) // Психол. журн. — 1989. — Т. 10, № 6.
147. *Омельченко О. А.* Идея правового государства: истоки, перспективы, причины. — М., 1994.
148. *Онацький Є.* Українська емоційність // Українська душа. — К., 1992.
149. *Осадчая Г.* Политическое поведение женщин // Социол. исслед. — 1991. — № 12.
150. *Основи* політичної науки / За ред. Б. Кухти. — Ч. I–III. — Л., 1997.
151. *Основи* теории политической системы / Т. Манов, М. Марченко, В. Мшвениерадзе и др. — М., 1985.
152. *Основи* этнодержавознавства / За ред. Ю. Римаренка. — К., 1997.
153. *Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любіцева О. О.* Географія релігій. — К., 1998.
154. *Панарин А. С.* Политология. — М., 1998.
155. *Паніотто В.* Маленькі хитрощі демократичної процедури // Філософ. і соціол. думка. — 1989. — № 10.
156. *Парламентские* и президентские выборы 1994 года в Украине. — Мониторинг освещения избирательной кампании в украинских средствах массовой информации. Итоговый отчет Европейского института средств массовой информации. — К., 1994.
157. *Парсонс Т.* Система современных обществ. — М., 1997.
158. *Партии* и выборы в капиталистическом государстве. — М., 1980.
159. *Пашков М.* Перспективи політичної генетики // Філософ. і соціол. думка. — 1992. — № 5.
160. *Петровская М.* США: политика сквозь призму опросов. — М., 1982.

161. *Печатнов В.* Демократическая партия США: избиратели и политика. — М., 1980.
162. *Платон.* Сочинения. — М., 1972. — Т. 1–3.
163. *Пойченко А. М.* Політика: теорія і технології діяльності. — К., 1996.
164. *Політичні структури та процеси в сучасній Україні / За ред. Ф. М. Рудича.* — К., 1995.
165. *Політологія / За ред. О. І. Семківа.* — Л., 1993.
166. *Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст. / За ред. О. І. Семківа.* — Л., 1996.
167. *Политический процесс: Основные аспекты и способы анализа / Под ред. Е. Ю. Мелешкиной.* — М., 2001.
168. *Политология для юристов / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько.* — М., 1999.
169. *Політологія у схемах, таблицях, визначеннях / За ред. І. С. Дзюбка, І. Г. Онищенко, К. М. Левківського, З. І. Тимошенко.* — К., 1999.
170. *Политическая культура: Теория и национальные модели.* — М., 1994.
171. *Полунин Б.* Вице-президент США (Конституционный и фактический статус). — М., 1988.
172. *Попов Н.* Индустрия образов. Идеологические функции средств массовой информации в США. — М., 1986.
173. *Попович М. В.* Національна культура і культура нації. — К., 1991.
174. *Поршнев Б.* Социальная психология и история. — М., 1979.
175. *Потульницький В.* Історія української політології. — К., 1992.
176. *Потульницький В.* Теорія української політології. — К., 1993.
177. *Почепцов Г.* Имиджмейкер. — К., 1995.
178. *Почепцов Г.* Теорія комунікації. — К., 1996.
179. *Почепцов Г.* Тоталитарный человек. — К., 1994.
180. *Правова держава / За ред. Ю. С. Шемшученка.* — К., 1996. — Вип. 7.
181. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави.* — К., 1995.
182. *Психологические механизмы регуляции социального поведения // Под ред. М. Бобневой, Е. Шороховой.* — М., 1979.
183. *Радзиховский С.* Великий психолог // Психол. журн. — 1989. — Т. 10, № 5.

184. *Разделенная демократия. Сотрудничество и конфликт между президентом и конгрессом: Пер. с англ. / Под ред. Дж. Тарбера.* — М., 1994.
185. *Рассел Б.* Практика и теория большевизма. — М., 1991.
186. *Резолюція № 3379 30-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН від 10.11.75 // "Персонал".* — 2002. — № 3. — С. 13.
187. *Римаренко Ю. І.* Національний розвій України. — К., 1995.
188. *Роцин С.* Западная психология как инструмент идеологии и политики. — М., 1980.
189. *Роцин С.* Психология толпы: анализ прошлых исследований и проблемы сегодняшнего дня // Психол. журн. — 1990. — Т. 11, № 5.
190. *Рубин Дж., Колб Д.* Психологический подход к процессам международных переговоров // Психол. журн. — 1990. — Т. 11, № 2.
191. *Рудич Ф. М.* Много ли власти нужно власти? — К., 1999.
192. *Руссо Ж. Ж.* О происхождении и основании неравенства между людьми. — М., 1976.
193. *Рябов С. Г.* Політологічна теорія держави. — К., 1996.
194. *Саймон Г.* Адміністративна поведінка. — К., 2001.
195. *Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л.* Історія політичної думки. — К., 1997.
196. *Сен-Симон А.* Избранные произведения. — М.; Л., 1948. — Т. 1–2.
197. *Скиба В. Й., Горбатенко В. П., Туренко В. В.* Вступ до політології. — К., 1996.
198. *Слюсаревський М.* До проблеми етногенезу українського народу (політико-психологічний аналіз аспекту) // Актуальные проблемы современной психологии. — Х., 1993.
199. *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993.
200. *Справочник по политическому консультированию / Под ред. Д. Перлматтера.* — М., 2002.
201. *Современная западная социология.* — М., 1990.
202. *Современная западная философия.* — М., 1991.
203. *Соловьёв А. И.* Политология. Политическая теория. Политические технологии. — М., 2000.
204. *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1991.
205. *Тавадов Г. Т.* Политология. М., 2000.
206. *Теорія і практика політичного аналізу / За заг. ред. О. Л. Валевського і В. А. Ребкала.* — К., 2003.

207. *Технология* и организация выборных кампаний: Зарубежный и отечественный опыт. — М., 1993.
208. *Ткаченко В. М., Ресет О. П.* Україна на межі цивілізацій: історико-політичні розвідки. — К., 1995.
209. *Токарев С. А.* Религия в истории народов мира. — М., 1964.
210. *Токвилль А. О.* Демократия в Америке. — М., 1992.
211. *Україна* багатопартійна. Програмні документи нових партій. — К., 1991.
212. *Українська* душа. — К., 1992.
213. *Українська* еліта: від тоталітаризму до демократії // Вісті з України. — 1994. — № 48.
214. *Українська* політологія: витоки та еволюція: Навч. посібник / За ред. Ф. М. Кирилюка. — К., 1995.
215. *Українська* соціально-політична думка в ХХ ст.: документи і матеріали / Упоряд. Т. Гунчак, Р. Солганик. — К., 1993.
216. *Уледов А.* Общественная психология и идеология. — М., 1985.
217. *Утопия* и утопическое мышление: Антология зарубежной литературы. — М., 1991.
218. *Феофанов О.* США: Реклама и общество. — М., 1974.
219. *Философия* истории: Антология. — М., 1995.
220. *Философский* словарь. — М., 1963.
221. *Философия* и политика в современном мире. — М., 1989.
222. *Фишер Р., Юри У.* Переговоры без поражения. — М., 1991.
223. *Фрезер Дж.* Мифы народов мира. — М., 1980–1981. — Т. 1–2.
224. *Фромм Э.* Адольф Гитлер: клинический случай некрофилии. — М., 1992.
225. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. — М., 2003.
226. *Хайек Ф.* Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. — М., 1992.
227. *Херман М. Дж.* Стили лидерства и формирование внешней политики // ПОЛИС. — 1991. — № 1.
228. *Ходос Э.* Еврейский синдром-3, забавные протоколы сионских мудрецов. — К., 2002.
229. *Хто є хто* в європейській та американській політології / За ред. Б. Кухти, А. Романюка, М. Поліщука. — Л., 1995.
230. *Цимбалістий Б.* Тавро бездержавності. Політична культура українців. — К., 1994.

231. *Шабров О. Ф.* Политическая система: структура, типология, устойчивость. — М., 1993.
232. *Шаповал В.* Вищі органи сучасної держави. Порівняльний аналіз. — К., 1995.
233. *Шаповал В.* Зарубіжний парламентаризм. — К., 1993.
234. *Шаповал Ю. І.* Людина і система: штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. — К., 1991.
235. *Шаповаленко М. В.* Роль політичної діяльності у забезпеченні політичної стабільності суспільства: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — К., 1993.
236. *Шиллер Г.* Манипуляторы сознанием. — М., 1980.
237. *Шира Дж.* Введение в библиотековедение. — М., 1983.
238. *Шуба О.* Релігія в етнонаціональному розвитку України. — К., 1999.
239. *Щёкин Г.* Теория социального управления. — К., 1996.
240. *Юридична* енциклопедія. — К., 1998.
241. *Юрьев А. И.* Введение в политическую психологию. — Л., 1992.
242. *Яковлів А.* Українське право // Українська культура / За ред. Д. Антоновича. — Мюнхен, 1988.
243. *Ястржембовский С.* Социал-демократия в современном мире. — М., 1991.
244. *Abramson P. R., Aldrich J. H., Rohde D. W.* Change and Continuity in the 1980 elections. — Washington, 1982.
245. *Adorno Th. W.* The Authoritarian Personality. — N.Y., 1950.
246. *Almond G.* Comparative Political Systems // Journ. of Politics. — 1956. — Vol. 8.
247. *Almond G.* The Intellectual History of Civic Culture Concept. The Civic Culture Revisited // Gen. Editors G. Almond, S. Verba — Boston. — Toronto, 1980, p. 1–36.
248. *Almond G., Verba S.* The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations. — Boston, 1965.
249. *Arendt X.* The Origins of Totalitarianism. — N.Y., 1973.
250. *Aron R.* The diffusion of ideologies // Confluence. — 1953. — March.
251. *Bauman Z.* Globalization: The Human Consequences. — Cambridge — N. Y., 1998.
252. *Benigar J. R.* Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society. — Cambridge, 1986.

253. *Berelson B. R., Lazarfeld P. F., McPhee W. M.* Voting. A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign. — Chicago, 1954.
254. *Blau P. M.* Exchange and Power in Social Life. — N. Y., 1964.
255. *Blau P. M.* Inequality and Heterogeneity. — N. Y., 1977.
256. *Bottomore Th. B.* Elites and Society. — London, 1954.
257. *Brewster Smith M.* Is Psychology Relevant to New Priorities? // Amer. Psychol. — 1973. — Vol. 28, N 6.
258. *Brewster Smith M. A.* Map for Analysis of Personality and Politics // J. Soc. Is. — 1968. — Vol. 24, N 3.
259. *Broder D.* How Press Secrecy Backfired on Reagan // Washington Post. — 1987. — 22 March.
260. *Brzezinski Z.* Power and Principle. — N. Y., 1985.
261. *Carey J.* Communication of Culture: Essays on Media and Society. — Boston, 1980.
262. *Carter R.* First Lady From Plains. — Boston, 1984.
263. *Chaplin J. P.* Dictionary of Psychology. — N.Y., 1971.
264. *Clark T. N.* The Concept of Power // Community Structure and Decisionmaking: Comparative Analysis. — San Fransisco, 1968.
265. *Cohen-Tanugi L.* Le Choix Sans l'Etat: Sur la Democratie en France et en Amerique. — Paris, 1985.
266. *Crozier M.* Le Phenomene Bureaucratique. — Paris, 1964.
267. *Crozier M., Friegenberg E.* L'acteur et le Systeme. — Paris, 1977.
268. *Dahl R. A.* The Analysis of Inflvence in Lokal Community Action. — East Lancing, 1960.
269. *Dawson R., Prewitt K.* Political Socialization. — Boston, 1969.
270. *Deibel T.* Presidents, Public Opinion and Power: the Nixon, Carter and Reagan Years. — N. Y., 1987.
271. *Donovan R. J.* Conflict and Crises: The Presidency of Harry S. Truman, 1945–1948. — N. Y., 1977.
272. *Duijker H. C. J., Frijda N. H.* Nation Character and National Stereotypes. — Amsterdam, 1960.
273. *Duverger M.* La Sociologie Politique. — Paris, 1967.
274. *Duverger M.* La Systeme Politique Francais. — Paris, 1985.
275. *Easton D.* A Framework for Political Analysis. — N. Y., 1965.
276. *Ellul J.* Propagandes. — Paris, 1962.
277. *Ellul J.* The Technological Society. — Paris, 1965.

278. *Entman R. M.* Democracy Without Citizens: Media and the Decay of American Politics. — N. Y., 1989.
279. *Etzioni A.* A Comparative Analysis of Complex Organizations. — N. Y., 1961.
280. *Falkowski L.* Predicting Flexibility with Memory Profiles // Psychological Models in International Politics. — Col., 1979.
281. *Falkowski L.* Presidents, Secretaries of State and Crises in US // Foreign Relations: A model and predictive analysis. — Col., 1978.
282. *Ford G. R.* A Time to Heal. — N. Y., 1980.
283. *Ford B., Chase C.* The Times of my Life. — N.Y., 1978.
284. *French J. R., Raven B.* The Bases of Social Power // Group Dynamics: Research and Theory. — London, 1960.
285. *Freud Z.* Group Psychology and the Analysis of the Ego. — London, 1955. — Vol. 18.
286. *Freund J.* L'essence du Politique. — Paris, 1965.
287. *Freud S., Bullitt W.* Thomas Woodrow Wilson: A Psychological Study. — Boston, 1967.
288. *Fridman M.* Capitalism and Freedom. — Chicago, 1982.
289. *Fromm E.* Greatness and Limitations of Freud's Thought. — N. Y., 1979.
290. *Fromm E.* The Revolutions of Hore. Toward a Humanized Technology. — N.Y., 1968.
291. *Fykuyama F.* The end of history and the last man. — N. Y., 1992.
292. *Galbraith J. K.* The Anatomy of Power. — London, 1984.
293. *George A.* Presidential Decision-making in Foreign Policy. The Effective Use in Information and Advice. — Col., 1979.
294. *Halberstam D.* The Powers That Be. — N. Y., 1979.
295. *Habermas J.* The Structural Transformation of the Public Sphere. — Cambridge, 1989.
296. *Handbooks of Administrative Communication.* — N. Y., 1997.
297. *Hermann Ch.* Decision Structure and Process in Influences on Foreign Policy // Why Nations Act? — London, 1978.
298. *Hermann E. S.* Clinton's Not-so-Good Deeds // The American Prospect. — Spring, 1995. — N 21.
299. *Hickson D. J., Hining C., Schneck R., Pennings N. A.* Strategic Contingency Theory of Intraorganizational Power // Administrative Sci. Quart. — 1971. — Vol. 16.

300. *History of U.S. Political Parties.* — N. Y., 1973.
301. *History of American Presidential Elections 1789–1968.* — N. Y., 1971.
302. *Hyland W. Mortal Rivals: Superpower relations from Nixon to Reagan.* — N. Y., 1987.
303. *Jamieson K. H. Packaging the Presidency: A History and Criticism of Presidential Campaign Advertising.* — N. Y., 1984.
304. *Janis I. Victims of groupthink; Psychological Studies of Policy Decisions and Fiascos.* — Boston, 1983.
305. *Jaworski L. The Right and Power.* — N. Y., 1976.
306. *Jervis R. Deference and Perception // Inter. Secur.* — 1983. — Vol. 7, N 3.
307. *Jervis R. Hypotheses on Misperception // World Polit.* — 1968. — Vol. 20, N 3.
308. *Jervis R. Perception and Misperception in International Politics.* — Princeton, 1976.
309. *Jimmy Carter and American Fantasy: A Psychological Explorations / Ed. by L. de Mause, H. Ebel.* — N. Y., 1977.
310. *Jovitt K. An Organization Approach to the Study of Political Culture in Marxist-Leninist System // American Political Science Review.* — 1974. — Vol. 68, N 3.
311. *Katz R. S. A Theory of Parties and Electoral Systems.* — Baltimore-London, 1980.
312. *Keller S. Beyond the Ruling Class. Strategic Elites in Modern Society.* — N. Y., 1963.
313. *Kissinger H. A. White House Years.* — Boston, 1979.
314. *Langer W. The Mind of Adolf Hitler.* — N. Y., 1972.
315. *Lasswell H. D. Politics — Who Gets, What, When, How.* — N. Y., 1936.
316. *Lasswell H. D. Psychopathology and Politics.* — Chicago, 1930.
317. *Lawson K. The Comparative Study of Political Parties.* — N. Y., 1976.
318. *Lewis F. Mondail: Portrait of American Politician.* — N. Y., 1980.
319. *Lichter S. R., Stanley Rotham, Linda S. Lichter. The Media Elite.* — Bethesda, Md, 1986.
320. *Lipset S. M. Party Coalitions and the 1980 Elections // Party Coalitions and the 1980s / Ed. by S. M. Lipset.* — San-Francisko, 1981.

321. *Manheim Jarol B., Pich Richard R.* Empirical Political Analysis: Research Methods in Political Science, Fourth Edition. — N. Y., 1995.
322. *Marcuse H.* One-dimensional Man. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society. — Boston, 1964.
323. *Marcuse H.* Essay on Liberation. — Boston, 1969.
324. *Mazlich B.* In Search of Nixon: A Psychological Inquiry. — Baltimore, 1973.
325. *Mazlich B., Diamond E.* Jimmy Carter: A Character Portrait. — N. Y., 1979.
326. *McLuhan M.* Understanding Media. The Extension Men. — London, 1969.
327. *McQuail D.* Media Performance: Mass Communication and the Public Interest. — London, 1986.
328. *Merriam Ch.* The Present State of the Study of Politics // Amer. Politic. Sci. Rew. — 1921. — Vol. 21.
329. *Michels R.* Zur Soziologie des Parteiwesens in der Modern Demokratie. — Berlin, 1970.
330. *Mills C. W.* The Power Elite. — N. Y., 1956.
331. *Mulder M.* Power and Satisfaction in Taskoriented Groups // Acta Psychol. — 1959. — Vol. 16.
332. *Palombara J., Weiner M.* Political Parties and Development. — Princeton, 1966.
333. *Parsons T.* Politics and Structure: On the Concept of Political Power. — N. Y., 1969.
334. *Parsons T.* The Social Systems. — Glencoe, 1959.
335. *Patterson B. H. Jr.* The Ring of Power: The White House Staff and it's Expanding Role in Government. — N. Y., 1988.
336. *Pennock J. R.* Democratic Political Theory. — Princeton, 1979.
337. *Poitou J. R.* Le Pouvoir et l'Exercice du Pouvoir // Introdeuc. a la Psychol. Soc. — Paris, 1973. — T. 2.
338. *Political Leadership in Industrial Societis /* Ed. by L. Edinger. — N. Y., 1976.
339. *Political Science: The State of the Discipline /* Ed. by A. Finifter. — Washington, 1983.
340. *Poulantzas N.* La Crise de l'Etat. — Paris, 1976.
341. *Poulantzas N.* L'Etat le Pouvoir, le Socialisme. — Paris, 1978.

342. *Powell J.* The President and the Press. — Washington: D. C., 1981.
343. *Putman R.* Comparative Political Elits. — N. Y., 1976.
344. *Reedy G.* The White House: The Media and the Man in the Middle // Three Press Secretaries on the Presidency and the Press. — Lanham, 1983.
345. *Richardson E.* The Creative Balance: Government, Politics and the Individual in America's Third Century. — N. Y., 1976.
346. *Riesman D.* Lonely Crowd. A Study of the Changing American Character. — N. Y., 1967.
347. *Rogers M. F.* Instrumental and Infra-resources: The Bases of Power // Amer. J. Soc. — 1974. — Vol. 79, N 6.
348. *Rosebush J. S.* First Lady, Public Wife. — Lanhhham, 1987.
349. *Sabato L. J.* Feeding Frezy: How Attack Journalism Has Transformed American Politics. — N. Y., 1991.
350. *Schram M.* The Great American Video Game: Presidential Politics in the Television Age. — N. Y., 1987.
351. *Sclesinger A. M. Jr.* Robert Kennedy and his Times. — Boston, 1978.
352. *Semmel A., Minix D.* Small-group Dinamics and Foreign Policy Decisionmaking: An Experimental Approach // Psychological models in International Politics. — Col., 1979.
353. *Somit A., Tannehaus J.* The Development of Political Science: From Burgess to Behaviorism. — Boston, 1967.
354. *Sorensen T.* Kennedy. — N. Y., 1965.
355. *Spear J. C.* Presidents and the Press: The Nixon Legacy. — Cambridge, 1984.
356. *Steiniger R.* Soziologische Theory der Politischen Parteien. Er/M. — N. Y., 1984.
357. *Stephens M.* A History of News: From the Drum to the Satellite. — N. Y., 1988.
358. *Stocman D. A.* The Triumph of Politics: Why the Reagan Revolution Failed. — N. Y., 1986.
359. *Stogdill R.* Handbook of Lidership p. — N. Y.; London, 1974.
360. *Tomlinson J.* Globalization and Culture. — Cambridge, 1999.
361. *Weber M.* Gesammelte auf Setze zur Religionssoziologie. — Bd. 1–3. — Tub., 1978–1986.
362. *Weber M.* Gesammelte auf Setze zur Soziologie und Socialpolitik. — Tub., 1924.

363. *Weber M.* Wirtschaft und Gesellschaft. — Ko..ln: W. B., 1964.
364. *White Th.* America in Search of itself: The Making of the President 1956–1980. — N. Y., 1982.
365. *White Th.* The Making of the President 1960. — N. Y., 1961.
366. *White Th.* The Making of the President 1968. — N. Y., 1968.
367. *White Th.* The Making of the President 1972. — N. Y., 1973.
368. *Wrong D. H.* Some Problems in Defining Social Power // Amer. J. Soc. — 1968. — Vol. 73, N 6.
369. *Wurman R. S.* Information Anxiety. — N. Y., 1989.
370. *Young O. R.* Political Leadership and Regime Formation: on the Development of Institutions in International Society // Int. Organization. — 1991. — Vol. 45, N 3.

Basics of political science in the context of history of the world political conception development, formation of political science as a scientific, educational and practical discipline are reviewed in the monograph.

It is meant for specialists with basic (Bachelor) and complete (Specialist and Master) higher education of all specialities.

Наукове видання

Бєбик Валерій Михайлович

**ПОЛІТОЛОГІЯ
ДЛЯ ПОЛІТИКА
І ГРОМАДЯНИНА**

Монографія

Educational edition

Bebyk Valeriy M.

**POLITICAL SCIENCE
FOR POLITICIAN
AND CITIZEN**

Monograph

Редактор *В. В. Полковенко*

Коректори *Є. В. Оратовська, Г. П. Васьківська*

Комп'ютерне верстання *Н. М. Музиченко*

Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 19.11.03. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсетний.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 24,64. Обл.-вид. арк. 25,2.

Тираж 10000. Зам. № 3-477

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)

03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика"

09117 Біла Церква-17, вул. Леся Курбаса, 4